

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

»Vor danske Montesquieu«
af *Helge Paludan*

En adelsfortælling om Erik af
Pommern og bønderne
af *Jens E. Olesen*

Harzskytterne i 30 års-krigen
af *Ole Stender-Petersen*

Oppositionsindlæg ved årets
disputatser

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også kvartalsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 94 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand.mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

»Vor danske Montesquieu«

Historiografiske iagttagelser vedrørende dansk middelalderforsknings opfattelse af fæstevæsenets herkomst

Af *Helge Paludan*

Det politiske forfald i Danmark i hundredåret efter Valdemar Sejrs død er indiskutabelt. En social forklaring, som kan føres tilbage til Erslev, går ud på, at en udstrakt overgang fra selveje til fæste medførte en svækkelse af kongemagten og skabte et skel mellem bondestand og aristokrati. Denne forklaring er kun undtagelsesvis bestridt af senere historikere. Modellen kan følges bagud i tiden til begyndelsen af 1780'erne, hvor Tyge Rothe synes at være ophavsmand til tesen på dansk grund. Fra ham kan den spores til tyskeren Justus Möser og til Montesquieu. Selve problemet kan næppe siges at være løst. Sigtet med denne afhandling af afdelingsleder Helge Paludan er først og fremmest historiografisk; det påpeges således, at den forestilling om folkefrihedens forfald, der er knyttet til problemstillingen, i alle varianter synes udsprunget af historikernes forestilling om samfundssammenhænge og den agrare virkelighed, de havde for øje.

Det er oftest faldet historikerne let at finde ord til at karakterisere hundredåret mellem Valdemar Sejrs død i 1241 og Valdemar Atterdags tiltræden 1340. En træffende vurdering syntes nemlig allerede givet af en så gammel fagfælle som den anonyme munk, der en gang o. 1250 i det sønderjyske kloster Ryd anlagde en omfattende historisk annal. »1241 døde kong Valdemar II, højlovlig ihukommelse, på skærtorsdag«, fortæller Rydårbogen, »ved hans død faldt for sand kronen af de danskes hoved. Thi fra den stund gav de sig hen til at fejde indbyrdes og lægge hverandre øde, så de blev til spot for alle nabofolk...«¹ Hvilke vendinger skulle vel bedre end denne gamle sønderjydes kunne karakterisere en tid, hvis iøjnefaldende hovedtræk er, at udenrigspolitisk ekspansion afløstes af tilbageholdenhed og nederlag, og indenrigspolitisk stabilitet af

1. *Annales Danici Medii Aevi* ed. Ellen Jørgensen (1920), s. 111. Oversættelse: Jørgen Olrik: *Valdemar Sejrs Sønner og Den store Ærkebispeskrift*. Udvalg af Kilder (1908), s. 3.

alskens indre splid forud for slutresultatet: kongeløset og rigets totale opløsning.

Fremstillingen af perioden indledes af Kr. Erslev med citat af Rydårbogen i bd.II af Danmarks Riges Historie (1898-1905), og i hans spor har fremtrædende historikere i det 20. århundrede gjort det samme, således Aksel E. Christensen i Kongemagt og Aristokrati (1945) og Erik Kjersgaard i Politikens Danmarkshistorie bd.4 (1963). De grove træk af periodens politiske historie kan da anses for så indlysende, at de har været hævet over forskeruenighed. Forskellen mellem det stærke monarki før Valdemar Sejrs død og opløsningen efter 1332 er for iøjnefaldende. Også en solid forklaring på det politiske forfald synes forlængst bragt til veje. Den, der (som nærværende forfatter for nylig har gjort det²) vil stille sig den opgave at give en sammenfattende tolkning af perioden, må se sig konfronteret med noget i retning af consensus mellem vort århundredes mere fremtrædende forfattere af synteser om perioden.

Forklaringen på det politiske sammenbrud er efter forskernes enige opfattelse at søge i den sociale udvikling. Hvad der skete, var med Erik Kjersgaards ord, at

»I urolige tider, som dem der indtraf efter Valdemar Sejrs død 1241, var den menige mands stilling meget svag. Ønskede han beskyttelse mod overgreb, var det letteste at bede en herremand om at yde ham »værn«. Når »den værnede« blev indstævnet til tinge, skulle hans værneherr nemlig føre sagen; og det var sandsynligere, at en herremand i kraft af sin position, kunne opnå bedre resultater end den lille mand selv.

Mange af rigets bønder søgte ly under dette formynderskab,..... Bagefter indtrådte den forhenværende selvejer som »landbo« – eller som det efterhånden kaldtes: *fæstebonde* – på sin tidligere gård. Da herremændenes skattefrihed med årene kom til at gælde al den jord, de disponerede over, skulle der altså heller ikke ydes skat af de opkøbte selvejergårde. I stedet betalte bonden afgifter, den såkaldte *landgilde*, til godsejeren; men når denne havde erhvervet jorden til nedsat pris, behøvede han ikke at være så ublu som skattevæsenet.

Denne udvikling medførte en voldsom tilbagegang i selvejerbøndernes antal. Men det der var en fordel for godsejerne og – i første omgang – også for bønderne, gjorde den kongelige regering til sorteper. År for år blev jordrotterne rigere og staten fattigere«. ³

Det politiske ondes rødder er altså at finde i den formidable overgang af bøndergårde fra selveje til fæste, idet denne medførte, at folket blev

2. (Gyldendals) Danmarks Historie bd. 1, (1977). Sammenfatning af forskningens holdning til perioden i § 174.

3. (Politikens) Danmarks historie bd. 4 (1963), s. 56 ff.

opdelt i skarpt adskilte stænder eller »klasser«, som det udtryktes af Kr. Erslev i Danmarks Riges Historie.⁴

Til dette værk af Kr. Erslev synes nemlig grundtesen til forklaring af perioden 1241-1340 i sin konkrete udformning at skulle føres tilbage. Erslev fandt, at periodens afgørende sociale fænomen var, at der sattes skarpere skel mellem bondestand og aristokrati. »Det demokratiske samfund, der i landskabslovene tegner sig som idealet, fandtes ikke mere; et aristokrati havde dannet sig, selv om det endnu ikke skarpt havde afgrænset sig nedadtil.«⁵ Hertil kom, at det blev

»af største betydning, at århundredet efter Valdemar Sejr bragte en umådelig tilbagegang i *selvejerbøndernes* tal.

Endnu i Valdemarstiden havde vistnok det meste af Danmarks jord været i hænderne på selvejende bønder; eet århundrede senere var det helt anderledes... Må man tro, at selvejerbønderne i tiden før 1211 har ejet adskilligt over halvdel af landets jord, kan der næppe være tvivl om, at de eet århundrede senere er kommet ned langt under en fjerdedel. Mange tusinde gårde må i den mellemliggende tid være gået fra selveje over i større godsejeres hænder, og der er her sket en ændring i ejendomsforholdene så indgribende, at Danmark ikke har set mage til den før under bondefrigørelsen for hundrede år siden, da det heldigvis bar i ganske modsat retning og det grundlag skabtes, på hvilken folkelig frihed kunne rejses i vort fædreland.«⁶

Den således beskrevne udvikling svækkede ifølge Erslev kongemagten politisk »først og sidst fordi en mængde tidligere skattepligtigt gods efterhånden gled ind under de privilegerede klasser«.⁷

Erslevs efterfølger Erik Arup opfattede i sin Danmarks Historie I (1925) og II (1932) snarest kongemagtens sammenbrud som et positivt træk. I sin forklaring på sammenbruddet afveg han til gengæld ikke væsentligt fra forgængeren: »... den danske bonde har indset, at som forholdene lå, forbandt et dybt interessefællesskab ham med gejstlige og verdslige herremænd mod regeringen ... det var sikkert ikke mindst til væbnerne, at de andre bønder i landsbyen oplod ejendomsretten til deres gårde, når de ville blive fæstebønder«.⁸ Også for Arup er den store overgang til

4. Danmarks Riges Historie vol. II, s. 111, 200, 218-23.

5. *ibid.* s. 111.

6. *ibid.* s. 196 f.

7. *ibid.* s. 211.

8. Erik Arup: Danmarks Historie II (1932) s. 59 f.

fæste det sociale fænomen, der skaber en aristokratisering, som ligger bag den politiske histories kriser.

Jørgen Olriks forklaring på periodens politiske nedgang i Det danske Folks Historie II (1927) og Schultz' Danmarkshistorie II (1941) fulgte samme mønster. »Det værste punkt i kongemagtens vanskelige stilling var netop den stærke nedgang i kongens indtægter, der væsentlig skyldtes den stadige overgang af skattepligtigt bøndergods i de privilegerede klassers eje«. ⁹ 1945 karakteriserede Aksel E. Christensen i bogen *Kongemagt og aristokrati* perioden 1241-1340 som præget af en vidtgående feudalisering; årsagen til denne var at finde i magtkampen mellem kongen og aristokratiet, i hvilken kongemagten på grund af sin finansielle krise som følge af skattegodsets bortfald blev taber. ¹⁰ Erik Kjersgaards foran citerede bidrag til Politikens Danmarkshistorie (1963) slutter sig under overskriften *Kongemagt og aristokrati* til Aksel E. Christensens synspunkter. ¹¹ En ny sammenfattende fremstilling af perioden mellem Valdemar Sejrs og Valdemar Atterdag synes da at måtte tage udgangspunkt dels i en nærmere granskning af den veletablerede forklaringstraditions opkomst, dels i en sammenholdelse af denne tradition med nyere detailstudier. Vort anliggende er i nærværende sammenhæng alene den førstnævnte historiografiske side af sagen.

Må således tanken om en overvældende overgang fra selveje til fæste i sin konkrete udformning som et fænomen, der frem for alt må dateres til hundredåret efter Valdemar Sejrs død og det i en grad, så det bliver nøglen til forståelse af hele seklets historie, henføres til Kr. Erslev, er det dog af betydning tillige at forstå, at ej heller han opererede i et historiografisk vakuum. Hans tese forudsatte et udbredt selveje i Valdemarstiden, noget han da også i sin »forstudie« til Danmarks Riges Historie, *Valdemarernes Storhedstid* (1898), ¹² argumenterede kraftigt for med argumenter fra studier i Kong Valdemars Jordebog. Erslev konstaterede her, at spørgsmålet om en oprindelig »demokratisk eller aristokratisk bebyggelsesmåde« tidligere havde været omstridt blandt danske historikere, men at tanken om den demokratiske, d.v.s. det dominerende bondeselveje havde vundet overhånd, (om end Johs. Steenstrup kunne befrygtes ikke at være kommet til fornuft).

9. Schultz' Danmarkshistorie II, s. 90.

10. Aksel E. Christensen: *Kongemagt og aristokrati* (1945), s. 68 ff.

11. (Politikens) Danmarks historie bd. 4, s. 11.

12. Kr. Erslev: *Valdemarernes Storhedstid* (1898), s. 112 ff.

At Erslevs forestillinger ikke stred mod historikerlavets dominerende tankegang fremgår meget klart ved en sammenholdelse af Erslev med tidens dominerende Danmarkshistorie, C. F. Allens *Håndbog i Fædrelandets Historie*. Denne bog, der oprindeligt udkom i 1840, nåede 1881 8. udgave og anvendtes som universitetslærebog i Danmarkshistorie.¹³ For nylig har Troels Dahlerup i en anmeldelse af Benito Scocozzas *Klassekampen i Danmarks historie* anført, at Allens arbejder »i næsten uhyggelig grad har præget historieskrivningen frem til idag«. ¹⁴ Allen anvender ifølge Dahlerup »specielt hvad angår reformationsskildringen – et veritabelt klassekampsskema, der – gerne ureflekteret og som en selvfølge – benyttes i fremstillinger den dag idag«. Den tilsyneladende for alle efterfølgende generationer så anvendelige allenske forestilling er tanken om »»folket« (borgere og bønder), der kæmpede for friheden imod deres undertrykkere (de mere-privilegerede, d.v.s. adel-højgestjethed)«. Ganske vist taler Dahlerup her specielt om Allens »reformationshistoriske skema«, men hans formuleringer synes at måtte forstås som i en vis udstrækning gældende behandlingen af al ældre dansk historie. At Allen også kommer på tale som forbillede for Erslev giver Dahlerup udtryk for ved i en note en passant at bruge udtrykket »Allens elev Kr. Erslev«.

For så vidt angår det her behandlede emne synes det i hvert fald ingen overdrivelse at tale om elevforhold. Det 19. århundredes store læreremester inddeler i 1. udgave af sin håndbog Danmarkshistorien fra de ældste tider til 1834 i fire »tidsrum«. Under »Andet tidsrum, fra Valdemar Sejrs død og begyndelsen af stridighederne om Slesvig indtil reformationens indførelse (1241-1536)« hedder det i forbindelse med en omtale af bøndernes forhold¹⁵:

»Det er i det foregående blevet bemærket, hvilken høj og hæderlig plads bondestanden, såvel i oldtiden som i den tidligere del af middelalderen, indtog i borger-samfundet, samt hvorledes den allerede i Valdemarernes tid begyndte at fortrænges fra denne. Alligevel udgjorde endnu ved nærværende tidsrums begyndelse

13. Den centrale placering, som C. F. Allens håndbog fik i universitetsuddannelsen, fremgår af Kr. Erslevs artikel »C. F. Allen« i *Salmonsens Konversationsleksikon* bd. I (2. udg. 1915) af Johs. Steenstrup: Nogle omrids af min Virksomhed som Universitetslærer (1934), s. 33 og af Erik Arups efterladte »Redegørelse for min Danmarkshistorie«, trykt i Erik Arup: *Danmarks Historie III* (1955).

14. Troels Dahlerup anm. af Benito Scocozza: *Klassekampen i Danmarks Historie. Feudalismen* (1976). *Historisk Tidsskrift* bd. 78 (1978) s. 299.

15. C. F. Allen: *Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling* (1840), s. 158.

adelbønderne eller selvejerne en både talrig og indflydelsesrig del af samfundet, der med de øvrige stænder på ting og danehof deltog i kongevalget, lovgivningen, retsplejen, skattebevillingen og andre vigtige borgerlige rettigheder. Skønt fæsterne ikke nød så store rettigheder som selvejerne og navnlig ikke kunne være sandemænd og nævninger, var de dog ansete og frie og kun afhængige af jord-drotten, for så vidt de måtte betale et årligt landgilde af den jord, de havde i fæste. Men i løbet af de to sidste århundreder foregik der en sørgelig forandring med bondestandens kår i almindelighed og med fæsternes i særdeleshed; mangfoldige selvejerbønder blev fæstere, og fæsterne i visse dele af landet alle *vornede* og *hoveribønder*«. ¹⁶

Allen forestiller sig således helt klart en omfattende overgang fra selveje til fæste. Med hensyn til dens datering er han mindre klar, når han dels i det just anførte citat taler om bondestandens fornedrelse som især henhørende til de sidste to århundreder før 1536, dels om årsagen til denne fornedrelse kan sige:

»— Spørges der om de almindelige årsager til denne bondestandens dybe fornedrelse, da ligger svaret ikke langt borte. Den var en følge af den elendige sønderrevne tilstand, hvori Danmark befandt sig lige fra Valdemar Sejrs død og indtil den store Margareta kom til at styre riget. I dette lange tidsrum af næsten halvdan-dret hundrede år er der næppe et eneste fredsår, næppe et år hvor ikke landet var hjemsogt af de mest ødelæggende indre kampe mellem kongerne, adelen og gejstligheden, eller plaget med for det meste uheldige krige med alle naboer, med Norge, med Sverige, med Tyskland, Hansestæderne, Holsten og Sønderjylland. Adelen hævede sig imidlertid til en vælde, hvortil man ikke let finder mage i noget andet land i Europa, medens derimod bondestanden år for år blev svagere, mere forarmet og mindre i stand til at forsvare sine rettigheder«. ¹⁷

Kr. Erslev kan vel da indrømmes nogen originalitet med hensyn til den præcise datering af selvejets undergang, men derudover må han nok siges på det smukkeste at reproducere Allens forestillinger såvel om fænomenet som om dets forklaring. For Allen har den eksakte datering af bondefornedrelsen til århundrede, for slet ikke at tale om til årtier, næppe spillet nogen afgørende rolle. Det hos ham afgørende er utvivlsomt, at hele forestillingen om bondefrihedens undergang indgår i en omfattende tankebygning, for, som han konkluderer:

»Ved noget nærmere at betragte Danmarks indre forfatning og stændernes indbyrdes forhold i de århundreder, i løbet af hvilke vornedskabet udviklede sig, vil

16. *ibid.* s. 238 f.

17. *ibid.* s. 243 f.

det vise sig, at dette ikke var noget enkeltstående, men nøje sammenhængende med folkefrihedens almindelige undergang, med købstædernes forarmelse og svækkelse og borgerstandens såvel som bondestandens udelukkelse fra alle politiske rettigheder«. ¹⁸

Hvad selvejets bortfald i sidste ende er symptom på er det almindelige sammenbrud for »folkefriheden«. Denne folkefrihed er Allens egentlige objekt. »I Danmark herskede i oldtiden folkefrihed i dette ords videste betydning« indleder han sit værks afsluttende »tilbageblik«. ¹⁹ »De fribårne bønder, den gang den eneste stand i landet, gav sig selv love på tinge og afgjorde selv deres trætter«. Med kristendommens indførelse fulgte en første ny stand, hvis opkomst dog som formildende omstændighed ledsagedes af en civilisatorisk indsats i retning af »at udvikle et fredeligere og roligere samliv«. Samme fredsommelighed medførte imidlertid at, »en egen krigerstand nu blev nødvendig. Således opkom adelen«. »Senest dannede sig i købstæderne en borgerstand, der i den ældste tid som folket i det hele var i besiddelse af den lovgivende og dømmende magt«; ej heller borgerstanden kunne dog i længden »danne en varig dæmning mod gejstlighedens og adelens frembrydende vælde«. I de to aristokratstænders vælde består da flere århundreders ulykke. Kongemagten blev ydmyget først af gejstligheden, siden også af adelen. »Ved middelalderens udgang, prøvede borger- og bondestanden, anført af en konge, en blodig dyst for at afryste adelens og gejstlighedens åg; men folkekampen endtes ulykkeligt«. »Vel faldt den katolske gejstlighed... men adelen hævede sig på dens ruiner til forøget vælde«. »Dog havde reformationen gavnlige følger for borgerfrihedens udvikling«, idet den nye protestantiske gejstlighed også led under adelens vælde, og i 1660 forenede borgerstanden og gejstligheden sig og betryggede sig selv ved at forøge kongens magt... men borgerlig lighed var dermed ikke genoprettet. Bonden forblev træl som før...« og »adelen beholdt privilegier og rettigheder, der i mere end et århundrede gav den en skadelig indflydelse i staten«. I det 18. århundrede udviklede sig imidlertid en oplyst offentlig mening, som fandt genklang

»hos en oplyst og ædelsindet regering. *Bondestandens frigørelse 1788* var et kæmpeskridt til de borgerlige forholds bedre ordening og fulgtes af andre foranstaltninger, hvorved en privilegeret stands forrettigheder, der var såre uførenelige med det heles vel, hævedes eller indskrænkedes. Efter at således alle stænder var bragt

18. *ibid.* s. 246.

19. *ibid.* s. 593-595.

i det rette forhold til hverandre, fik Danmark nu, da tidens fylde var kommen, *stænderinstitutionen*, som giver borger, bonde og adelsmand sæde ved hinandens side i rådssalen med lige stemme og lige ret. Stænderinstitutionen afslutter den ældre udvikling og danner begyndelsespunktet til en ny«.

Der er således i Allens i slutningen af 1830'erne udarbejdede værk tale om en konsistent vision af Danmarks historie, tilmed til særdeles dagsaktuel brug. Forordningen af 28. maj 1831 erklæres for intet mindre end skillevejen mellem gammelt og nyt i Danmarks historie. Den borgerlige eller folkelige lighed er i Allens vision imidlertid ikke nyskabt, den er genskabt. Hans hele værk må forstås som en flammende anrøbelse om en lige så gennemført genoprettelse af den fulde folkefrihed.

Omkring denne folkefrihed er hele Allens tankebygning rejst; bondefriheden og dens undergang i middelalderen udgør et fundamentalt element, i hvilket selvejets bortfald indgår som et vigtigt led.

Den tanke må trænge sig på, at den historiske tese om et udbredt selvejes overgang til fæste efter Valdemar Sejrs død kunne være et produkt af den unge Allens vision fra slutningen af 1830'erne, der i al sin suggererende konsekvens dog, med Caspar Paludan-Müllers ord, var »et indlæg i tidens proces«. ²⁰ Denne mistanke synes dog ikke at finde bekræftelse.

Thi også C. F. Allens tese om den oprindelige folkefrihed havde forudsætninger i forudgående litteratur. At påvise disse frembyder ingen vanskeligheder for så vidt, som allerede Ellen Jørgensen mente at have fundet dem. Allens grundanskuelse, fandt hun, var hentet fra Tyge Rottes *Nordens Statsforfatning (1781-82)* og fra Rasmus Nyerups *Historisk-statistisk skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider (1803)*. ^{20a}

Tanken om disse to forfatters værker som rødder til forestillingen om folkefriheden ægger ikke til modsigelse. Skildringen af en oprindelig bondefrihed er (jvf. nedenfor) et hovedtema for dem begge. Alligevel forekommer Ellen Jørgensens overbevisning om, at inspirationen skal findes i just disse værker ikke uproblematisk for så vidt, som den ikke begrundes, og i betragtning af, at ideen om bondefrihed kommer til udtryk også hos andre forfattere. Det sidste måske endog i en grad, så man kan tale om en grundforestilling i tiden. Som sådan betragtedes den i hvert fald af

20. Jvf. Ellen Jørgensen: *Historiens studium i Danmark i det 19. århundrede (1943)*, s. 191.
20a. *ibid.*

den store kværlant blandt 1830'ernes historikere, G. L. Baden. 1829 udgav han i sit 66.de år 1. bind af sin *Danmarks Riges Historie*. I fortalen til dette (og siden til de øvrige bind) kommer hans bitterhed over et historikerliv i oversæthed til ganske bevægende udtryk.

Det mest principielle af sine æselspark til mere påskønnede fagfæller retter han mod folkefrihedstraditionen. »Den nordiske olds og middelalderens så forroste folkefrihed og derpå rejste statsforfatning er efter hans overbevisning romantisk fiktion«. Sin hovedmodstander i dette stykke ser Baden i Tyge Rothe, men føler sig nok i øvrigt i modsætning til hele historikerlavet med bemærkninger som, at han vil udhæve »en og anden mærkelig omstændighed, som han tror ikke noksom har i vor historie været bemærket«. ²¹ Blandt de samtidige ånder, Baden ikke sympatiserede med, nævnes i bind 5 (1832) »fanatikeren Grundtvig«, som han med rædsel havde set nævnt »blandt Danmarks ypperste teologer«. ²²

Samme Grundtvig var nok til gengæld i god overensstemmelse med tidsånden, da han 1838 indledte sit udadvendte virke med en forelæsningsrække, »Mands minde«, på Borchs Kollegium om de seneste 50 års historie. Grundtvig hylkede i et udkast til sin fjerde forelæsning forordningen om stavnsbåndets løsning af 20. juni 1788 og fortsatte »De må ikke tro, m.H., jeg hermed vil sige, at der allerede 1788 blev gjort eller endnu er gjort alt, hvad der kan og må gøres, før bondestanden genvinder sine rettigheder og især sin personlige frihed...«. ²³ For Grundtvig som for Allen et års tid senere er bondens frihed noget, der skal genvindes. Nu er naturligvis Grundtvig i 1838 sidst af alt at betragte som talsmand for det historiske establishment, og tanken om en oprindelig bondefrihed er vel tilmed et perifert element, som han refererer til i en aktuel sammenhæng. Det er dog nok netop karakteristisk, at han i en studenterforsamling (som det vistnok væsentligst var, der skaredes om ham på Borch), kan associere til tanken om en ældre bondefrihed som noget kendt.

Thi det er et spørgsmål, om den ikke for 1830'ernes studenter har været bekendt som noget i retning af et historisk aksiom. Noget sådant synes at fremgå af den historiske lærebog, der dengang anvendtes ved det ene af tidens to brødstudier, juraen, der også søgtes af de historisk interesserede. 1822 udgav den unge professor J. L. A. Kolderup-Rosenvinge

21. G. L. Baden: *Danmarks Riges Historie*, vol. I (1829), s. IX.

22. *ibid.* vol V, s. IX.

23. N. F. S. Grundtvig: *Mands Minde 1788-1838*. Foredrag over det sidste halve aarhundredes historie, holdte 1838, (1877), s. 547.

Grundrids af den danske Lovhistorie, ifølge fortalen til anvendelse som lærebog for de juridiske studerende, efter at lovhistorie 1821 ved kgl. forordning var blevet selvstændigt fag i studiet. Kolderup-Rosenvinge knyttede til sin fremstilling af den ældre danske ret nogle bemærkninger om hver enkelt periodes samfundsmæssige baggrund for lovene. I afsnittet om offentlig ret i Kolderup-Rosenvinges ældste periode indtil 1020 hedder det, at »da de første elementer til en borgerlig forfatning havde begyndt at udvikle sig i Norden, var den højeste magt hos folket... Efter at Danmark var blevet forenet under én konge og især efter at den kristelige religion var blevet indført, udvikledes efterhånden den kongelige magt; dog kunne kongen hverken i denne eller den følgende periode give love uden folkets samtykke«. ²⁴

Om den følgende periode, 1020-1240, indleder Kolderup-Rosenvinge det offentlig-retlige afsnit som følger:

»I denne periode voksede kongernes magt, hvilket dels var en følge af deres personlige dygtighed, dels af den understøttelse, som de søgte og fandt i gejstlighedens myndighed og i lensvæsenet, som efterhånden opstod og dannedes. Under Knud den Hellige tiltog især gejstlighedens magt, under Valdemar den 1. adelens; til begges havde allerede Knud den Store lagt grundvolden. Begge disse stænder var i denne periode ligeså vigtige støtter for kongemagten, som de i den følgende blev dens ivrige modstandere; begge stod de hinanden bi i at berøve den øvrige del af folket al indflydelse på statsforvaltningen, hvilket allerede i slutningen af denne periode for største delen lykkedes dem. Bondestanden tabte efterhånden sin gamle anseelse og den ny klasse af statsborgere, som opstod ved købstædernes anlæggelse, var endnu for svag til at udgøre nogen modvægt mod den mægtige adel og gejstlighed. Regeringsformen forvandledes således tid efter anden fra en blanding af monarki og demokrati til en blanding af monarki og aristokrati«. ²⁵

Paralleliteten med Allens billede 1840 er unægtelig slående: oprindeligt bondedemokrati erstattes af to aristokratstænders vælde. Den nye klasse, borgerne, hører også med til folket, men er endnu for svag til at betyde noget mod aristokraterne.

I Kolderup-Rosenvinges tredje periode, fra 1240 til 1521, føres aristokratiseringen til ende. »I denne periode indskrænkedes den kongelige myndighed i samme forhold, som gejstlighedens og adelens vælde steg. Bondestanden blev næsten aldeles undertrykt, og skønt købstæderne allerede under kong Abel udgjorde en egen stand, havde de dog kun såre

24. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge a.a. § 13.

25. *ibid.* § 38.

liden indflydelse på de offentlige anliggender«. ²⁶ Ganske vist havde Allen, der blev student 1830, valgt tidens andet brødstudium, teologien, men når anskuelser som de citerede var lærestof for hans juridiske samtidige, er det nærliggende at anse dem for fællesgods i 1830'ernes akademiske miljø. Hvorledes en forestilling spredtes, hvorledes den konkret vandrer fra person til person i et videnskabeligt samfund lader sig, som påpeget af Birgitta Odén, kun vanskeligt påvise ²⁷ og er vel i grunden også langt mindre betydningsfuldt end selve den kendsgerning, at forestillingen kendes og overvejes i miljøet.

Det skal da her blot konstateres, at Ellen Jørgensens i og for sig korrekte iagttagelse, at Allens grundanskuelser var hentet fra Tyge Rothe og Rasmus Nyerup, nok bør omformuleres til, at Allen var i stand til med særlig konsekvens at skabe en syntese af 1830'er-generationens historiske opfattelser, opfattelser, for hvilke den på et væsentligt punkt stod i gæld til ældre forfattere som Nyerup og Rothe.

Nyerups og Rothes betydning bliver næppe mindre, såfremt de opfattes som ophavsmænd til ikke alene C. F. Allens anskuelser, men til en grundforestilling hos en generation. Det forekommer da nødvendigt at fortsætte vor søgen efter selvejertesens rødder med en undersøgelse af Rasmus Nyerups værk. Ifølge Ellen Jørgensen havde Rasmus Nyerup (1759-1829) »ved hele sin åndsform fast stude i det 18. århundrede«, ²⁸ en i hendes sprogbrug kun moderat hædrende karakteristik. Ligheden mellem de synspunkter, han tre år inde i det 19. århundrede anlagde på det ældste danske samfund, og 1820-30'ernes ovennævnte tankegang er dog ikke desto mindre slående.

Under sin omtale af det »13de seculum eller lovgivningsårhundredet« kommer Nyerup ind på kong Valdemars Jordebog, hvor han mener at kunne hente »mange belærelser om landhusholdningens tilstand i det 13de århundrede«. ²⁹ »I det hele taget«, konkluderer han herom, »var landet fortræffelig dyrket, og de fleste bønder endnu selvejere. Den tids mennesker klædte sig i vadmel, og deres drikke bestod i dansk øl og mjød...« At selvejete var en fundamental årsag til lyksaligheden blandt de vadmelsklædte nydere af de nationale produkter fremgår slående af Nye-

26. *ibid.* § 89.

27. Birgitta Odén: Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning. *Scandia* 41 (1975) s. 10.

28. Ellen Jørgensen a.a. s. 43.

29. Rasmus Nyerup a.a. s. 193.

rups forklaring på landets tilsyneladende imponerende styrke i vikingetiden: »...Knud den Store gik i søen med en flåde af 1200 skibe, hvorefter at regne Danmark må have haft 1.400.000 indvånere. Da nu landet var den tid på flere steder skovbevokset og øde, end nu, så kan dette sidste store antal, efter så mange krige og udvandring til England, ej have rejst sig af andet, end at den jord, som dyrkedes, blev bedre drevet, end nu, og dertil kan, hvor man end vender sig, ej findes andre årsager, end disse tvende, at selvejernes tal var større, og deres gårde mindre...«³⁰

Efter Valdemarstiden tog imidlertid udviklingen en sørgelig drejning. »Lidt efter lidt udrides bønderne af statsborgeres tal«, skriver Nyerup i afsnittet »Danmarks afmagt i 14de og 15de århundrede«. ³¹ Hvorledes Nyerup er kommet til denne tolkning af den senmiddelalderlige udvikling lader han ikke læseren i tvivl om, når han fortsætter »Da dette bondeundertrykkelses-system bliver det emne, som i hvert stykke herefter udførligen vil vorde omtalt, og det er så såre problematisk, hvorledes det gik til, at bondesagen fik den så uheldige vending, vil jeg her fremsætte hvad vor store historiker Suhm, og vor skarpseende oldgransker Rothe derom have for en formening«. ³² Herpå følger en halv sides resumé af Suhms ræsonnement og fem siders ordret gengivelse af Rothes diskussion af hoveriets opkomst.

Denne fremgangsmåde synes karakteristisk for hele Nyerups som ikke overvældende selvstændigt fremtrædende værk: detaljer henter han igen og igen fra Suhm, hvis store efterladte værk han selv havde besørget udgivet; ræsonnementet, den synteseskabende vision, finder han igen og igen hos Tyge Rothe. »Da det ikke er muligt«, sluttede han det omtalte lange Rothe-citat, »nøjagtigen at bestemme, når og hvorledes hoveriet er opkommet, og spørgsmålet dog er så såre interessant, har jeg af vor danske Montesquieu anført det fornemste af hvad jeg troede der kunne tænde lys i denne mørke sag«. ³³

Ellen Jørgensens synspunkt, at Allens tankesæt går tilbage til Nyerup og Rothe, forekommer da uimodsigeligt i den forstand, at Nyerup helt utvetydigt i sit afgørende synspunkt baserede sig på Rothe. Lange Rothe-citater udgør på flere steder helt enkelt teksten i Nyerups værk. Meget central er foruden det allerede anførte sted f. eks. Nyerups gengivelse af »det store maleri i Rothes Nordens Statsforfatning over den danske og

30. *ibid.* s. 55 f.

31. *ibid.* 264.

32. *ibid.*

33. *ibid.* s. 269.

norske odelsbondes hæderlige stilling og det brud, som lenstidens aristokrati og hierarki gjorde derpå». ³⁴ Nyerup erkendte klart sin gæld til »vor danske Montesquieu«.

Mindre indlysende forekommer til gengæld Allen-generationens gæld til just Nyerup. Fjerde og sidste bind af Nyerups *Historisk-statistisk Skildring...* (1806) rummede hans forslag om et museum for nordiske antikviteter og blev en hovedanledning til nedsættelsen allerede 1807 af den store oldsagskommission, i hvilken Nyerup blev sekretær. ³⁵ Værket er da i høj grad mindeværdigt som ophav til intet mindre end Nationalmuseet; i tilgift at hædre det som hovedkilde til dansk historievidenskabs måske mest livskraftige tese vil måske til gengæld være at vise det *for* megen ære.

Allen forsynede ikke sin håndbog med noter, og førsteudgaven rummede ej heller nogen litteraturliste; grundlaget for hans fremstilling lader sig således ikke uden videre oplede. Ovenfor er imidlertid påpeget den slående lighed mellem Allens hovedsynspunkt og tankegangen i tidens lærebog i retshistorie for jurastuderende, Kolderup-Rosenvinge. Om end det må understreges, at nærværende undersøgelse ikke er ført dybt nok til at postulere et specielt afhængighedsforhold mellem Allen og just dette værk, må på den anden side Kolderup-Rosenvinge anses for en fremtrædende repræsentant for 1820'ernes og -30'ernes version af tesen om en oprindelig bondefrihed. Det må da interessere, at Kolderup-Rosenvinge er forsynet med grundige notehenvvisninger til såvel kilder som videnskabelig litteratur; sidstnævnte i et omfang, der vidner klart om forfatterens i samtiden berømmede lærdom.

Til de her omtalte forhold påberåber han sig dog frem for alt tre navne: for historiske detaljer er hans hovedkilde Suhm; for samfundsforhold har han to hovedautoriteter, Tyge Rothe samt det 18. århundredes store retshistoriker P. Kofod Ancher, til hvem han i sin fortale fuldt ud erkender sin gæld, og hvis store Lovhistorie fra 1769 det i øvrigt var tanken at afløse netop ved Kolderup-Rosenvinges egen bog, der måtte antages at have et for en lærebog mere passende omfang. ³⁶ Derimod synes Kolderup-Rosenvinge ikke i denne sammenhæng overhovedet at henvise til Rasmus Nyerups (med Ellen Jørgensens ord) »løst sammensatte mosaikarbejde«. ³⁷

34. *ibid.* s. 56.

35. Ellen Jørgensen a.a. s. 48 f.

36. Kolderup-Rosenvinge a.a. s. III og §§ 13, 38, 89.

37. Ellen Jørgensen a.a. s. 13.

I hvert fald den lærde retshistoriske professor synes da ikke at være gået til den »sekundære« udformning af bondefrihedstesen hos Nyerup, men direkte til dennes kilde, Tyge Rothe. Den mulighed må dog foreløbig holdes åben, at det 19. århundredes retshistoriske lærebog, (der nåede flere oplag, og som også fik betydning udadtil, da den 1825 udkom på tysk),³⁸ i denne sin grundopfattelse tillige havde Kofod-Ancher til forbillede.

Et blik i P. Kofod Anchers *En dansk Lov-Historie fra Kong Harald Blåtands Tid til Kong Christian den Femtes* overbeviser dog hurtigt om, at om end dette værk har spillet en afgørende rolle for Kolderup-Rosenvinge at dømme efter såvel hans noter som hans fortale, kan dog forestillingen om en tidlig bondefrihed som en art tabt paradys ikke høre til hans arvegods fra den berømmede forgænger. Hvad der i nærværende sammenhæng interesserede Kofod Ancher var navnlig det rent juridiske problem, om vornedskabet var en institution, der en gang var blevet indført ved et lovbud. Det fandt han – med polemisk brod mod især Holberg – at måtte afvise og nævner tværtimod den mulighed, at vornedretten, der jo hørte hjemme i det sjællandske retsområde, kan »have haft sin oprindelse fra den tid af, at disse provinser udgjorde et særskilt rige for sig selv«.³⁹ En samfundsorden med jorddrotter og undergivne synes for ham altid at måtte have eksisteret, om end jorddrotternes rettigheder i de seneste århundreder var blevet styrket.

I det hele taget synes bondefrihed i Kofod Anchers forestillingsverden 1769 på ingen måde noget gode, ikke noget man kan tænke på at indføre eller genindføre. Thi ved vornedskabets opkomst blev vel for bønderne

»deres frihed en del indskrænket, men det almindelige beste synes at udkræve nogen sådan indskrænkning. Så fornøden som det var i de ældre tider, da en regerende krigs ånd fødte af sig en besynderlig lyst hos det nordiske folk til at strejfe omkring i fremmede lande, ved love at holde den lyst i tøjle, at ikke vore egne lande skulle blive øde ved at ødelægge andres, hvorom noget er blevet mældet i min afhandling om slægtskabs led p.110; så fornøden den dag i dag er for agerdyrkning og landets forsvar ikke at tillade bønder og bønderkarle frit at gå ud af landet, eller fra det gods, de høre under. Erfarenhed har for ikke lang tid siden lært os det«.⁴⁰

38. ifølge Franz Dahl i DBL.

39. P. Kofod-Ancher a.a. s. 423.

40. *ibid.* s. 419.

Tanken om at fjerne stavnsbåndet er åbenbart Kofod Ancher en vederstyggelighed. Helt tilbage til ham kan tanken om en oprindelig lykkelig folkefrihed næppe gå. Forbilledet for Kolderup-Rosenvinges forestillinger synes da alene at skulle søges hos hans anden oftere påberåbte hjemmelsmand Tyge Rothe, altså hos den forfatter, som Nyerup 1803 tog til indtægt for sin opfattelse, og som 1829 af G. L. Baden gjordes til den hovedansvarlige for en i dansk historievidenskab herskende romantisk fiktion om en tidlig folkefrihed.

At Tyge Rothe (1731-1795) har givet udtryk for tanken om den oprindelige folkefrihed fremgår allerede af titlen på det værk, som Nyerup så flittigt excerperede: *Nordens Statsforfatning før Lehnstiden, og da Odelskab med Folkefrihed – I Lehnstiden og da Birkerettighed, Hoverie, Livegenskab med Aristokratie* (1781). Værkets indhold efterlader ej heller nogen tvivl; der er tale om en endnu ældre udformning af bondefrihedstesen. Her skal alene anføres, at Rothes første bind indeholder flere kapitler til »bevis, at hos vore ældste fædre ej var arvelig adel«. Denne idé er, siger Rothe, »såre vigtig, efterdi det, hvilket samme indeholder, i visse måder ene karakteriserer de tider, da intet lensvæsen var...«. ^{40a} Karakteristisk for Rothes tankegang er i øvrigt hans karakteristisk af bondebegrebet, der kombineres med en ganske »arupsk« negativ vurdering af Absalon og Valdemarernes aristokratiserende indsats:

»Hvad man tænkte om det at kaldes bonde, og hvad bonde var, det sige loven og krønikerne os, og de må være vidner. Valgtes konge, da skulle hver bonde være med, og kom han ikke, da måtte han bøde eftersom hirdskræen udtrykkelig melder: der ses det, at ingen læg mand galdt over den anden, men de 12 mand af hvert biskopdom og af hver syssel afgjorde sagen under ærkebispens bestyrelse (a). Ved moderne' sige folkets repræsentanter: *vi ville* (b), og det viser klarligen, at ingen orden var, hvilken kunne overstemme bønderne; vel lyder den frihedstone stærkere, som det synes, i den norske historie, end i vores danske, men det faldt og ikke i vor lod, at have en Snorro: imod ham have vi en Saxo, der hængte ved Absalon og Absalons anlæg; men denne prælat, så ypperlig og hæderlig han ellers var, og så meget han gavnede i sin tid, så falder den brøde dog på ham, at hans anlæg ej var til at bestyrke folkefrihed: tværtimod hierarkiet og lens-aristokratiet havde i ham en mægtig beforder, som hver ved; hvad under da at Saxo mindre holder folk og folkefrihed i hæder end den kostelige, den ret nordiske Snorro...« ^{40b}

40a. Tyge Rothe a.a. s. 84.

40b. *ibid.* s. 50 f.

Tyge Rothe og hans anskuelser synes således at måtte vies en betydelig opmærksomhed i denne sammenhæng. Ved beskæftigelse med hans skikkelse støder man straks på det forhold, at hans eftermæle har været påfaldende svingende, en gængs opfattelse af ham er umulig at bestemme. I Dansk Biografisk Leksikon bd. XX (1941) får han af Hans Jensen en for dette værk sjældent hård bedømmelse. »Som skribent«, hedder det, »kom Rothe i vanry på grund af sit knastede sprog med dets sære selvavede ord, hårde konstruktioner, eksalterede udråb og hensynsløse ortografi«. Om Rothes synspunkter siges, at han »med megen patos priser »odelsfrihed« og »odelsbønder«, men kan i samme åndedræt begejstret nævne danske bønder, som er blevet forpagtere. Hans odelsdyrkelse hæmmer ikke hans tilslutning til det engelske forpagtningssystem, som han i virkeligheden ville have gjort til fremtidens landbosystem i Danmark. For så vidt stod R. altså meget på afstand fra den udprægede »danske linie«, der sejrede gennem landboreformerne, og hans ideers betydning for disse har været overvurderet«.

Samtidig får Rothe imidlertid noget for DBL så sjældent som to biografier, idet hans forfatterskab tilsyneladende har spændt videre end Hans Jensens formåen, hvorfor filosofen S. V. Rasmussen behandler den filosofiske side af dette. I en tidligere generation betegnede Vilhelm Andersen i 1909 Tyge Rothe som »en forulykket Grundtvig«. ⁴¹ N. F. S. Grundtvig selv hyldede 1812-13 den forholdsvis nylig afdøde Rothe som et miskendt geni, der midt i oplysningstiden ikke havde fornægtet sin kristendom. Grundtvig indledte da demonstrativt sin foretale til *Verdens Krønike 1812* med et omfattende citat af »den gæve Tyge Rothes dyrebar værk: om kristendommens virkning på folkenes tilstand i Europa«, ⁴² og 1813 hed det i et langt digt til »Tyge Rothes Minde«:

»Ja, selv her nede kan din færd os lære
At søge Guds og ej vor egen ære,
Så godt vi stakle det på jord formå.«⁴³

Endelig, som nævnt, hyldede Rasmus Nyerup (som i de samme år støttede den unge Grundtvig⁴⁴) 1803 Rothe som »vor danske Montesquieu«.

41. Vilhelm Andersen: Tider og Typer. Erasmus II (1909), s. 243.

42. N. F. S. Grundtvig: Værker i udvalg ed. Georg Christensen og Hal Koch bd. 1 (1940), s. 335.

43. N. F. S. Grundtvigs Poetiske Skrifter ed. Sv. Grundtvig 3. Del (1882), s. 109.

44. Ellen Jørgensen a.a. s. 43.

Han er således blevet kaldt både en Grundtvig og en Montesquieu, navne der næppe kan kalde på de samme associationer. De i påfaldende grad uforligelige vurderinger turde have sammenhæng med den kendsgerning, at Rothe allerede for sin samtid synes at have fremtrådt som noget af en Janus-figur. Hans forfatterskab spænder så vidt, omfatter i den grad tilsyneladende ikke sammenhængende felter, at det er faldet svært at finde en entydig indfaldsvinkel til det.

Også i nærværende sammenhæng må behandlingen indskrænkes; emnet vil alene være Rothes idekompleks omkring en oprindelig folkefrihed.

At Rothe forestillede sig en tidlig odelsfrihed, er som nævnt helt iøjnefaldende. Yderligere nogle karakteristika ved hans tankegang fortjener imidlertid at fremdrages. Således var han sig stærkt bevidst, at den omstændighed, at en tilsyneladende så ideel samfundstilstand gik til grunde, krævede en forklaring. Ældre historikere havde oftest forklaret tilfælde af »mærkelig forskel mellem gammel og senere tid« ved voldsomme begivenheder, men det syntes ham ikke ganske tilfredsstillende: »når sådan hastig omvæltning ej er sket, og den følgeligen ej kan findes, da geråder man i forlegenhed, og man føler den«. ⁴⁵

»faste og sig udmærkende begivenheder, hvorved folke almuen mistede sin frihed, møde ikke i vor historie: love, hvilke havde den virkning findes og ikke: det gælder da om at have filosofisk syn, og at kunne finde i historien den første årsag og det første stød, efter hvilket tingene ere gangne frem og have efterhånden måttet gå frem, således, at til sidst blev folke-ufrihed, livegenskab og lensaristokrati; jeg vil og sige, at man bør finde i historien, hvorledes dette fænomen, fast ukendelig i de ældste tider, alt mere og mere forstærkes, drager over horisonten, og til sidst indtager den hel, dog at det sker kun ved udbredelse efterhånden, efterdi den liden sorte sky, hvilken til sidst blev mørkheds tæppe på hele horisonten, var der, og kan findes at have været der såre tidlig«. ⁴⁶

Hvad Rothe vil pointere med dette må være sin erkendelse af, at der foreligger et historieteoretisk problem, noget man kun kan håndtere, hvis man har »filosofisk syn«; hans krav til en forklaring synes at være, at den skal være genetisk, vise hvorledes et fænomen, der er indbygget i selve den ældre tilstand vokser »som en mørk sky«, så tilstanden efterhånden bliver totalt forandret. Rothe har i det hele taget udtalt et begreb

45. Tyge Rothe: Nordens Statsforfatning I, s. 1 f.

46. *ibid.* s. 6.

om historien som indebærende en udvikling i form af en lineær, konstant forandring: »her er da den årsagernes kæde, hvilken jeg holder ved, og jeg ser, at den rækker ud til de ældste dage: jeg ser det som findende sted i disse ældste dage, hvilket siden findes som virkende i de meget senere...«⁴⁷

Ejendommeligt er det videre at se, hvor Rothes »filosofiske syn« byder ham at søge forklaringen på historiens indbyggede forandring: »Det bliver da sæderne, vi have at holde os ved, når vi ville forklare ufrihedens fremgang«.⁴⁸ Sæderne synes i Rothes sprogbrug at betyde sådan noget som en tids måde at organisere arbejdet på. Det bliver derfor end mere tankevækkende, at han fortsætter:

»men hvor finde vi årsagen til sædernes modifikation? unægteligen i vands og lufts beskaffenhed: thi det bør man tænke, at jo nærmere folkene var ved den gamle oprindelige, simple tilstand, jo færre midler havde de til at bestå: jo færre politiske og borgerlige indretninger at vælge imellem: de måtte adlyde lands og klimas beskaffenhed, eller de måtte gå under: det var anderledes, end det er med os europæere, når vi nu, havende vort moderland, vore mange landskaber, vore handels- og vindskibligheds systemer, fæste os nu mod nord, nu mod syd, og der betvinge både lands beskaffenhed og klima, og skaffe indretning, sådan, som vi ville have den. Lens-aristokratiet grunder sig på livegenskabet og dette grunder sig på menneskets ringeagtelse: derhos på den landenes fysiske beskaffenhed, at vor europæiske jord må møjsommeligen dyrkes, før der kan blive overskud til vellevned for jordens ejere, hvilket sidste især gælder for de gamle tider«.

Rothes principper for historietolkning synes helt enkelt materialistiske: lufts og vands beskaffenhed ligger til grund for et folks historiske udvikling. Men det er mere kompliceret end som så; disse materielle forhold sætter en foranderlig organisering af den menneskelige produktive virksomhed i gang, en »Sædernes Modification«. Derved opstår en tiltagende grad af civilisation, i takt med hvilken menneskene bliver mindre umiddelbart naturafhængige. Den oprindelige folkefrihed, odelsfriheden, må da hos Rothe forstås som et historisk unikt fænomen, et tidligt stadium i en lineært fremadskridende udvikling. Denne udvikling må i kraft af samspillet mellem menneskelig indsats og naturens kræfter uafvendeligt føre til den tidlige samfundsforms undergang og omdannelse til en ny, den som Rothe betegner lensaristokratiet. Rothes udgivelse af denne sin kulturfilosofiske vision på Gyldendals Forlag 1781 synes at være den egentlige lancering på dansk grund af en helstøbt historisk teori om et

47. *ibid.* s. 7.

48. *ibid.* s. 6 f.

oprindeligt selvejerbondesamfund eller et odelskabs- og folkefrihedssamfund.

Også Rothe støttede sig imidlertid til andre skribenter. Derom lod han ikke sin læser i mindste tvivl.

På selve sit titelblad demonstrerede Tyge Rothe ved to citater, at han havde modtaget inspirationer fra sin tids litteratur. Forbillederne var fornemme: Montesquieu og Justus Möser.

Især til den førstnævnte refereres så hyppigt i Rothes værker, at der helt givet er tale om langt mere end en besmykkelse af titelbladet med tilfældige fine navne. I nærværende sammenhæng er det dog umiddelbart mest indlysende, hvad Rothe havde fundet hos Möser. Citatet af denne på titelbladet lyder: »Nach meinem Wunsche sollte auch der Bauer die Geschichte nützen, und daraus sehen können, ob, und wo ihm die politischen Einrichtungen Recht oder Unrecht thuen« og stammer fra *Osnabrückische Geschichte Tom II*, Fortale. I en fortale »Til Læseren« i sit værks 2. del (1782) begrundede Rothe yderligere sin påberåben sig Möser: »Jeg har villet afhandle materien således, at hver landsmand kunne følge mig med tankerne, og fatte mine meninger: det har jeg efter den redelige Möser sagt på titelbladet til første del af bogen, og jeg tror, at historien da viser sig allerædelst, når den bliver brugelig for enhver«. ⁴⁹ Af Möser kunne man lære at opfatte nutidige og fortidige institutioner som tidsbestemte og glæde sig over, »hvor historien leder menneskene til at være viselig dømmende«.

Möser blev med sit siden så berømte værk om fyrstebispedømmet Osnabrücks historie en af historismens grundlæggere. Rothe demonstrerer med sin læsning af værket, at det også kunne udnyttes i oplysningens ånd. Möseres formål var at vise indbyggerne i det lille fyrstendømme, hvis reelle regent han på denne tid var, hvorledes deres fælles fædreland (glosen »Vaterland« bruges af Möser om Osnabrück) var blevet til som resultat af det tyske riges helt specielle udviklingsgang. Ind i dette flettede sig for Möser en stærk betænkelighed ved det 18. århundredes nye ideer om fundamentale menneskelige rettigheder, som alle fyrsternes undersætter påstodes i besiddelse af på lige fod.

Op imod dette stillede Möser den anskuelse, at staten burde basere sig på jordens ejere, idet en særlig forsvarsvilje på irrationel vis var forbundet med ejendomsret til fædrelandets jord. Som ideal så han en fyrstestat

49. *ibid.*, II, s. IV f.

baseret på små jordegne bønder. Fra en sådan tilstand havde det tyske rige beklageligvis fjernet sig under en udvikling, som det var ham magtpåliggende at kunne følge i konkrete detaljer, og som han fandt var forløbet i fire stadier.⁵⁰ Den ældste periode i Tysklands historie betegnedes Möser da »die erste und güldne«. Den gang

»war noch mehrentheils jeder deutscher Ackerhof mit einem Eigenthümer oder *Wehren* besetzt... alle Freiheit (d.v.s. frihed fra krigstjeneste, H. P.) als eine schimpfliche Ausnahme von der gemeinen Vertheidigung, verhasst; nichts als hohe und gemeine Ehre in der Nation bekannt; Niemand, ausser dem Leut oder Knechte, einem Herrn zu folgen verbunden; und der gemeine Vorsteher ein erwählter Richter, welcher bloss die Urtheile bestätigte, so ihm von seinen Rechtsgenossen zugewiesen wurden. Diese güldne Zeit daurete noch guten Theils, wiewohl mit einer auf den Hauptzweck schärfer anziehenden Einrichtung, unter Carl dem Grossen.«⁵¹

Til yderligere klargørelse anbragte Möser efter sit titelblad et kobberstik forestillende bondelivet i denne første og gyldne periode.

Denne skildring af en guldalder, hvor bonden var dominerende i kraft af »Ehre und Eigenthum«⁵² har altså Thyge Rothe læst. Möser's bd. II, hvorfra Rothe tog citatet til sit titelblad, udkom 1780, Rothes bog 1781. Möserlæsningen var således af nyeste dato, og fællesskabet om guldalderforestillingen synes umiskendeligt. Möser's guldalderbillede (man fristes til at sige som vist på kobberstikket) må ligge til grund for Rothe og dermed for en lang tradition i dansk historisk videnskab. Möser sluttede sin første fortale 1768 med at udtale den forhåbning, at »dermaleinst ein deutscher Livius aus dergleichen Familiennachrichten (d.v.s. som *Osnabrückische Geschichte*, H.P.) eine vollständige Reichsgeschichte ziehen wird, so werde ich nicht für den kleinsten Plan gearbeitet haben«.

Værkets grundsynspunkt synes i hvert fald at have indbragt Möser noget i retning af en Livius' betydning i dansk historieskrivning.

Rothe lod sig imidlertid ikke nøje med at skrive Möser af. Han forarbejdede guldaldertanken i sin egen sammenhæng. Hvad Möser i det af Rothe anvendte citat mente, at bonden kunne lære af historien, var bl.a. at sætte jordmagt i stedet for den voksende pengemagt, som Möser væmme-

50. Justus Möser: *Osnabrückische Geschichte I*, Vorrede, s. III-XXIV, *ibid.* II, Vorrede, s. VI f, ed. G. R. Abeken, (Berlin 1843).

51. *ibid.* I, s. X f.

52. *ibid.* s. XV.

des ved.⁵³ Et sådant i bogstavelig forstand reaktionært perspektiv forekommer overhovedet ikke i Rothes *Nordens Statsforfatning*. Forskellen kan hænge sammen med, at den belæste dansker også havde andre inspirationskilder. En af dem vedkendte han sig som sagt på titelbladet til første bind, og han uddybede temaet i fortalen til andet bind: »Jeg lærte at politisere ved manden Monteskiø, og dette regner jeg mit til ære, som til fordel«. ⁵⁴ En af Rothes fordele af denne politiseren med Montesquieu turde være, at denne satte ham i stand til at tænke ganske anderledes systematisk om bondeguldalderen, end det skete hos Möser.

Rothes Montesquieu-citat lyder »Je crois avoir fait des découvertes sur une matiere la plus obscure, qve nous ayon, mais qui est pourtant une magnifique matiere. – Celle des lois feodales.«, og stedet anføres som »lettres famil. Lett. 26«.

Opslag i nr. 26 af denne allerede i 1767 i Firenze udgivne samling breve fra det 18. århundredes store statsteoretiker giver imidlertid et skuffende resultat; en sådan udtalelse findes ikke der. Gennemlæsning af samlingen afslører, at citatet i stedet stammer fra brev nr. 65 (Lettre LXV) til Moneseigneur Cerati, skrevet af Montesquieu i Paris den 28. marts 1748. Montesquieu fortæller her, at det skrider godt frem med det store værk, som han skriver på (nemlig *L'Esprit des Lois*, der da også kom ud 1748), idet han dog gerne ville have noget mere arbejdsro. Han har fornylig slidt sig hvidhåret af at skrive om »nos lois civiles de France« (den omfattende livre XXVIII) og følger så til »Il faudroit, pour que mon ouvrage fût complet, que je pusse achever deux livres sur les lois féodales. Je crois avoir fait des découvertes sur une matière la plus obscure que nous ayons, qui est pourtant une magnifique matiere. Si je puis être en repos à ma campagne pendant trois mois, je compte que je donnereai la dernière main a ces deux livres, sinon mon ouvrage s'en passera«.

Montesquieu fik sine to bøger om de feudale love skrevet; de udgør livres XXX og XXXI i *De l'esprit des lois*. At dømme efter Rothes anvendelse af Montesquieu-citatet på sit titelblad finder han ikke mindre end Montesquieu, at denne med sin den 28. marts 1748 proklamerede indsigt i de feudale love havde gjort en mageløs opdagelse.

Montesquieus værk om lovenes ånd blev som bekendt ved sine virkninger i længden af formidabel betydning både for politisk teori og forfatningsmæssig praksis i verden efter 1748. I sammenhæng hermed er vel værkets indvirken på historieskrivningen et fænomen af sekundær betyd-

53. *ibid.* s. XV.

54. Tyge Rothe: *Nordens Statsforfatning II*, s. V.

ning, men dog målt med historiografiens alen væsentlig nok. Montesquieus værk ligger ifølge March Bloch frem for noget andet til grund for tanken om en feudal periode som et særligt stadium i den europæiske historie.⁵⁵ I august 1789 var denne forestilling så fastslået, at den franske nationalforsamling som indledning til sin etablering af fuldstændig frihed og lighed for landets borgere proklamerede hermed at ophæve »le régime féodal«. I det 19. århundrede kunne Marx og Engels tilegne sig denne forestilling som en etableret kendsgerning.⁵⁶

Det enestående i Montesquieus fremstilling af de feudale love lå nok først og fremmest i, at han opfattede dem som en historisk foreteelse. De var unikke; deres opkomst var et fænomen, der var forekommet én og kun én gang i Europas historie. Der ville derfor, sagde han, »y aurait une imperfection dans mon ouvrage, si je passais sous silence un événement arrivé une fois dans le monde, et qui n'arrivera peut-être jamais; si je ne parlais de ces lois que l'on vit paraître en un moment dans toute l'Europe, sans qu'elles tinssent à celles que l'on avait jusqu'alors connues; de ces lois qui ont fait des biens et des maux infinis...«⁵⁷

Det helt specielle historiske forløb, der førte til et lensorganiseret samfund, var ifølge Montesquieu goternes, burgundernes og frankernes indtrængen i det romaniserede Gallien.⁵⁸

Roths politiske lære fra Montesquieu var da nok frem for alt den, at det feudale samfund med love i lensvæsenets ånd var et historisk fænomen, hvis tid tilmed var ved at være omme. Endvidere var for ham lensvæsenet et altomfattende samfundssystem, således at dets afskaffelse ville indebære en fornyelse af meget fundamental karakter.

Roths bog om statsforfatningen, en betegnelse der i hans terminologi ikke står for styreformen, men for noget i retning af samfundsordenen, kan da ses som en bestræbelse på på Montesquieus grund at yde et historisk funderet bidrag til tidens debat om landbospørgsmålene. At det aktuelle sigte med at tale om folkefrihedstiden og lenstiden som historisk afgrænsede perioder er et angreb på alle feudale forrettigheder siger Roth (der selv var godsejer) klart nok: »jeg kan ikke være en så ufilosofisk politiker, at jeg... skulle miskende, hvilken glans og fasthed og gavn en

55. M. Bloch: *European Feudalism*. *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol 6 (1931), s. 203-10. samme: *La Société féodale. La formation des liens de dépendance* (1939), s. 2 f.

56. H. Neubauer: *Marxism, Communism and Western Society*, vol. 3, (1973), s. 328 f.

57. *De l'esprit des lois*. Livre XXX, chapitre premier.

58. *ibid.* livre XXX, chapitres V-VI.

ordentlig adelsstand forskaffer monarkiet: dog vil vel ingen kræve, at jeg, eller hvo det var, skulle agte enten aristokrati eller livegenskab som nødvendigen forbundne med en adels-ordens tilværelse i staten«. ⁵⁹

Imidlertid lod det sig ikke uden videre gøre i nordisk sammenhæng at argumentere med den lære, Montesquieu drog af den specielle franske udvikling efter romertiden. Rothe var sig bevidst, at

»når i vor nordiske historie ej møde erobringer, som de i andre lande: i Gallien, Italien, Tyskland og England, hvor nogle få mægtige krigere gjorde landet til deres ejendom, og derefter udloddede blandt sig både land og mennesker i landet: jeg siger, at når dette ikke møder, og man derved får ret til at forestille sig Norden som folkefriheds landet, men da siden følger en tid og tilstand, sådan, at nu er intet folk mere, (eller for at tale end tydeligere) ingen fri almue: derimod det fuldkomneste aristokrati, lige stærk ydmygende både konge og folk, da kan man let falde i forlegenhed, og det kan blive såre vanskeligt at begribe overgangen fra den ene forfatning til den anden aldeles modsatte«. ⁶⁰

Netop denne forlegenhed, manglen på militære invasioner, der fra begivenhedsfæren kunne tages som forklaringer til samfundsforandringen, synes med sit krav om forklaring på et andet plan at tvinge Rothe til at udvikle sin ide om en odelsfrihed, der i kraft af naturens og sædernes vekselspil har sin egen undergang indbygget.

Det forekommer en rimelig karakteristik, at Rothe faktisk løser sit problem ved til erstatning for Montesquieus juridiske og militære tænke-måde at udvikle et særdeles originalt udviklingsbegreb, som er mere materialistisk funderet, og som i højere grad opererer med kræfternes samspil. Hermed er indiceret, at Rothe bør opfattes som en historisk samfundsforsker af et i Danmark usædvanligt format. Det kan efter hans argumentation omkring lenssamfundets tilblivelse ikke være urimeligt at tillægge ham et begreb om dette som en veritabel materiel produktions-måde.

At han faktisk tænkte i sådanne baner fremgår med stor klarhed, når man vender sig til hans 1784 udsendte bidrag til landboreformdebatten, et to-bindsværk med den omstændelige titel: *Danske Agerdyrkeres – især den til Hovedgaard hæftede Festbondes Kaar og borgerlige Rettigheder, for saavidt samme ere bestemte ved Lovene; eller vort Landvæsens System som det var 1783 politisk betragtet ved Tyge Rothe*. Rothe indleder denne bog ved med eftertryk at definere sit begreb »Landvæsens system« som

59. Tyge Rothe: Nordens Statsforfatning II, s. V f.

60. *ibid.* s. 2 f.

principielt helt forskelligt fra »Landhusholdnings måden«. Landvæsenssystemet er »den del af staternes lovgivning, hvilken bestemmer agerdyrkerens borgerlige stand, og de ham tildelte rettigheder... Man kan sige, at landvæsens systemet er landboretten, og at det må finde sted i hvert agerdyrkende folks lovbog«. Over for dette stiller han det rent agrartechniske, landhusholdningsmåden. Den har at gøre med, om der »i jorden skal sås det eller det korn«. ⁶¹

Rothes »politiske betragtning« bestod da i – under påberåbelse af Montesquieu⁶² at analysere Danmarks problemer som hængende sammen med et forældet landvæsenssystem, hvis overgang til et nyt burde fremmes ved lovgivning. Det er på baggrund af denne Rothes forestilling om lensamfundet som et landvæsenssystem interessant at se, hvorledes han forestillede sig denne fordærlige tilstands bortfald. Det skulle aldeles ikke, som man kunne have forestillet sig hos en Möser-beundrer, ske ved en tilbagevenden til guldalderens odelsfrihed. Rothe ønsker derimod, at Danmark skal tilstræbe en udvikling som den, der er i gang i England. Den ideelle løsning er da for ham ikke, at fæstebønderne bliver ejere af deres gårde, men at de får dem i fri forpagtning. »I Engelland er hertuger, grever, baroner, visconter, og disse store jordrotter udgør jo et adelskab, ligeså hæderligt som vores, eller noget andet lands. På deres slotte og gårde sidde de så stolteligen som nogen rigsfyrste, og dog sidde de der blandt pagtere, der bruge grundherrens jorder. Atter her spørger jeg, hvorfra det kunne udledes, at slig indretning ej skulle passe for vor stat, ja måske ej være mulig at skaffe, eller værd at ønske?«⁶³

En sådan ordning ville være til alle parter også godsejernes, fordel. Derfor havde disse intet at frygte: »der skal jo ikke ske brud på nogens lovlige rettigheder: ej med streng magt men med mildeligen ledende, opmuntrende, og til alle parternes forhold ordnende visdom bør lovgiveren komme imellem«. ⁶⁴

Mod bøndernes ejendomsret til deres egne gårde holder Rothe derimod en formidabel tordentale; at sætte lighedstegn mellem frihed og jordejendom er en alvorlig misforståelse. Den engelske godsejers forpagter er sandelig en fri mand; han ejer sandelig også en masse, blot ikke jorden, som han lejer. »Ja, hvo ville tro, at bonde ej kunne have frihed, fordi han ej havde ejendom på den festede jord?«⁶⁵

61. Tyge Rothe: Vort Landvæsens System... s. 6-20.

62. *ibid.* s. 47.

63. *ibid.* s. 46.

64. *ibid.* 47 f.

65. *ibid.* s. 48.

Rothes hele program synes da at være, at Danmark bør udvikles til et England. Bønderne som frie forpagtere af jorden skal være respekterede borgere i landet til gavn for produktionen og dermed for fædrelandet. Dette synes også at være tanken bag en tordentale mod, at bønder arbejder dels på jorden, dels i fabrikker.

Bonden skal arbejde sin fulde tid med jorden. Rothe kan godt forestille sig fabriksbyer, når tiden er moden dertil, men heller ikke før. Tingene må komme i deres historiske rækkefølge. Det første og vigtigste må være landbrugets genrejsning. Denne kan formodes at medføre en overskudsbefolkning, der så kan sættes ind i industrien. Når den situation nås, kan han godt forestille sig et dansk Birmingham.⁶⁶ Hele udviklingen mod en sådan ny art guldalder, af hvilken Rothe venter sig så meget, skal sættes i gang ved en ophævelse af hoveriet og af andre former for tvunget arbejde til fordel for frit køb og salg af arbejdskraft. Rothe vil ordne tingene på en ny enkel og letfattelig måde: han er en utopisk kapitalist.

For forsøget på en tolkning af Rothes landbohistoriske tanker bliver det en ikke uvæsentlig pointe at forstå ham netop som utopist. Han udformer sine ideer *før* bondereformerne, inspireret af, hvad han havde for øje i 1770'ernes og 1780'ernes Danmark, og af den europæiske litteratur. Nøglen til at forstå ham synes at skulle findes i hans egen tolkning af sin fremtidsvision som en forestilling om et nyt landvæsenssystem, en ny produktionsmåde, der skal afløse den hidtidige og sætte skub i samfundet som et hele betragtet. Som utopist vil han det nye helt og fuldt; derfor går han ind for forpagtervæsen d.v.s. stortilet køb og salg af arbejdskraft, i landbruget. Derfor udgav han i 1785 et særskilt *Anhang* til sit skrift, i hvilket han agiterede for, at bøndergårdene burde være store, for »hvilket er ønskeligst: enten at jordproduktet fortæres af de mennesker, der dyrke jorden, og at den da ikke gøres til penge, og ikke kommer i omløb: eller at de, der dyrke jorden, have produktet at sælge, og at der følgelig bliver handel med den produkt, samt at den handel bliver et nyt næringsmiddel i staten?«⁶⁷

Bonden skulle ind i markedsøkonomien.

Rothes vision var derimod ikke og kunne ikke være bundet af den danske virkeligheds udformning efter, at landboreformerne kom i gang. Dette synes Hans Jensen, når han (jvf. ovenfor) håner Rothe for ikke at have haft sans for den karakteristiske danske løsning, ikke at have begre-

66. *ibid.* s. 80-90.

67. *ibid.* II del, Anhang s. 3.

bet. Som antydnet kan imidlertid Rothe netop i kraft af sin utopiske vision af det nye som et ikke før kendt system forstå lenstiden, i hvis slutfase han tror at befinde sig, som et i sig selv historisk landvæsenssystem, der var fulgt efter et tidligere. Derfor må han tillige lægge betydelig vægt på at beskrive det oprindelige odelssamfund som forskelligt fra lenssamfundet, og hans skildring af dette samfund bliver da en central kilde til hans historieopfattelse.

Denne skildring præges af en konsekvent gennemførelse af det materialistiske grundsynspunkt i den forstand, at Rothe binder sin karakteristik af samfundet til den måde, det producerede på. Han indleder sin behandling af oldtiden med grundigt at drøfte, hvorledes der produceredes ved hjælp af trælle. Det synes ham klart »at trællene har været mange, og at hver jordejer har haft sine, eller med andre ord, at alle hussvennerne har båret trældoms-åget.«⁶⁸ Denne trældom er »en borgerlig tilstand, hvorved man mægtigen forberedtes til i senere tider at bøje sig under livegenskabs åget.«⁶⁹

Netop denne trældom, som er selve odelssamfundets grundlag, fører også til dets forandring til det aristokratiske lenssamfund: »derfor, som jordejerne blev rige og stærke, så gik det frem ved vold, ved selvmagt, ved aftvungne foreninger, eller sådanne som mennesker ej have ret til at indgå.«⁷⁰

Rothe forbliver da netop ved hjælp af sin materialistiske samfundsforklaring loyal mod den historicitet, han havde lært sig hos Montesquieu. Folkefrihedstiden indebar også et historisk unikt samfundssystem, hvis væsentlige karakteristikum var, at arbejdet udførtes af trælle. Senere forfattere ønskede, som vi har set, folkefrihedssamfundet genindført. Det var ikke Rothes sag. Han var sig helt bevidst, at dette samfund samtidig med, at det indebar frihed og lighed for jordbesidderne, indebar barbari mod trællene; med harme polemiserede han mod Suhm, der havde ment, at de nordiske trælle blev mere humant behandlet end de romerske slaver.⁷¹

Et sligt antikveret samfund havde det for Rothe ingen mening at ønske genindført.

68. Tyge Rothe: Nordens Statsforfatning I, s. 32.

69. *ibid.* s. 22 f.

70. *ibid.* s. 14 f.

71. *ibid.* s. 18-25.

Flere træk kunne anføres af synet på folkefrihedssamfundet hos Tyge Rothe, som synes at fortjene en rehabilitering i dansk historiografi, ikke alene som ophavsmand til en livskraftig historisk tese, men også som en historietænder af et teoretisk raffinement, der forblev en sjældenhed mere end et hundredår efter hans død. De tekstkritisk orienterede historikerretninger, der efterfulgte oplysningsgenerationen, havde ingen sans for den samfundsanalytiske side af Rothes begavelse. (I øvrigt var hans kildekritiske talenter ej heller ringe. Som Montesquieu-elev gør han vellykkede forsøg på at tolke danske og især norske landskabslove som udtryk for, d.v.s. levninger af en bestemt art samfund⁷²).

At Rothes anseelse i dansk historieskrivning ikke er blevet større, end tilfældet er, er næppe uden sammenhæng med den kendsgerning, at, om end nogle af hans ideer levede videre, blev hans historiske visioner ikke brugt i den ånd, hvori de var udtænkt. Endvidere er det åbenbart, at Rothes vision af en stordrift med ejendoms- og kapitalkoncentration i dansk landbrug ikke blev den form, der realiseredes ved landboreformerne. Man fik i stedet en udvikling med udbredt selveje til mindre brug og udbredt kapitalspredning, i hvert fald indtil de sidste årtier af det 20. århundrede, (hvilket næppe var nogen ulykke!).

Det historiografiske forløb omkring andre historikers brug af Rothes folkefrihedstese synes da at tage skikkelse af en tilpasning af denne til en anden samfundsmæssig virkelighed end den, hvorfra den udsprang, og til en udvikling, der tog en anden retning end den utopi, der foresvævede tesens fader. Set i dette perspektiv falder der nyt lys over de ovenfor anførte træk af selvejertesens gang gennem dansk historieskrivning.

Et første stadium af folkefrihedstesens 200-årige liv i dansk historie så vi repræsenteret ved Rasmus Nyerup, der 1803 anerkendte Rothe som en dansk Montesquieu. Om end Nyerup brugte Rothe ved ordret aftryk af lange passager af *Nordens Statsforfatning*, er der dog allerede hos ham tillige tale om brug af forbilledet til egne formål. Det synes at hænge sammen med en helt forandret samfundsmæssig baggrund. De store landboreformer er nu begyndt og hyldes på Nyerups sidste sider. Skildringen af den oprindelige bondefrihed skal nu legitimere en udvikling, der *har* fundet sted. Hvor Rothe 1781 ville omstyrte, vil Nyerup 1803 præstere et forsvar.

Som det største nyvundne gode så imidlertid fæstebondesønnen Nye-

72. Gode eksempler ibid. s. 68-71.

rup det ekspanderende selveje. Man er allerede så vidt, skriver han, at »alt det kongelige, det meste offentlige og en stor del privat gods er bleven selvejergods«. ⁷³ Nyerup forklarede da, som nævnt ovenfor, vikingetidens storhed som et produkt af selveje til små bøndergårde. Trældommens betydning og brutalitet bagatelliserede han, ⁷⁴ hvorved Rothe blev brugbar til legitimering af folkefriheden for småbønder som en tilstand, der burde genskabes. Sligt var ikke efter Rothes hoved. Om Nyerup var sig sin drejning af det store forbilledes tese bevidst, må stå hen. Under alle omstændigheder havde Nyerup ikke brug for, og var næppe heller et tilstrækkelig kompliceret hovede til, at tænke i landvæsenssystembaner.

Endnu Nyerup var dog ved selve sit værks anlæg, »en historisk-statistisk skildring af tilstanden«, et barn af oplysningstiden med dens brede og til dels materielle historiebegreb. Imidlertid skulle det vise sig, at Rothes forestillinger også lod sig omsætte til historisk-idealisk folkeåndstankegang.

Grundtvigs hyldelse til Rothe 1812-13 hang som nævnt sammen med den mangetydige Rothes bekenden sig til kristendommens historiske betydning. 1838 talte imidlertid Grundtvig om bondefriheden som noget, der kunne og skulle *genvindes*. Herved kom Grundtvig til at mobilisere sit gamle forbilledes forestilling til en brug, der var så temmelig modsat den, hvortil den var udtænkt. Grundtvigs sigte med bondefrihedens genindførelse var nemlig at standse en konsekvent kapitalistisk udvikling som den, han selv havde set i England. Grundtvig indså, sagde han i den fjerde Mands Minde-forelæsning, nemlig ikke, hvorledes England »endnu en menneske-alder uden et stort mirakel kan undgå en revolution, der, efter engelskmændenes egen anelse, ville skabe »et ocean af blod««. Derimod turde han spå Danmark »en borgerlig reformation efter folkets hjerte... Hvad her i mine øjne nærmest gør udslaget er, at England har opofret sin *bondestand*, og Danmark derimod adlet sin.« ⁷⁵

Rothe ville omdanne Danmark til et England; Grundtvig ville forebygge det samme. Den oprindelige folkefrihed lod sig anvende som argument i begge sammenhænge. Grundtvigs bekymring for udviklingens muligheder deltes dog ikke af alle. Hos den unge C. F. Allen trådte folkefrihedstanken 1839-40 påny i en liberal optimismes tjeneste. Her bliver folkefriheden i skikkelse af bonden og hans kamp for friheden helt enkelt

73. Nyerup a.a. bd. 1. s. 515.

74. *ibid.* s. 49-52.

75. N. F. S. Grundtvig: *Mands Minde* (udg. 1877), s. 43.

til hele danmarkshistoriens princip. Folkefrihedens undergang er for Allen entydigt identisk med selvejets overgang til fæste. Kan man end, som anført, medgive Ellen Jørgensen, at Allens idé om folkefriheden gik tilbage til Rothe, fremgår dog tillige en afgrund af forskel i tankesæt af deres forklaringer på folkefrihedens undergang.

For Allen går den snarest under ved et uheld. »Den var en følge af den elendige sønderrevne tilstand, hvori Danmark befandt sig lige fra Valdemar Sejrs død og indtil den store Margrete kom til at styre riget«. ⁷⁶ Bøndernes tilbøjelighed til at give sig under aristokratstændernes beskyttelse skyldes en uheldig konstellation af politiske omstændigheder. Der er her intet af Rothes »landvæsenssystem«-tænkning, der søgte forklaringen i odelstidssamfundets egen måde at producere på. Tværtimod søger Allen som Nyerup at bagatellisere trældommens betydning og omfanget af dens barbari i Norden. ⁷⁷

Noget forenklet kan da C. F. Allens indsats siges at være den endelige omstøbning af Rothes folkefrihedstese i en form, hvor folk sættes i det væsentlige lig med gårdejere, og hvor folkefrihed sættes lig med ejendomsret til middelstore bøndergårde.

Som ovenfor anført taler Kr. Erslev om genrejsning af folkelig frihed i netop denne betydning. Det tør da hævdes, at odelsfrihedstesen i den af Allen skabte selvejerbonderomantiske form har præget dansk historieskrivning fra C. F. Allen selv over Kr. Erslev til Erik Arup og Erik Kjersgaard og måske (som af Troels Dahlerup hævded) tilmed til Benito Scocozza. ⁷⁸ Efter temperament kan man med Troels Dahlerup finde denne allenske prægning af traditionen »uhyggelig« eller måske, i Morten Korchs fædreland, indbegrebet af hyggelig. Under alle omstændigheder forekommer det nærliggende at se den bruger-ejede bondegårds totale dominans i dansk landbrug i samme periode som dette imponerende levedygtige historiografiske fænomens samfundsmæssige baggrund. Den herskende landbrugsform ophøjes på denne vis til næsten tidløst, naturgivet fænomen.

Folkefrihedstesens sejrsgang har naturligvis ikke udspillet sig uden modsigelser og mange modifikationer, som her ikke kan ydes blot et minimum af retfærdighed. Særdeles markant så allerede G. L. Baden 1829 for

76. C. F. Allen a.a. s. 243 f.

77. *ibid.* s. 40-44.

78. B. Scocozza synes a.a. s. 66 fra sine forlæg i den danske tradition at overtage ideen om et tidligt bondeselveje, der i 16. årh. var svundet næsten helt bort.

sig folkefrihedstanken som en dominerende, på Rothe hvilende, tradition, der æggede ham til modsigelse. Han forblev dog en ensom kværlant.

Tanken om en tidlig folkelig frihed, lighed og ejendomsret må da siges nok at være blevet nuanceret, men aldrig i princippet opgivet. Den alvorligste rystelse tilførtes den vel af Aksel E. Christensen, der 1945 vendt mod Hal Kochs besættelsestidsvisioner om et folkeligt urdemokrati, konstaterede, at »klasseskel og ulighed har i virkeligheden siden meget gammel tid *domineret* samfundet«, men dog tillige fandt, at selvejet havde været udbredt endnu op til 1340.⁷⁹

Karakteristisk for det 20. århundredes historievidenskab er også på dette område de empirisk indvundne datas fremtrængen på visionernes og de totalitetsbeskrivende historieopfatters bekostning. I takt hermed har problemet om selveje eller fæste snarest antaget karakter af et agrarteknisk spørgsmål. Omskabt til agrarhistorisk tese har da forestillingen om en overvældende overgang til fæste i århundredet efter Valdemarstiden kunnet leve videre. Dens herkomst som reminiscens af en i øvrigt opgivet historieopfattelse kom til at spille en mindre rolle, så længe den ikke stødte an mod, hvad man empirisk kunne iagttage.

Netop et sammenstød mellem kildeagttagelser og den efterhånden klassiske tese om »næsten den omvendte udvikling af de store landboreformers bondefrigørelse« synes imidlertid, som mest kategorisk fastslået af Troels Dahlerup 1970⁸⁰, at blive konsekvensen af 1950'ernes og 60'ernes agrarhistoriske forskning, først og fremmest repræsenteret ved C. A. Christensen og Erik Ulsig. Nærværende forfatter, der havde bragt sig i den situation i 1973 at skulle formulere en syntese af perioden mellem Valdemar Sejr og Valdemar Atterdag, opfattede i det mindste dette sammenstød som så fatalt, at det ikke længere var holdbart at skrive på linje med traditionen. Denne fornemmelse af en rystet tradition bragte forfatteren til i *Danmarks Historie* (Gyldendal 1977) at fremstille tanken om selvejets bortfald i denne periode som en fra Allen hidrørende tese, der nu tilsyneladende måtte afløses af en tanke om en tidlig stordrift i landbruget, som da i denne periode løb ind i en begyndende krise.

Forfatteren har såvel med hensyn til sin tvivl på traditionens holdbarhed som med hensyn til sin nytolkning været sig bevidst, at forskningssituationen kun tillod en fremstilling af delvis postulerende karakter. En

79. Aksel E. Christensen: Kongemagt og aristokrati (1945) s. 116 f.

80. Troels Dahlerups anmeldelse af E. Ulsig: Danske adelsgodser. Historisk Tidsskrift 12. R. VI, s. 219-22.

fremstilling på sikrere grund ville kræve dels en grundigere historiografisk undersøgelse af tesen om selvejets overgang til fæste, dels fornyede studier i periodens ejendomsforhold. Sigtet med nærværende afhandling har været i det mindste en tilnærmelse til denne opgaves første, historiografiske side. Som biresultat er tilsigtet en mere almindelig understregning af en dansk oplysningshistorikers format.

På baggrund af, hvad der ovenfor er iagttaget, forekommer det tankevækkende, at grundlaget for tesen om en overgang til fæste i specielt 13. og 14. århundrede vist nok aldrig på nogen afgørende måde har været »positive« kildeiagttagelser. Forestillingen er derimod i alle sine mange varianter udsprunget af historikernes tankebygninger omkring store komplekser af samfundssammenhænge.

Yderligere vækker det til eftertanke, at historikernes forestillinger synes i væsentlig grad forbundet med den agrare virkelighed, de selv havde for øje. Traditionens repræsentanter fra Rasmus Nyerup til Scocozza bragtes derved til på en systemaffirmativ måde at omtale Danmark før fæstevæsenets århundreder som en tidlig udgave af Danmark efter landboreformerne. Tyge Rothe lod sig af den virkelighed, *han* havde for øje, ægge til en ætsende kritik af denne som helt system betragtet; det bragte ham til ud fra det erkendte behov for noget fundamentalt nyt at skildre før-lenstiden som et endnu ældre system. Mest tankevækkende forekommer da den iagttagelse, at Rothes idé om odelsfrihedssamfundet, om end det siden glemtes, udsprang af en produktionsmådetænkning, der synes at have bragt ham på højde med det 18. århundredes politiske økonomer ude i verden.

Tanken om en succession af produktionsmåder er som bekendt længe efter liberalisten Rothes dage indgået som grundelement i marxismen, der som lige så bekendt indtil det seneste årti ikke er indgået som noget centralt element i danske middelalderhistorikeres forestillingsverden. I 1970'erne synes det imidlertid åbenbart, at forestillingen om feudalismen som en produktionsmåde via den almindelige interesse for marxistisk teori vinder frem som fælles terminologi hos historikere af i øvrigt divergerende observans. Eksempelvis konstaterer Erik Ulsig 1975 i en bemærkning til professorkollegaen Niels Skyum-Nielsen, der som han selv må kunne betegnes som en fremtrædende nutidig repræsentant for Erlevtraditionen, at det nye i Valdemarstiden »var etableringen af en feudal stat – ordet feudal taget i dets noget videre betydning«. ⁸¹ Nordman-

81. Erik Ulsig: Omkring Niels Skyum-Nielsens Kvinde og Slave. Historie, Ny række XI, s. 258.

den Jon Elster bemærkede 1973, at spørgsmålet om kapitalismens oprindelse for det 20. århundredes historieforskning syntes lige så centralt som problemet om Romerrigets undergang var for det 18. århundredes.⁸² For en sådan opfattelse bliver overgangen fra feudal til kapitalistisk produktionsmåde selve *det* historiske problem. Interessen for dette problems såvel internationale som danske side er da også åbenbar i alle historiske universitetsmiljøer just nu, og den aktualiserer for så vidt angår dets danske side spørgsmålet, hvordan dansk forsknings resultater kan fortolkes i en sådan sammenhæng. Det kan vel da i sig selv være en grund til reverens for Tyge Rothe, at forskningen på et fundamentalt punkt synes at have sluttet ringen, at være nået tilbage til en problemopfattelse som den, der gav ham anledning til at formulere en tese, som historikerne siden har tæret på.

Tungere må det veje, at den fornyede tolkning af historien som en succession af produktionsmåder alvorligt synes at aktualisere spørgsmålet om feudalsamfundets historie i Danmark, om dets opkomst samt naturligvis især om dets forsvinden. For så vidt angår dets opkomst synes det ejendommeligt, at forskningstraditionen siden Rasmus Nyerups og Allens dage er stærkt bundet til en forståelse af forholdene før fæstevæsenets dage som en tidlig (og dette legitimerende) udgave af samfundet efter landboreformerne. Opfattes imidlertid sidstnævnte som tiltagende kapitalistisk eller borgerligt, må egentlig i Nyerup-Allen traditionen konsekvensen blive en opfattelse af det tidlige middelaldersamfund som en tidlig kapitalisme. Mod en absurditet som en sådan urkapitalisme genvinder unægtelig den Rotheske forestilling om et odelssamfund med slaver som lenssamfundets forgænger noget af sin styrke.

Det synes da en rimelig tanke at genoptage diskussionen med Tyge Rothe, hvor Nyerup afsporede den. Det må medgives Rothe, at man bliver nødt til at forestille sig et historisk unikt, fra både feudalsamfundet og kapitalismen forskelligt, samfund før feudaltiden i Danmark.

For så vidt angår den snævre periode mellem Valdemarerne, i hvilken der her blev taget udgangspunkt, må den efter denne betragtningsmåde antages at repræsentere et overgangssamfund. Om det var tidligt feudalt eller sent før-feudalt, skal her lades usagt. Thi lige så givet det er, at begrebsapparatet kan bidrage til en meningsfuld nytolkning af de bevarede spor af periodens samfund, lige så givet er det, at begreberne kun vil kunne opnå konkret indhold ved fornyede kildestudier i periodens »landvæsenssystem«.

82. J. Elster (red.): Marx idag, (Oslo 1973), s. 24 f.

En adelsfortælling om Erik af Pommern og bønderne

Bidrag til Skram-slægtens historie

Af Jens E. Olesen

Et uensartet håndskrift fra 1600-tallet gengiver hovedsagelig Anne Krabbes (1552-1618) nu tabte slægtsbog. Det indeholder en adelsfortælling om Erik af Pommern, hvori det bl.a. påstås, at han havde indgået en aftale med rigets bønder om, at disse skulle ihjelslå herremændene, hvorpå Erik ville vende tilbage fra Gotland. Cand.mag. Jens E. Olesen påviser, at fortællingen alene underbygger adelens stemninger og holdninger til kong Erik ved slutningen af 1500- og begyndelsen af 1600-tallet, endvidere at den skulle tjene til at fremhæve Peder Skram (den gamle) for slægtens skyld og for at kaste glans over admiral Peder Skram. Der er således ikke tale om en kilde, der kan bruges til forskningen omkring Erik af Pommern.

Frygten for oprørske bondeskarer var stor blandt adelen i ældre tider, og i senmiddelalderen kunne efterretninger og rygter om flere voldsomme rejsninger, Hussiter-krigene og de demokratiske bevægelser i Hansesæderne kun fastholde denne frygt. I forbindelse med adelens syn på bønderne skal her omtales en fortælling, som beskæftiger sig med Erik af Pommerns forhold til adelen og til de danske bønder:

Der nu samme Kong Erik var kommen til gullant, som føre er / Rørt, da hafde hand dog saa bestellet det, før hand hen kom / at alle Bønder i alle Sognene skulle paa en Høytidsdag ihjelslaa / huer Herre-Mand j sin Sogne Kirke og naar dij dette ynkelige / Mord saa gjort hafde, da skulle di gifue hannem Budt saa vilde / hand komme hiem til Landene igien.

Af det vnde opsat wiste Danmarks Raad og Adel intet, at hand / saa forradelige vilde Omkomme dennem, Men di hafde vdsent/ fire aff Raadet, og af Adelen til gullandt til hannem og skrefued/ hannem til med dennem, at vilde hand komme i Landet til/ dennem igien, da vilde de stelle deres Sags, mod huis hand kunde dennem/ skyldte ind for Keysser og Konger og gierne lide vnder deres Ret/ om deres skyld fandtes imod hannem.

Disse samme goede Mend Adelen, di danske hafde send til samme/ deres vnde Konge, holte hand op Dag fra Dag, og Miente alt/ at fange di Bud at adelen var alle omkommen, vnder en Christ/ Messe huer i sin sogen kierke, som føre ere Rørt, da hafde gud,/ meddtaget got Menniske g[] dennem advarssel at di alle/ blefue fra Kierken den So[gne]dag, og det anslag blef spilt/ som nu disse gesanter til hannem var send en Dag gik til stran=/ den og ville bestelle at de kunde komme til Danmark igien,/ Mend de ingen afskeed kunde bekomme, som

de saa stande saa de/ danske Seyel komme, dennem ville de fortøfue, og der di nu/ komme til Landet da var der Nogen Siellandske Bønder paa,/ med Brefue til Kongen Erik Disse goede Mend adspurde Bnns/ [=bønderne] huess Tidende De hafde, di sagde vnde tiender for oss, thi den/ danske Adel hafue anfanget det at vide, mod oss, Kongen vilde/ [v]j skulle saa omkomme dennem, Nu lader de stride og truge/ af oss disse goede Mend toge saa brefuene fra dennem, og bad/ dem blifue i byen til andendagen, saa vilde de sige bønderne/ sielft i talle med kongen.

Andendagen er forne goede Mend gangen til Kongen, og begæret/ paa ny igien Suar paa den danske Adels vegne og derhoss sagde/ det kand vel skee, at naar vj kommer hiem, sagde di ere vore børn,/ slegt og venner ihielslagen, da suared kongen dennem igien,/ huor skulle det gaa till, di sagde som deress Naade sielf hafuer/ bestyret, at bønderne skulle ihielslaa Adelen, Iulle Nat,/ vnder Christi Messe huer i sin Sogen, da sagde kongen til den=/nem, det er ick den første løyen i hafue bøyet mig paa,/ straxt hafuer samme goede Mend vdtaget samme brefue, og frem/kaldet samme bønder, og beviste det med hanss egen brefue/ saa at vere og di og strax sagde, envisaa turanskellige vilde hand med vore Slegt og venner, da befaller vj satan [!] paa Danmarks/ Adels vegne, at verre [=enhver] deres vnderdan:g suore den dag op,/ strax opsagde hannem huldskab og Mandskab, strax løbe/, de hiem til Danmark igien, og gammel her Peder Skram af Volbjerg, huilken der købte A=viix hand var en af disse Sendebud/ till Gudland var sent, til kong Erik som føre er Rørt./ Der effter blefue Siellandske bønder, saa haard en løn fremset,/ for di var vellige til at fordrifue deres egne Adel og Huusbonder, de med Ret burde at tienne med troe.

Fortællingen om Erik af Pommern findes i et skrøbeligt og uensartet håndskrift fra 1600-tallet i Det Kongelige Bibliotek (Ny kgl. Saml. 785, fol.), som indeholder forskellige familieoptegnelser. Håndskriftet, som er gået gennem samleren Jens Rosenkrantz' († 1695) hænder og flere steder er forsynet med hans egenhændige bemærkninger, er for størstedelen nedskrevet efter et ældre forlæg. Enkelte historikere har da også påpeget, at håndskriftet hovedsagelig gengiver en nu tabt slægtsbog af den lærde adelsdame Anne Krabbe (1552-1618) til Stenalt (Rougsø H, Randers A).¹ Nærværende adelshistorie begynder på blad 71 recto og afsluttes øverst på blad 72 recto, men indledningen mangler. Det bevarede stykke før fortællingen drejer sig om dronning Philippas og hendes hofjomfruers bønner i Vor Frue Kirke i København imod rigets fjender.

1. H. F. Rørdam i *Monumenta Historiæ Danicæ II* (cit. MHD II) s. 4-5. R. H. Knudsen: *Anne Krabbe. Den lærde Adelsdame paa Stenalt o. 1600* (Fra Randers Amt XX (1926)) s. 16 note 1, 32 ff. W. Christensen: *Anne Krabbes Slægtebøger og Våbenbøger* (Dansk Personalhistorisk Tidsskr. 9:2) s. 26 ff og: *Nogle Bemærkninger om den hist. Interesse hos den gl. danske Adel* (Festskr. til Kr. Erslev 28-12-1927) s. 337. – Indholdet i håndskriftet anføres i *Lexicon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene I* (1787) s. XXXII-III.

Efter fortællingen følger straks en skildring af Anne Krabbes bedsteforældre, rigsmarsken Tyge Krabbe og Anne Rosenkrantz og deres børn.

Der kan ikke være større tvivl om, at historien om Erik af Pommern går tilbage til Anne Krabbe, sandsynligvis endog til hendes tabte originale slægtsbog, og andre fortællinger af adelshistorisk karakter og gudsfrygtige udsagn i håndskriftet underbygger dette.² Også andetsteds spores sandsynligvis en forbindelse til Anne Krabbe: i Resens våbenbog, som har haft Anne Krabbe som kilde, berettes om slægten Flemming (»De fleminger havde længe været udi Danmark før kong Erik af Pommern for ind i riget«), hvor den gamle Jon Flemming i Erik af Danmarks (senere rettet til Beiren) ærinde skal have bragt dronning Philippa, den engelske kong Edwards datter til riget, hvorfor Edvard sendte Jon Flemming en stor gave af guld.³ Større tiltro indgyder historien dog ikke, og kong Edvard er fejl for Henrik den Fjerde. Hvad angår fortællingen om Erik af Pommern og bønderne, må det stå klart, at denne heller ikke kan stå til troende, og at omtalen af gamle Peder Skram må vække mistænksomhed og indbyde til nøjere undersøgelse. Indledningsvis skal undersøges tilstandene i 1438-39, hvor Erik af Pommern omtrent ved midsommertid 1438 sejlede til Gotland for aldrig at vende tilbage.

Kendskab til hændelserne i 1438 stammer fra det danske rigsråds oplysninger til hertug Kristoffer af Bayern den 27. oktober 1438 og til Erik af Pommern 23. juni og 6. juli 1439 foruden sidstnævntes svar på rådets klager ved skrivelser af 25. juli 1439.⁴ Oplysningerne er både hos rådet og kongen tendentiøse, hvorimod rigtigheden af bondeoprør ikke kan drages i tvivl, da begge parter omtaler dette forhold. Urolighedernes omfang kan derimod ikke bedømmes. Rigsrådets meddelelser til hertug Kristoffer om, at almuen straks efter at Erik af Pommern var sejlet bort, »tha rees almuen her først op i Sieland och sidhen alle Danmarck ouer omodh alt klerckeriet och ridderscapit swaa at wii daghligen leue wort liiffs fare met them oc kunne engen rættighet aff them fonge« kan ikke uden videre godtages. Det er sandsynligvis rigtigt, at oprøret først brød ud på Sjælland og snart bredte sig til andre dele af riget, men der savnes underret-

2. Knudsen anf. værk s. 33-4.

3. Kgl. Bibliotek: Gen. Her. Saml. gen. 74 Bl. 54a ff. – Om sendefærdten til Engl. 1406 bestående af 2 nu ukendte danske adelsmænd, se L. Daae: Erik af Pommerns Giftermaal med Philippa af Engl. (No. Hist. Tidsskr. 2:2 (1880)) s. 361-2, og W. Møllerup: Billeættten 1 (1893) s. 62-3.

4. A. Hude: Aktstykker vedr. Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark (optr. 1971) s. 3 ff. Cit. Hude: Aktstk.

ninger om større omfattende rejsninger. Vanskeligheder er tillige forbundet med rigsrådets udsagn, at Erik af Pommern skal have kaldt almuen på Sjælland til sig og afkrævet dem et løfte om at være hertug Bugislav og hans embedsmænd hørige og lydige mod til gengæld at tilstå dem nogle friheder; »och gaff them ther met all then friihet, som the aff honum bedhis; hwad han them ydermere befoell at gøre, thet fand sigh well ther effter.«⁵

Flere historikere har godtaget udsagnene om Erik af Pommerns løfte til bønderne; en enkelt har endog formodet, at kongen stadfæstede forhold som landgildens uforanderlighed og fæstets uopsigelighed.⁶ Om det sidste vides intet. Kildematerialet er så sparsomt og tendentiøst, at udsagnet ikke kan tillægges vægt. Det kan ikke ganske afvises, at Erik af Pommern har søgt at tilvejebringe landstingsvidner til fordel for hertug Bugislavs kandidatur som hans retmæssige efterfølger i betragtning af kongens bestræbelser i 1439 på at genoplive folkeelementets indflydelse ved nedsættelsen af en domstol i striden med rigsrådet, men herom vides intet.⁷

Må rigsrådets udsagn om Erik af Pommerns forbindelse til Sjællands bønder end vække mistænksomhed, kan det ikke afvises, at udtalelserne er lagt til grund for adelsfortællingen i yderligere forlængelse af rigsrådets opsigelsesbrev og klagebrev over, at bønderne rejste sig mod »alle righens mæn oc sønnerlighen umot theris eghne herrer oc hosbonder umot ære oc rette, thøm oc oss alle til forderueligh skadhe, oc sie the openbarlighen, at the hauet aff ethers oc aff hertugh Buggislaffs tilskyndelse.« At bønderne (de gemenen bur), som det videre fremgår af klagebrevet, på landstingene og andre steder skal have udtalt, at de gjorde oprør på kongens tilskyndelse beviser intet, men må tilskrives bestræbelser på at frigøre sig fra ansvaret. Selv anvendte rigsrådet oprørerne politisk imod Erik af Pommern for desto stærkere at underbygge påstanden om kongens slette og mangelfulde regeringsstyrelse.⁸

Den gamle konge forsvarede sig hårdnakket mod, at han skulle stå bag, at biskopper, riddere og knægte eller menigheden skulle udsættes for skader og strid. Skylden for oprørerne lå ikke hos ham, som ikke var

5. Hude: Aktstk. s. 5-6.

6. A. Petersen: Vallø og Omegn. En historisk Skildring (1877) s. 28. G. Carlsson: Erik af Pommern (Sv. Biogr. Leks. 14) s. 278. C. P. O. Christiansen i Schultz' Danmarks Historie II (1941) s. 353 (»...dette er sikkert rigtigt.«) N. Krarup: Efter da stode de vendelbo'r (Fortids Veje 3 (1944)) s. 94.

7. Hude: Aktstk. s. 39 ff.

8. Hude: Aktstk. s. 10, 17.

til stede i landet. Årsagen til bøndernes rejsninger, tabet af Sønderjylland og unionens adskillelse måtte ifølge kongens egne farvede udsagn søges hos råderne selv:

»... det skyldes Eders store overvælde og uredelighed, at I ingen steder (d.v.s. yder) hverken redelighed eller ret, og det skyldes Eders utroskab, overdådighed og umilde gerrighed, så at I for gods og penges skyld sparer hverken Gud eller den hellige kirke, hverken Eders rette herre eller kronen, hverken riddere eller svende, fruer eller jomfruer, borgere, bønder eller indbyggere, men at I det gerrigt optager uden al barmhjertighed, så at alle dem, I råder over, bliver fordærvet for Eders uredelige regiments skyld, og de også derfor gerne var skilt fra Eder, og derfor er Eders egen menighed og bønder oprejst mod Eder ...«

Erik af Pommern gav endvidere meddelelse om, at bønderne havde klaget over råderne, hvilke klager han i afskrift havde videresendt til rigsrådet.⁹ Oplysningerne kan ikke kontrolleres. Derimod ses kongen at have skrevet til bønderne, at det er muligt, at det er dette træk, som er lagt til grund for adelsfortællingen. Den kongetro norske Viborgbisp, Thorleif Olafsson, som i efteråret 1438 fungerede som sendebud for Erik af Pommern (»ethert eghit myndelighe sendebud«), vendte i foråret 1439 tilbage til Jylland, ifølge rådets udtalelser forsynet med brev og bud til bønderne for at »radhe thøm oc styre thøm til gothe,« men i stedet hyldede en del af bønderne hertug Adolf af Slesvig, rigets mangeårige modstander.¹⁰

Kongens tidligere iver efter at bekæmpe holstenerne gør det klart, at han ikke kan have ønsket bøndernes overgang til den gamle fjende. Erik af Pommerns udtalelse, at han skrev til bønderne, for at de skulle medvirke til at forlige stridighederne mellem ham og råderne kan ikke ganske afvises. Hans nøjere dispositioner og overvejelser i form af væbnet modstand fra bøndernes side mod rigsrådet kan derimod ikke klarlægges. Med faren fra hertug Adolf synes Erik af Pommern dog først og fremmest at måtte ønske fredelige tilstande udadtil. Intet taler for, at kongen besad større andel i urolighederne. Den endelige fastlåsning af fæstesystemet, undertiden med specificerede jordebøger, skete i disse år efter en langvarig omdannelse af samfundet, hvis rammer var mindsket som følge af den langvarige landsbrugskrise senmiddelalderen igennem. Erik af Pommerns fravær medvirkede sandsynligvis kun til at forøge almuens utilfredshed med gejstligheden og ridderskabet. Kongen kunne alene

9. Hude: Aktstk. s. 27, 31, jvf. A. E. Christensen: *Ret og Magt i Dansk Middelalder* (1978) s. 56.

10. Hude: Aktstk. s. 41, 10-1.

sætte sin lid til, at bønderne opfattede ham som en lovlig konge, og at bondeoprørene muligvis kunne medvirke til at bringe ham tilbage til Danmark.¹¹

Bøndernes henvendelse til hertug Adolf, som omtales i rigsrådets dokumenter imod Erik af Pommern, kan udbygges. I rådets traktat med hertugen 2. juli 1439 i Lübeck – hvor Adolf modtog løfte om at få udleveret Haderslev og Ærø senest 15. august samme år og fik stillet en senere forlening med hertugdømmet i udsigt – berøres striden mellem adelen og bønderne i Jylland (nord for Kongeåen). Flere rigsråder og en enkelt udenrådsadelig væbner forpligtede sig i deres len til at overholde bøndernes rettigheder og ikke beskatte dem uvederhæftigt, »vnde wy scholen ze (bønderne) laten by erer rechticheit vppe tokumpst des koniges den des Rikes Rad kesende werden.« Hvad de øvrige bønder i Nørrejylland angik, fik hertugen ret til at tage sig af deres sag og forsvare deres rettigheder, såfremt klager indløb, før rigsrådet havde valgt en konge.¹²

Hændelserne i foråret 1439 forklarer sandsynligvis for en del rådernes beslutning om at føje hertug Adolf. Bonderejsninger, hvis størrelsesorden ikke kendes, fandt sted. Via en præsteindberetning 1638 fra Varde til Ole Worm på grundlag af »en fornemme Borgeris Bog herudi Byen,« vides Vardehus slot at være brændt og ødelagt af bønderne den 2. april, og Sct. Jakobs kirke i Varde skal være blevet ødelagt 29. maj i samme oprør. Et senere referat af borgerbogen fra 1754 sammenholdt med en indberetning fra 1766 giver ydermere udsagn om, at kirken tillige med det meste af Varde by blev afbrændt af »Dannemarks Riiges Raad« 29. maj, et interessant og ikke usandsynligt træk til belysning af rådernes bestræbelser på at bekæmpe bønderne.¹³ Et lokalt sagn, hvorefter bønderne under en hungersnødperiode gik til lensmanden på Vardehus og bad ham give dem noget af det korn, han i rigelige mængder havde

-
11. C. A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. årh. (Dansk Hist. Tidsskr. (cit. DHT) 12:1) specielt s. 309 ff og Ødegårder og ny bosætning i de nordiske lande i Senmiddelalderen (Rapp. fra hist. mødet 1964) s. 23. E. Ladewig-Petersen: Jordprisforhold i dansk Senmiddelalder (Middelalderstudier tilegnede A. E. Christensen på 60-årsdagen 1966) s. 227. E. Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen (1968) s. 289 ff. H. Rebas: Högadlig Intressepolitik, Slaget på S:T Jørgenbjerg och Köpenhamnstraktaterna År 1441 (Scandia 1977) s. 136 ff.
 12. F. H. Jahn: Danmarks Politisk-Militaire Historie under Unionskongerne ... (1835) s. 509-11 nr. 14.
 13. Præsteindberetninger til Ole Worm 1. (1970 udg. v. F. Jørgensen). Indberetn. fra Ålborg og Ribe Stifter 1625-1642 s. 213 f (tidl. tr. Danske Samlinger 2:4 s. 92 f). Se i øvrigt DHT 7:2 s. 499 og C. L. Nielsen: Hvornår blev Vardehus ødelagt, samt Hvor laa Vardehus? (Fra Ribe Amt 1930 s. 543-7, 1936 s. 21 note 1).

oplagret i sin lade, men som han nægtede at udlevere uden mod en ublu betaling, hvorfor bønderne afbrændte slottet, må afvises og tillader ingen slutninger til begivenhederne i 1439.¹⁴

I forbindelse med oprøret i Nordjylland i 1441 omtaler historikeren Hans Svaning (ca. 1500-1584) i et mindre udkast til en skildring af spredte begivenheder i perioden 1332-1448, at en biskop Vandalie efter oprørets udbrud drog til Erik af Pommern på Gotland og vendte tilbage med bud herfra i den hensigt at ægge bønderne til strid med adelen.¹⁵ Enkelte forskere har været tilbøjelige til at godtage denne oplysning, men påpeget, at »episcopus Vandalie« utvivlsomt ikke skal være Vendsyssels biskop, men Viborgbispen.¹⁶ Opfattelsen af Svaning som pålidelig i denne henseende virker imidlertid ikke overbevisende. Heller ikke den politiske stemning for en mere forsonlig holdning fra rigsrådet over for Erik af Pommern i 1440 tillader at berigtige Svanings udsagn, og ved tiden for bondeoprøret 1441 var der ikke tale om direkte forhandlinger med Erik af Pommern, men alene om taktiske forhandlinger med højesteren for den tyske Orden via Kristoffer af Bayerns kammester Kristoffer Parsberg.¹⁷ På denne baggrund fremstår Svanings udtalelser som en sammenkædning af hændelserne i 1438-39 og 1441.

Adelsfortællingens omtale af sjællandske bønders henvendelse til Erik af Pommern kan afspejle, at det var i denne landsdel, at oprørene brød ud. En reel begivenhed ligger efter alt at dømme ikke til grund herfor, og i rigsrådets indkaldelsesbrev til hertug Kristoffer fra oktober 1438 og i dokumenterne til Erik af Pommern fra sommeren 1439 nævnes intet herom. Endnu i sommeren 1440 var bønderne ifølge det sparsomme kildemateriale aktive på Sjælland, og hansestaden Lübeck var villig til at stille 100-200 bøsseskytter til rådighed mod de oprørske bønder, såfremt kong Kristoffer fremsatte anmodning herom. Før udgangen af oktober 1440 var bønderne pacificeret på Nordfyn, hvad der fremgår af en erklæring af almuerepræsentanter i Vends herred til høvedsmanden på Hinds-gavl slot. I de følgende år indskærpedes fredelige forhold og forbud mod

14. Kronik i Vestkysten 1941 4/3 ved L. Kjelst s. 5, C. L. Nielsen: Varde bys Historie (1942) s. 15-6.

15. Kgl. Bibliotek: Mikrofilm af Gl. Kgl. Saml. 2444 4° Bl. 13-4, tr. DHT 7:2 s. 517-9.

16. K. Fabricius: Bondeoprøret 1441 (DHT 7:2) s. 487, 502 og Rebas anf. værk s. 140.

17. G. Lögdberg: De nordiska konungarna och tyska Orden 1441-1457 (1935) s. 17, 27-31.

at bære våben.¹⁸ Kongemagten og aristokratiet betryggede deres position. Grebet om bønderne strammede til.

Det må bemærkes, at der er nogen overensstemmelse mellem Hans Svaning og adelsfortællingen om Erik af Pommern og de danske bønders anslag mod adelen. Det kan ikke afvises, at Svaning kan have kendt historien, eller at Anne Krabbe kan have overtaget synspunkter fra Svaning. Der synes dog at være tale om en almen udbredt opfattelse, og allerede i Kristian den Førstes strid med Axelsønnerne begrundede sidstnævnte blandt andet deres oprør med, at kongen »ville oprejse almuen mod ridderskabet på det at ridderskabet skulle dermed blive fordærvet.«¹⁹ Selv omtales Erik af Pommern allerede tidligt, specielt i den svenske litterære tradition som en tyrann over folk af alle samfundsklasser. Særlig henrettelsen af den mægtige Abraham Broderssøn i 1410 forstærkede indtrykket af kongens opposition til adelen.²⁰ Synspunktet genfindes hos historikeren Christiern Pederssøn (†1554 16/1), som bebrejder Erik af Pommern for at have »stuor hemmeligh affuind till ridderskabet her i riged, sammeledis till dem i Suerige och Norge, thi lagde hand sig fast effther, at hand kunde ligge dennom plat öde med limpe, at hand skulle icke formegit merckit wtuorthis.«²¹

Adelshistorien om bøndernes forståelse med Erik af Pommern ligger i forlængelse af det danske rigsråds dokumenter fra 1438-39 imod den gamle konge, som er bekendt i en afskrift fra Kristoffer af Bayerns cancelli og blev trykt og gengivet af Arild Huitfeldt og andre historikere. Dette udelukker imidlertid ikke, at Anne Krabbe kan have lagt en eksisterende adelstradition til grund. Spørgsmålet er dog, om ikke Anne Krabbe, der i sin visebog og andre steder røber en manglende sans for at sondre mellem løse sagn og virkelig historisk overlevering, selv har udformet fortællingen og indsat Peder Skram, der opregnes i opsigelsesbrevet til Erik af Pommern. Det må således bemærkes, at Anne Krabbes gengivelse af folkevisen om kong Hans' bryllup, hvor enkelte fremtrædende adelsmænd sendes til Meissen (Sachsen) til giftermålsforhandlin-

18. Hanserecesse II:2 nr. 370. Jahn anf. værk s. 511-3 nr. 15. Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv V s. 59-61. Om forbud mod at bære våben i købstæder, se mange eks. fra Kristoffer af Bayerns tid i Danmarks Gl. Købstadlovgivn. 1-5 udg. v. E. Kromann.

19. Diplomatarium Christierni Primi (udg. af C. F. Wegener) nr. 139, 141-2. – E. Arup: Danmarks Hist. II s. 247.

20. G. Paulsson: *Annales Suecici Medii Aevi* (1974) s. 82, 291-118 ff, 309 - 148,325 - 214 ff, 400-01 for årbøgerne 266-1430, 1298-1473, 815-1444 og 826-1415, hvor sidstnævnte er en 1500-tals kompilation. Se også C. Härenstam: *Finnveden under Medeltiden* (1946) s. 75 m. note 23.

21. Chr. Pederssøns *Danske Skrifter* V s. 476 (udg. af C. J. Brandt 1856).

ger, har ligheder med nærværende adelshistorie.²² Hvad angår historien om dronning Philippas fromhed og omsorg for adelen omtales Saxo som forlæg. Der er her tale om den såkaldte Plattyske Saxo, som ca. 1490 eller 1502 blev trykt i Lübeck, og er en oversættelse af Saxos historie, hvortil føjedes en fortsættelse (undertiden fyldt med grove fejl og stof af anekdotisk karakter) ned til Kristian den Førstes død:²³

Anne Krabbe:

forne høyloulige dronning med sine jomfruer og alle danske fruere/og jomfruer, og quindfolk som der tilstede vare, og med alle/geistlige der til stede vare, gik hendes Naade med dennem til/Vor frue Kirke i Kiøbenhafn, der lå hun med dennem på knæ./ og bad til gud for dennem, ij gudelige bønner, ald den tidt de/sloes, og fra forne Her Axel vdløb af Haffnen, og till di igien/kom med Seyre der forne danske Adel igien kom, opstoed højbe=/melte dronning med dennem [Jogen var, og straxt med/følget i byen var, gik d[]nnem, med korss og faner,/straxt undfik dennem med store taksigelse, som det sømmer tro/tienner, at ju hafue tak for sin Møde om dig intet andet jo/dermed fortiener.

Di fligeste forglemte den fromme dronning med hendes Naades/frutiemmere, ikke, den di huer andre undfangede hafde, men stre-/fueldes ad til samme forne guds exempell, og der gaff gud di tre/enfoldighed, tak lof priiss og ære, som med sin Naadige siel/størkede dennem, og gaff dennem frimodighed, til at gifue/dieres fiender imod, og med sin gudDomsKraft og vessen veer,/ sette fienderne vnde Øyen, at di blefue underlagt, huilke da/allerede hafde belagt samme danske dronning, med de mieste/og beste af danske Adelen, kong Erik hafde did for-

skrefend, di/vare nu af samme tydske belagt til vand, og dieres vnde kong Eriks/Anslag var saa, at strax vilde hand Christi Værk paa dennem till/hand, ogsaa forderfuet Adelen effter sin egen vellige, som Saxo/vider om taller.

Plattyske Saxo:

... dronning Philippa forsvare København og lover riddere og knægte alt godt;

... dat se dat meste part va den dudesschen flo/ghen vn grepen vn ein part dar aff wedder to huss/vloen Do desse slacht schach do gink de ghude vor/stynne Philippa mit eren yncfrowen to kerken vn/clöster vn bath gode vme syne genade vor ere volck/ do de schlacht ghescheen was do ghinck se yeghen de/ denschen vn entfenk se mit groter ere vn werdich/hyt vn de ghewudet weren de leeth se arckedyen vn/ de sund blegen de leeth se vppe dat slot brynghe vn/ dar mit vrouwen vn yncfrouwen dantzen vn houe/re vele vrolicheit make In de tyde do dyt schach do/ lach konink Erik in deme clöster tho soor vn wolde/ dar selue nicht by wesen wat de sake was dar sede/ de lude vale ein yewelk dat syn aff.

Sammenstillingen viser, 1600-tals afskriften taget i betragtning, Anne Krabbes ordrige fremstilling af dronning Philippas optræden i forbindelse med Københavns belejring i 1428 af de vendiske hansesæder. Hensynet til Danmarks adel er afgørende, og følgelig udlægges Plattyske Saxos tvivlsomme bemærkning om Erik af Pommerns ophold i Sorø kloster ved tiden for kamphandlerne som et tegn på, at kongen var ude på at knægte adelstanden. Så meget desto mere fremhæves dronning Philippa som den, der opmuntrer det danske ridderskab til modig kamp. Omtalen af »forne Her Axel«, som altså må være præsenteret tidligere i det nu

tabte originale håndskrift, og i kampens slutfase sejler afsted, vidner om, at Anne Krabbe har inddraget stof af adelshistorisk karakter andetsteds fra. Der er tale om rigsråden Axel Pederssøn (Thott), mangeårig slotshøvedsmand på Varberg, som i august 1428 blev sendt af kongen til Grøn-sund eller Gedser som leder af omtrent 80 små skibe, der skulle opsnappe de fartøjer, der sejlede mellem hansestæderne indbyrdes.²⁴ Baggrunden for omtalen af Vor Frue Kirke er ukendt; men skal utvivlsomt søges i det forhold, at kirken fra midten af det 15. århundrede var landets hovedkirke, idet kongerne og dronningerne fra Kristoffer af Bayerns tid blev kronet her af rigets ærkebisp.²⁵

Den standhaftige opfattelse af Erik af Pommerns dårlige forhold til adelen forklares sandsynligvis ikke alene ved kendskabet til denne konges omdømme i ældre krøniker og dokumenter fra rigsrådets korrespondance 1438-39 med den gamle konge. Manglende kendskab til Erik af Pommerns regeringstid skal også medtages som forklaring på, hvorfor hændelser og rygter sidenhen blev møntet på denne konge, der ikke i forvejen stod i særlig høj kurs. I forbindelse med Hans Svanings anakronistiske sammenkædning af oprørene i 1438-39 og 1441 kan der være grund til at antage, at erindringen om bøndernes aktivitet i tiden for Grevens fejde og utilfredshed med adelens og præsteskabets store magt har smittet af på senere opfattelser af bøndernes forbindelse til Erik af Pommern og had til adelen. Der kan ikke nås vished, men umuligt er det ikke, at adelsjagten på Sjælland i begyndelsen af 1535 og disse års religiøse brydninger kan have indvirket på Anne Krabbes udformning af fortællingen om Erik af Pommern.²⁶

22. Danmarks Gl. Folkeviser bd. 3 s. 629-32, eks. strofe 17 og 54: Den wegter stod paa høyen wern, och saa han ud saa wide; »Hiset sier ieg di danske seyel, i haffued monne di skride.« Der waare di i dage och wel i dage fem: op stod di edelige herer, di wilde thil Dannemarch hiem.

23. Plattyske Saxo: Dyt is de denscke kronecke de Saxo grammaticus de poeta ersten gheschreeff in dat latine vnde daer na im dat dusesck ghesettet... (Kgl. Bibl. mikrofilm Da Afd. Laurids Nielsen nr. 242) Bl. 157-8. – Om krøniken, se Aarsberetn. og Meddel. fra Det store Kgl. Bibliothek I (tr. 1870) s. 39-43 og K. Erslev: Studier til Dronning Margrethes Historie (DHT 5:3) s. 366.

24. K. Erslev: Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning (1901) s. 233.

25. H. F. Rørdam: Kjøbenhavn Kirker og Klosters i Middelalderen (1859-63) s. 22 f.

26. Om adelsjagten på Sjælland 1535, se Danske Magazin (cit. DM) 3:3 s. 86, C. Paludan-Müller: Grevens Feide I (1853) s. 371 f, 380, A. Heise i Danmarks Riges Historie III (1899-1905) s. 363 ff og G. Johannesson: Den skånska kyrkan och reformationen (1947) s. 221, 348. Om uroligheder bl. almuen i 1520'erne, se A. Heise i DHT 4:5: Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den Førstes Tid; Mogens Gøye og Mogens Munk.

Oplysningen om, at rigsrådet og adelen skal have udsendt fire personer, heriblandt Peder Skram, med breve til Gotland for at formå Erik af Pommern til at komme til Danmark igen, kendes ingen andre steder fra og må afvises. I 1437 sendte rigsrådet enkelte råder til Erik af Pommern, ikke til Gotland, men til øen Hiddensee nær Rygen for at formå kongen til at opgive planerne om at føre hertug Bugislavs kandidatur igennem med magt.²⁷ Ved dette tidspunkt var der dog ikke tale om, at konflikten nødvendiggjorde en pådømmelse af »Keysser og Konger«. Argumentationen bragtes ikke i anvendelse af Kristoffer af Bayern og rigsråderne i forhandlingerne med den gamle konge i 1440'erne, men blev alene foreslået af Erik af Pommern, og det første gang i breve til rigsrådet og de danske landskaber fra sommeren 1439.²⁸ Det er spørgsmålet, om ikke snarere der, som så meget andet, er tale om en almen fremhævelse fra Anne Krabbes side, en antagelse, som vinder støtte ved det faktum, at rigsrådet ikke opsagde Erik af Pommern huldskab og troskab på Gotland, men fra Lübeck, og at Peder Skram var til stede her og opregnes i opsigelsesbrevet.

Peder Skram er Peder Christiernssøn Skram til Voldbjerg (Hind H), som omtales første gang 1423 17/7 og endnu levede 1471 23/10, men var død før 1474 14/4. Han blev slået til ridder af Kristoffer af Bayern, sandsynligvis ved kongens kroning i Ribe nytårsdag 1443. Ellers optræder han ikke i tidens politiske akter og møder og synes heller ikke at have bestræbt sig herpå.²⁹ Alligevel er Peder Skram i adelstraditionen blevet tilkendt en vigtig position, ovennævnt som den, der først og fremmest reddede dansk adel fra Erik af Pommerns og bøndernes anslag. En forbindelse mellem Kristoffer af Bayern og Peder Skram ved endog slægtsbøgerne at berette om. I forbindelse med Kristoffers ankomst til Danmark i 1439 ved »Giëtzer« fortæller en slægtsbognotits, hvordan den unge fyrste efter et fald ved landgangen blev reddet i land af Peder Skram, som efter nogen tids landflygtighed på grund af et drab på Ebbe Mogenssøn Galt til Tyrrestrup fulgte med Kristoffer og nogle landsknægte til Danmark, »... hvoraf et Oprør er gjort af Bønderne i Riget Ao 1441.« Kongen skal efter at have skiftet klæder og kommet sig efter faldet flittigt have spurgt efter ham, som reddede hans liv, og ved oplysning om Peder Skrams situation have hjulpet ham til forlig med den afdødes

27. F. H. Grautoff: *Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar II* (1830) s. 76-7.

28. Hude: *Aktstk.* s. 37, 43.

29. *Repertorium Dipl. Regni Danici Mediævalis* (v. K. Erslev, W. Christensen m. fl.) 1:3 nr. 6034, 7384 (jvf. 7472 og Hude: *Aktstk.* s. 12) samt 2:1 nr. 2987, 3435.

venner.³⁰ Beretningen om episoden ved »Gietzøer« har ligheder med den bekendte vandrefortælling om Vilhelm Erobrerens fald ved ankomsten til England og må afvises. Desuden blev Peder Skram ikke rigsråd og marsk under Kristoffer og sandsynligvis heller ikke kongens opvarter, sådan som samme notits vil vide.

Historien om Peder Skram og kong Kristoffer gengives andetsteds i en let ændret, utvivlsomt yngre form og er trykt af enkelte historikere, oftest som en tilføjelse til den bekendte admiral Peder Skrams (ca. 1503-1581) levned:³¹

Hr Peder Skram var i U=eenighed med Ebbe Mogensen til Tielle. Som Peder Skram engang vilde ride fra Horsens til Urup, holdt Ebbe Mogensen der ved en huul Vey og hafde med sig fleere folk end Skram, her gik en Strid an. Ebbe blev død og Skram rømte Dannemark og gav sig i krigen. Men efter den Oprør i Kong Christopher af Bayerens Tid kom han her ind igien med Lands=Knegtene. Da nu Landingen skeede ved Gedsøer vilde Kongen træde af Skibet, men faldt i Søen, benævnte Skram sprang af Skibet i Vandet, greb Kongen i Klæderne og hialp ham til Landet. Kongen, som fik at vide hvo hand var og hørte hans Sag, forliigte Sagen, og elskede Skram, gjorde ham til Rigens Raad og Marsk. Siden kiøbte hand til Urup Riisager og Skovgaard.

Erik Pontoppidan og F. C. Schønau har ved gengivelsen af fortællingen, der fandtes i et manuskript i etatsråd Foss' eje, blik for, at Kristoffer af Bayern, hvis der i historien skal være tale om admiralen Peder Skram, må være fejl for grev Kristoffer af Oldenburg, som i juni 1534 gjorde landgang på Sjælland med 1500 landsknægte, og at Gedzøer måske er fejl for Korsør. Nu var admiralen Peder Skram engageret andetsteds til hertug Kristians fordel, og grev Kristoffers landgang fandt sted ved Skovshoved (Klampenborg).³² Der rejser sig derfor fortsat det spørgsmål, hvorfor gamle Peder Skram til Voldbjerg tilkendes en fremtrædende position under Erik af Pommern og Kristoffer af Bayern. Nærværende håndskrift kan muligvis bringe opklaringen nærmere, idet der afsluttes med begyn-

30. DM 5:2 s. 121-2.

31. E. Pontoppidan: *Marmora Danica Tomus II* (1741) s. 180 og samme forfatter i *Scriptorum á Societate Hafniensi Bonis Artibus Promovendis Declita. Pars Secund.* (1746) s. 122 med noter. Sidstn. genfindes i *Journal for Politik, Natur- og Menneskekundskab III* (1811) s. 195-6 note 2.- F. C. Schønau: *Samling af Danske Lærde Fruentimmer ... II* (1753) s. 883 note b. Fortællingen er sidst udførligt refereret af E. Briand de Crevecoeur: *Peder Skram, Danmarks Vovehals* (1950) s. 4-5.

32. MHD II s. 25 n. 1 for håndskr. C om Peder Skram. Om grev Kristoffer se G. Waitz: *Lübeck unter Jürgen Wullenwever und die Europäische Politik 2* (1855) s. 114-5 og C. Paludan-Müller anf. værk s. 212.

delsen af fru Elsebe Krabbes skrift til sine børn om deres fader, admiralen Peder Skram, der allerede i levende live var noget af en legende. En omtale af Peder Skram, »Danmarks Vovehals« med inddragelse af familieoptegnelserne synes at kunne kaste lys over fremhævelsen af bedstefaderen.³³

I sine unge dage tjente Peder Skram hos rigsråden Ove Lunge og senere hos Århusbispen Ove Bille. I begyndelsen af 1520'erne efter Københavns belejring drog han sammen med væbneren Knud Henrikssøn Sparre og en del af de aftakkede landsknægte i ærkebisp Kristoffer af Bremens sold mod de oprørske Verdensere og tjente siden kurfyrsten af Mainz i den store Bønderkrig 1525. Efter hjemkomsten tog Peder Skram tjeneste som hofsinde hos Frederik den Første, der i 1532 som tak for tro tjeneste gav ham et len i Norge på 10 år.

Mens Peder Skram endnu var hofsinde, gerådede han i 1531 i klammeri med sin nabo Anders Vinter. Under en ordstrid kom det endog så vidt, at Peder Skram og hans svend dræbte Anders Vinter, en alvorlig sag, som først blev udsonet og forligt med arvingerne i 1534.³⁴ Drabssagen synes dog ikke at have skadet Peder Skram i større grad, og i 1532 deltog han i et togt til Akershus i Norge for at komme til undsætning imod Kristian den Anden og hans tilhængere. Tre år senere, i 1535, blev Peder Skram ifølge Elsebe Krabbes og datteren Olive Skrams beretninger øverste admiral over den svenske kong Gustafs flådekontingent, som sammen med preussiske skibe skulle hjælpe den danske imod grev Kristoffer og de vendiske hansestæders flåde. Olive Skram lader faderen være leder af den forenede flåde, som samledes ved Gotland, en opfattelse som er blevet draget i tvivl af svenske historikere, som har hævdet, at Peder Skram alene var udset til at lede landsknægtene, mens Måns Svensson Some var den egentlige admiral. Spørgsmålet skal ikke optages til be-

33. Kgl. Bibl.: Ny kgl. Saml. 785 Fol. Bl. 72 ff, når ikke længere end til det punkt, hvor der fortælles om, at Peder Skram kom op til Norge med Frederik I's brev og befaling til Knud Gyldenstjerne om kun at modtage Kristian II's overgivelse på nåde og unåde; jvf. tillige Rørdam i MHD II s. 4-5 og A. Heise: Kristiern den anden i Norge og hans Fængsling (1877) s. 121 ff. Elsebe Krabbes skrift rekonstrueret og tr. i MHD II s. 15-38, Olivia Skrams i DM 3:3 s. 81-97. For det flg. er tillige anvendt DM 4:3 s. 347, J. Nørregaard: Peder Skram og Elsebe Krabbe (1887), A. Friis' art om P. Skram i Da. Biogr. Leks. 22 (1942) s. 188-94 samt Briand de Crevecoeurs anf. værk s. 10 ff. For slægtsoptegnelsernes udredning se C. Paludan-Müller: Grevens Feide I s. 365 note 1 og MHD II s. 3-6.

34. Drabet omtales af gode grunde ikke i Elsebe Krabbes og Olivia Skrams beretninger. Sidstnævnte udtaler alene foruden en skildring af faderens udseende og legemsbygning: »Han var og gruelig hastig, hvorover han er kommen i Skade og Ulykke.« (DM 3:3 s. 97 jvf. 100 med note og Briand de Crevecoeurs anf. værk s. 22-3).

handling her. Af betydning for denne undersøgelse er, at Peder Skram i familietraditionen ikke kun tilskrives æren for Grevefejdens heldige søtogt, men at han også i henseende til ekspeditionen til Norge i 1532 får æren for fremgangen.³⁵

Familieoptegnelserne søger i det hele taget at lade Peder Skram fremstå som den, der under Grevens fejde sikrede kong Kristian den Tredies position. Admiralens djærvhed og personlige mod fremhæves gentagne gange. Under året 1537 omtaler Elsebe Krabbe for eksempel, at Peder Skram i skibet »Svanen« var udsendt for at forfølge snaphaner og sørøvere, »... og blev da S Martini Aften samme Aar under Stevns Klint sejløs og rorløs, og maatte da give sig iland paa sin Baad. Og i Brændingen, som Baaden kom mod Landet, slog Søen Baaden omkring, og en Sø tog hannem med sine Medfølgere ud i Søen, og en anden Sø af Guds Forsyn og Naade slog hannem iland igjen. Saa slog han sin Kniv i Sandet og holdt sig saa længe ved den, mens Søen løb tilbage igjen, og Gud hjalp hannem ved dette ringe Middel. Og da siden som før fandtes villig og tro, hvor samme hans og vor naadigste Konge hannem bruge vilde, som han var pligtig og vel skal være lønnet af Gud.«³⁶

Peder Skram blev i 1537 slået til ridder af Kristian den Tredie ved dennes kroning og optaget i rigsrådet 1539-40. I 1542 blev han sat i spidsen for en dansk styrke, der skulle komme kong Gustaf af Sverige til undsætning i Dacke-fejden, men han kom dog ikke til at udrette noget. I 1548 var han admiral på flåden, som bragte hertug Frederik til Norge. For de følgende år er ikke meget at fortælle, og 1555 nævnes det i familieoptegnelserne, at Peder Skram søgte sin afsked som admiral, blandt andet under henvisning til sin alder. I 1563 bad Frederik den Anden Peder Skram om atter at overtage kommandoen over flåden, hvad han også påtog sig, men ikke modtog påskønnelse herfor, da kongen var af den opfattelse, at admiralen havde været for uvirksom i søkrigen med svenskerne.³⁷

Det må bemærkes, at Peder Skram i levnedsbetretningerne har ligheder

35. A. Hammarskjöld: Svenska flottan under Vasakonungarne (Sv. Hist. Tidsskr. (cit. SHT) 1891) s. 340-2, skarpt imødegået af A. Larsen i DHT 6:4 s. 292-317: Hvem anførte den forenede sv.-da.-preuss. Flaade i sommeren 1535? E. Hildebrand: Måns Svensson Some och Peder Skram (SHT 1899) s. 214, 220 samt SHT 1900 s. 306-07 og E. Hornborg: Kampen om Östersjön (1945) s. 102. Se i øvrigt Briand de Crevecoeurs anf. værk s. 63 ff, 179 ff for den sv.-da. pennefejde.

36. MHD II s. 32-3. Året synes fejl for 1538.

37. MHD II s. 34-8, 96-7. DM 3:3 s. 99 note 8. P. B. Jacobsen: Bidrag til Danmarks Personal- og Tidshistorie i det 16de Aarhundrede (DHT 1:5) s. 434.

med skildringen af Peder Skram den Ældre. Rigsadmiralen og bedstefaderen skildres begge som handlekraftige, stærke og modige mandfolk, hvem riget og kongemagten var taknemmelighed skyldige. Det er rimeligt at antage, at gamle Peder Skram skal fremhæve slægtens og rigsadmiralens position. Hr. Peder blev således alene ridder, ikke rigsråd og marsk, som slægtsbognotitsen om Kristoffer af Bayern vil vide. Det var den yngre Peder Skram, som blev ridder, rigsråd og admiral. Sidstnævntes drab på Anders Vinter i 1531 omtales af gode grunde ikke i Elsebe Krabbes og datteren Olives beretninger. Når det imidlertid for gamle Peder Skrams vedkommende omtales i slægtsbognotitsen, at han slog Ebbe Mogenssøn Galt ihjel i Hansted Hule i Jylland, kan det – hvad enten drabet virkelig har fundet sted eller ej – ikke afvises, at man fra Skram- og Krabbeslægtens og andres side på et senere tidspunkt ikke har vidst, eller har bestræbt sig på at skjule rigsadmiralens eget drab på sin nabo ved at fremhæve bedstefaderen af samme navn. Gamle Peder Skrams stilling som kong Kristoffers opvarter kan tilsvarende være en mere eller mindre bevidst parallellisering af rigsadmiralens hoftjeneste i hans ungdom, hvis der ikke snarere er tale om en ren forskydning og fejltagelse.

Omtalen af gamle Peder Skram som et Guds redskab har lighed med Elsebe Krabbes fortælling om, hvordan rigsadmiralen ved skibsforliset 1537 reddede sig ved hjælp af sin kniv (... og Gud hjalp hannem ved dette ringe Middel). Med kendskab til Elsebe Krabbes strenge lutherske gudstro og litterære virksomhed, hvor hun foruden Peder Skrams levned forfattede salmer og en poesibog, forekommer det sandsynligt, at hun kan have gjort optegnelser, som senere dannede grundlag blandt andet for Anne Krabbes fremstilling.³⁸ Forsigtighed er dog påkrævet. Materialet tillader ikke sikre slutninger, men derimod nok, at Anne Krabbes utrolige historie om Erik af Pommern og bønderne og omtalen af gamle Peder Skram skal understrege specielt Skram-slægtens historiske indsats og lægge op til den yngre rigsadmirals position og omdømme. Det sidste kan forklare, hvorfor Anne Krabbe andetsteds omtaler Peder Skram, der ægtede Elsebe Krabbe 1535 i Helsingborg, som »den sjette Ridder i Danmark af det Navn.«³⁹

38. Schönau: Samling af Danske Lærde Fruentimmer ... II (1743) s. 884-5, H. F. Rørdam: Klavs Christoffersen Lyskanders Levned, samt hans Bog om Danske Skribenter (1868) s. 224-5, J. Nørregaards anf. værk s. 58 ff, Da. Biogr. Leks. 13 (1938) s. 168-9, Briand de Crevecoeurs anf. værk s. 43-6.

39. Kgl. Bibl.: Ny kgl. Saml. 785 Fol. Bl. 72 r. MHD II s. 9. – Udsagnet genfindes i Resens Väbenbog (Kgl. Bibl.: Gen. Her. Saml. gen. 74 Bl. 4).

Det må beklages, at forlægget til det omhandlede håndskrift er gået tabt. Adelshistoriens karakter og de gamle Peder Skrams tilskrevne meriter gør det dog klart, at den skal fremhæve Skram-slægtens historiske indsats i en for adelen og riget betrængt situation. Det er rimeligt, at fortællingerne om dronning Philippa og Erik af Pommern oprindelig er indgået i et større sammenhængende arbejde i Anne Krabbes nu tabte slægtsbog, hvad måske også har været tilfældet i en eller anden form med den løsrevne notits om kong Kristoffer og Peder Skram, som ikke står langt herfra.

Adelsfortællingen om Erik af Pommerns forhold til bønderne og til den danske adel leverer intet nyt til kendskabet om oprørene i 1438-39. Historien underbygger alene stemninger og holdninger ved slutningen af det 16. århundrede og begyndelsen af det 17. århundrede til Erik af Pommern som konge, og i religiøs luthersk ånd til bønderne, hvis optræden og bevægelser ved tiden for Grevens fejde sandsynligvis endnu var i erindring. Omtalen af gamle Peder Skram som den danske adels redningsmand vidner om bestræbelser på at fremhæve denne slægts fortid og indsats i adelshistorien samt glorificere admiralen Peder Skrams levned. Foruden at vise det standsopdelte samfund og frygten for ophidsede bondeskarer er fortællingen et eksempel på adelens slægts- og historiske interesse.⁴⁰ Rigsadmiralens bedstefader og navne, gamle Peder Skram, som levede under tre konger og var med til fra Lübeck 1439 23/6 at opsige Erik af Pommern huldskab og troskab, måtte på denne vis naturligt komme til at indtage en vigtig, omend noget uhistorisk position.

40. Om adelens historiske interesse i det 16. årh., se H. F. Rørdam: *Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen I* (1867) s. 121 ff.

Harzskytterne

– Et glemt kapitel i Christian 4.s nedersachsiske krig

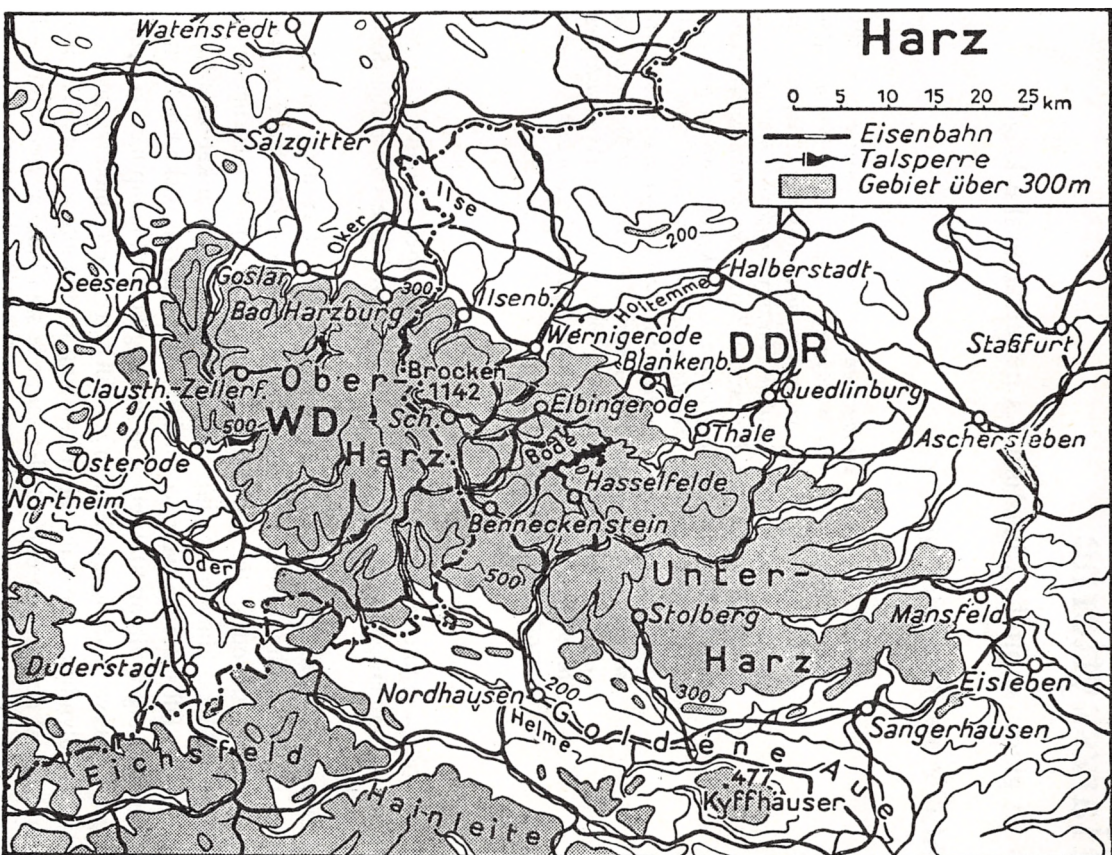
Af Ole Stender-Petersen

Under Christian IV's indgriben i 30-årskrigen førte han i 1625 felttog i Harzegn mod Wallenstein og Tilly. Der opstod under hans ophold en folkelig bevægelse, antikatolsk og understøttet af danskerne. Om disse såkaldte Harzskytter skriver mag.art. Ole Stender-Petersen her. Danskernes besiddelse af den stærke fæstning Harzburg var en af grundene til friskytternes styrke på disse kanter, hvor de bl. a. skabte problemer for byen Goslar, der samarbejdede med de kejserlige. Helt op i 1640'erne kan bevægelsen følges, og selv om den primært udsprang i et forsøg på at værges sig mod katolske troppers hærgen, kan den ikke fraskrives ethvert ideelt motiv, f.eks. i henseende til ønsket om at bevare den protestantiske religion.

Et så godt som ukendt kapitel i Christian 4.s indgriben i trediveårskrigen er den irregulære, folkelige krigsaktivitet, der udviklede sig i forbindelse med den.¹

Danskekongens indgriben skete i hans egenskab af kredsoberst for en af de ti tyske militærkredse, den nedersachsiske kreds. Det var hans plan med sin hær, hovedsagelig bestående af tyske lejetropper, at trænge langs Weser ned mod Harzen. 18. juli 1625 stødte han på Den katolske Ligas hær under Tilly, der fra syd rykkede ind i den nedersachsiske kreds, ind i Braunschweig-Wolfenbüttel, uden at det dog kom til kamp med kongen. Vigtigt i nærværende forbindelse er, at Tillys fremfærd, med tvangsrekquisitioner, plyndring, overfald og afbrænding fremkaldte en folkelig modstand, og at de udplyndrede bønder samlede sig i bander, hvis optræden blev karakteriseret som følger i en rapport fra Tilly: »Bønderne skænder og flår soldaternes koner og børn, skærer grueligt med økser ører, næser, hænder og fødder, ja, endog halsene og hovederne både af soldater og

1. Kortelig derom Per Sörensson: Den enväldiga furstemaktens uppkomst (Norstedts världshistoria VIII, Stockh. 1930), p. 388: » ... I Harz reste sig befolkningen (1626) och organiserade sig i friskaror, liknande friskyttarna (snapphanarna) under Karl XI:s skånska krig, vilka vållade Tilly mycket besvär.«

(Fra: Meyers neues Lexikon IV, Leipzig 1962).

fornemme officerer, flår dem levende, skærer remme af huden på dem og lader dem ligge halvdøde på vejene«. ²

Tilly stødte altså på modstand under sin fremrykning. Indbyggerne i Hemmendorf slog angriberne tilbage. Omkring Lamspringe samlede sig sidst i juli ca. 1000 til dels bevæbnede folk, som ville forsvare passene. I Poppenburg, Bodenwerder og Elze blev garnisonerne i august hugget ned. Bønderne nægtede at yde legisterne proviant. ³ Det må forudsættes, at denne bondeaktivitet har været en medvirkende årsag til, at dansk kongen i september kunne tvinge Tilly bort fra Nienburg – i øvrigt 1625-felttogets eneste større sammenstød.

Men i samme måned rykkede en kejserlig hær på 20.000 mand under Wallenstein i øvrigt uden at støde på nævneværdig modstand ind i den østlige del af nedersachsiske kreds og besatte stifterne Halberstadt og Magdeburg. Endnu under dansk kongens ophold i kredsen opstod en folkelig bevægelse i de af Wallenstein og Tilly besatte egne. Det er hele denne – af danskerne understøttede – aktivitet, der er emne for denne afhandling.

Harzskytternes kamp om Goslar

Rigsstaden Goslars råd stod i slet ry hos danskerne, fordi det samarbejdede med modparten. I virkeligheden var rådets stilling temmelig prekær. Det ønskede at indtage en »neutral« status, men denne status truedes af – for at citere den lokalkendte, yderst belæste bjergskriver Honemanns Harzhistorie ⁴ – »nogle landmænd, skovskytter og mange andre forvorne snaphaner«. Disse tyske *snaphaner*, for hvem våbenhvilen 17. november 1625 – 1. marts 1626 mellem krigens parter var en uvedkommende ting, havde dels støttepunkter i en garverhytte på Harzberg, dels i to bygninger ved selve Goslar.

I december 1625 havde Tilly i brev til rådet beklaget sig over, at

2. Tilly til hertug Friedrich Ulrich af Braunschweig 22.9.1625 i: J. O. Opel: Der niedersächsisch-dänische Krieg II. 1624-26 (Magdeburg 1878), pp. 246 f., herefter – ikke helt korrekt – i: Arne Stevns: Vor Hær i Krig og Fred I (1942), s. 388. Se også Axel Larsen (Liljefalk): Kejserkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie. Efter trykte og utrykte kilder (1901), s. 84 ff. Forf. opfatter s. 86, n. bøndernes modstand som »et godt Eksempel paa den lille Krig i hine Tider...«

3. Opel, op. cit., p. 247.

4. Rudolph Leopold Honemann: Die Alterthümer des Harzes. Aus Zeugnissen bewährter Schriftsteller grössen-theils aber aus ungedruckten Urkunden zusammen getragen, Dritter Theil, (Clausthal 1755), p. 103.

forvorpne knægte ud fra nævnte støttepunkter ved staden, som han antog tilhørte den, gjorde livet usikkert for hans knægte, endog med »drab, røven og plyndren« og »fuldbyrder uendelige skader«, tilmed havde disse forvorpne irregulære gjort den vigtige sydgående vej fra Goslar ufarbar. Også oberstløjtnant Oswald v. Bodendieck fra det wallensteinske regiment under oberst Colloredo i Osterwieck klagede over de mange overfald på sine soldater i omegnen af Goslar. Rådet svarede, at det end ikke mindre selv led under angreb med udgangspunkt i nævnte støttepunkter foruden fra sammenløbent pak og 24 musketerer i Nordberge. En destruktion af bygningerne ved staden ville derfor ej være det ukært.

Der blev da udsendt en kejserlig styrke bestående af »kroater« (d.e. polske lejetropper) mod de saphaner, der konfiskerede Goslars kvæg, raserede stadens udenværker, opsnappede dens forsyningstransporter og tilføjede de dagligt provianterende legister forskelligt afbræk. Styrken afbrændte de to smuthuller ved Goslar for de lokale, danskvenlige skytter, ved garverhytten blev styrken ondt modtaget af »røverne«, men fik dog hytten afbrændt.⁵ Begivenheden kan dateres til 9. februar 1626, og »røverne« var ca. 18 bevæbnede friskytter, ledet af skovfogden Hans Lindener. I første omgang blev »kroaterne« endog slået på flugt, og selv efter nedbrændingen fortsatte skytternes småangreb på lokaliteter uden for Goslars mure fra marts til maj.⁶

Ikke mindst indtagelsen af bjergfæstningen Harzburg, en af de største bedrifter i denne irregulære modstands historie, sikrede skyttebevægelsens fortsatte eksistens. Wallensteins marskal, grev Collalto havde længe næret ønske om at tage Harzburg til sikring af de vigtige forsyningslinjer, men et regulært angreb ville støde på hårdnakket modstand fra Christian 4.s søstersøn og hjælper, hertug Christian af Braunschweig-Wolfenbüttel (1599-16.6.1626) og beboerne i og ved borgen.⁷ Siden januar 1626 havde hertugen forstærket borgbesætningen og med støtte fra bønderne og en formelig bevægelse, ledet af hans grænseskytter, forstfolk og jægere, udbygget Harzburg til et støttepunkt for den fortsatte lillekrig mod de kejserlige, som ellers havde sat sig fast i Wiedelah, Schladen og Hornburg øst for Oker, legisterne og rådet i Goslar, der nægtede hertugen

5. Honemann, op. cit., p. 103. Dansk hovedsmand på Hornburg David Tonnies til Goslars råd 7.3.1626 (i: R. Wieries: »Das Amt Harzburg im dreißigjährigen Kriege« (Zeitschrift d. Harz-Vereins f. Gesch. u. Altertumsk., 40. Jahrg. (Wernigerode 1907))), p. 189, n. 1, pp. 185 f. og 188. Wieries bygger på samtidige kilder i dav. stadsarkiv Goslar og Herzogliches Landeshauptarchiv Wolfenbüttel.

6. Wieries, op. cit., pp. 185, 189 og n. 2; 190.

7. *ibid.*, pp. 183 f.

enhver adgang til staden, men omvendt forsynede besættelsesstyrkerne med rigelig proviant.

Der er her tale om den bevægelse, der i kilderne går under betegnelsen »Harzskytterne«, eller som de selv kaldte sig »Vi, af Guds nåde de i grevskaberne Hohnstein og Reinstein sammensvorne og forbundne skytter«. ⁸ Med tiden kom betegnelsen til at omfatte alle de harzboere, der som snaphaner greb til våben mod de katolske tropper. Blandt bønderne rådede stor harme mod Goslars råd, fordi det endog drev handel med landsknægtene med det plyndringsgods, der stammede fra Harzens nedbrændte landsbyer. ⁹ Men under Tillys invasion havde mange bønder – bortset fra dem, der søgte tilflugt i bjergene og skovene – søgt ly bag Goslars skærmende mure med deres ejendele, korn og kvæg, og staden, der ellers var henvist til forsyninger ude fra, kom i første omgang ikke til at lide nød, navnlig ikke efter at rådet på Tillys begæring var begyndt at udvise flygtningene.

Hertug Christians plan gik ud på at afskære alle stadens tilførselsveje; navnlig den vigtige vej til Halberstadt, der gik gennem den dybe Schimmerwald, havde Harzskytterne et godt øje til. Mange købmandstransporter på vej til staden blev deres bytte, og mangan købmand mistede livet. ¹⁰ Sidst i februar fik skytterne en rig høst ved overfald på et fornemt rejseselskab på vej til Wernigerode, og greven af Wernigerodes kansler Heinrich Jordan blev skudt. Et helt vogntog med proviant fra Quedlinburg blev også deres bytte, vognene førte de »til deres røverrede i Harz«, hvor de delte byttet, mens Goslar måtte frikøbe vognene og tillige kort efter yderligere seks kornvogne for 60 daler. ¹¹

25. februar klagede rådet til hertug Christian over denne huseren med daglig »mord og røven« i fogeddømmet Harzburg (under Braunschweig) fra nogle bønders og bortrømte, strafværdige personers side. De angav selv, at hertugen havde befalet at afskære provianttilførslen til staden, men nægtede at tro, at han havde nogen del i det altsammen, og bad ham indstændigt om at sikre stadens provianttilførsel, af den afhang hundrede, ja, tusinde af hans egne flygtede undersåtters eksistens. ¹² Nu var

8. Opel, op. cit. III (1894), p. 166. Wieries, op. cit., pp. 186 f. Axel Larsen nævner op. cit., p. 170 i forbigående bøndernes »Snaphanepartier« i bjergegnene, særlig i Harzen, hvor »deres sædvanlige Navn i Folkemunde blev ... Harzschützen«, en bevægelse, »hvis Enkeltheder vi her ikke skulde komme nærmere ind paa«.

9. Wieries, op. cit., pp. 187 f.

10. *ibid.*, pp. 182, 189 ff. Også Goslar blev ramt af pesten, der bortrev over 3.000 mennesker (Axel Larsen, op. cit., s. 133).

11. Wieries, op. cit., pp. 191 f., 229 (Goslars råd til hertug Christian 25.2.1626).

12. Wieries, op. cit., pp. 229 ff., bilag I.

sagen imidlertid den, at rådet havde beslåglagt disse flygtninges ejendele, og hertugens modvilje mod staden var ikke uden grund. Rådet og Wallenstein stod i indbyrdes forbindelse.¹³ Men hertugens holdning til skytterne var på dette tidspunkt ret ambivalent; rådet havde kunnet påberåbe sig modtagelsen af sikre pasbreve med hans eget sigil. 1. februar havde han udsendt et dekret mod de i fogeddømmerne Goslar og Seesen rotterende knægte, der gjorde vejene om Goslar usikre, og mod lignende skarer i Braunschweig og andre lokaliteter, som skulle være mere indstillet på rov end på at bekæmpe de kejserlige; han havde erindret om en tidligere forordning om øjeblikkelig skydning af disse rebeller og befalet, at fribytterne inden 24 timer enten skulle i hans tjeneste eller forlade landet.¹⁴ Det kom dog for ham mere an på at disciplinere end helt at udrydde disse Harzskytter. Han ønskede at underkaste dem sin strikte kommando, hvilket givet ikke let lod sig forene med hele deres irregulære levevis og kampmåde.

Hertugens friskarekrig mod Goslar begyndte først rigtigt, da rådet i marts afviste en ansøgning fra dansk kongen om optagelse af en besætning. Hertugen truede med ild og sværd, om rådet åbnede portene for de kejserlige, og blev støttet af en ikke ubetydelig borgeropposition i selve staden, men et forsøg på 14. marts at overrumple staden mislykkedes. Angrebet fik oppositionen til at nærme sig rådet. I april undslap hertugen med nød og næppe Wallensteins undsætningshær, og rådet erklærede sig til det menige borgerskabs harme rede til at optage 300 legister. Grundet oppositionen måtte det dog bekvemme sig til foreløbig alene at følge sin tidligere »neutrale« linje.¹⁵

Hvorom alting er vovede harzburgerne grundet den kejserlige støtte til Goslar sig foreløbig ikke mere så nær rigsstadens mure som før.¹⁶ Sidst i april gav hertug Christian Hans Lindener og hans 40 Harzskytter grønt lys for forstærket lillekrig mod Goslar.¹⁷ Det medførte en opråpning af snaphane krigen om Goslar.¹⁸ Den gik især ud over stadens kvæg, som, i fald det blev taget, kun mod høje løsepenge kunne indløses af rådet. Besætningen på Harzburg så lidt som Harzskytterne har manglet kød.¹⁹

En skare på 30-40 harzburgerne ledet af en flådningsmester tilføjede

13. *ibid.*, pp. 192 f., 194 f. og n. 1 p. 195.

14. Opel, *op. cit.* II, p. 406.

15. *ibid.*, pp. 416 f.

16. Wieries, *op. cit.*, p. 194.

17. *ibid.*, p. 231, bilag II.

18. *ibid.*, p. 198.

19. *ibid.*, p. 199.

med basis ved Oker og på Sudmerberge, hvorfra de havde et fortrinligt overblik over trafikken til og fra Goslar, staden forskelligt afbræk, men blev 29. april angrebet af soldater og Goslar-borgere. Lederen faldt, og i hans hus ved Oker fandtes en fane og et stort forråd. Alligevel rettede rådet 30. april henvendelse både til Tilly og via hertug Georg af Braunschweig-Lüneburg, der først havde kæmpet på sin onkel, kongens side, men på denne tid kæmpede på kejserlig side, også til Wallenstein om hjælp.²⁰ Wallensteins svar af 7. maj var imødekommende. I takkebrev af 10. maj meddelte rådet om nye store bortførelser af kvæg og fåreflokke ved harzburgerbønderne. Wallenstein lagde så 300 mand fra Colloredos regiment ind i staden.²¹

Nød Goslar således fra katolsk side mere og mere helhjetet både militær og diplomatisk støtte,²² kan det samme ikke siges om Harzskytterne fra dansk side, nærmere bestemt den danske besætning i fæstningen Wolfenbüttel. Goslars råd fik i juni beroligende underretning fra bjergfogden i den af legisterne frygteligt hærgede flække Zellerfeld, Johann Diegel, der vedligeholdte gode forbindelser med det, om, at det var forbudt bønderne i fire nærmere angivne lokaliteter samt omkring selve Harzburg at plyndre goslarsk og bjergflækkernes gods, og han nærrede endog håb om, at selveste Christian 4. kunne formås til at afsætte den yderst aktive danske kaptajn på Harzburg Georg Wolff v. Wildenstein. Dette kunne Diegel meddele efter et besøg i Wolfenbüttel.²³

Danskerne på Harzburg og snaphanerne

Danskernes besiddelse af den næsten uindtagelige fæstning Harzburg var måske hovedårsagen til skyttebevægelsens succes i dette strøg. Da Tilly i marts holdt sit indtog i Osterode og bjergflækkerne Zellerfeld og Clausthal, og de danske og braunschweigske tropper under kommandanterne i Clausthal v. Holstein og Casper Schulte og den kgl. major i Zellerfeld Casper Philip v. Mitzkefal over hals og hoved til den lokale befolknings fortrydelse flygtede, mens lokalebedsmændene og mange andre søgte tilflugt bag Goslars skærmende mure,²⁴ udbrød der i og om

20. Wieries, op. cit., pp. 190 f., 199. Allgemeine Deutsche Biographie (ADB) VIII (1878), pp. 629 f. (hertug Georg).

21. Wieries, op. cit., p. 200.

22. *ibid.*, pp. 232 f., bilag III (Wallenstein til Goslars råd 24.5.1626), p. 200.

23. Honemann, op. cit., pp. 112 f. og 137. Wieries, op. cit., p. 205.

24. Honemann, op. cit., pp. 110-113.

Zellerfeld en irregulær modstand, ledet af den edssvorne Thomas Merten, af Mitzkefels forgænger v. Holstein udnævnt til fænrík og stadshøvedsmand. Merten selv faldt i en skærmysel med de kejserlige.²⁵ Som en svøbe ramte besættelsen bjergflækkerne.²⁶

Som på en ø i et frådende hav sad den danske kaptajn v. Wildenstein på Harzburg med befaling over et kompagni på 100 mand. I maj blev han mindelig bedt om at beskytte bjergflækken Altenau mod irregulær virksomhed fra »de Harzburgske og nogle sammenrottede braunschweigske undersætter og skytter«. ²⁷ Nævnte virksomhed var ikke uden årsag. Andre braunschweigske bjergflækker, Wildmann og Lautenthal, havde fået legisternes hårde regimenter at smage i form af plyndring og skydning af borgere.²⁸ St. Andreasberg ydede passiv modstand mod udskrevet fæstningsarbejde i Clausthal og var blevet truet med tvangsindkvartering af den legistiske besættelsesmagts tjener, Braunschweigs råd og landdrost Marquard v. Hodenberg.²⁹

Altenau var 30. marts egenhændigt af Tilly blevet taget under beskyttelse ved trykt salvaguardia-brev, der fritog den for enhver krigsbyrde.³⁰ Men v. Wildenstein indkasserede brandskatningsafgifter fra Altenau og andre bjergflækker; 15. maj udstedte også han et salvaguardia-brev for flækken.³¹ Dette tyder på, at ej heller han havde meget til overs for de irregulære, der dog kæmpede for samme sag som han.

De irregulære, danskvenlige styrker blev benævnt med forskellige navne: harzskytter, snaphaner, fribyttere, og af dem, der ikke var indforstået med deres aktioner: landsskadelige personer. Bag det hele lå imidlertid, at brede lag var gerådet i stor armod grundet krigsbegivenhederne, alene i det braunschweigske var 300 landsbyer gået op i luer. Selv om de tyske snaphaner egentlig var irregulære styrker, havde de delt sig i »regulære« afdelinger, der til tider talte nogle hundrede kæmpere, tilmed oftest beredne.³² Selve bevægelsen var udsprunget af en ren spontan vilje til modstand og enkelte landsbyers initiativ med selvforsvar af familie og ejendom mod de fremmede landsknægte. I anden række kom så det religiøse moment, idet disse bønder naturligt sluttede sig til dansk kongen som

25. *ibid.*, pp. 86, 116.

26. *ibid.*, pp. 117 f., 127-33.

27. *ibid.*, pp. 138 f. Wieries, *op. cit.*, p. 194.

28. Honemann, *op. cit.*, p. 130.

29. *ibid.*, pp. 128 f.

30. *ibid.*, pp. 131 f. (brevets ordlyd).

31. *ibid.*, pp. 137 ff. (brevet in extenso).

32. *ibid.*, p. 139.

forsvarer af protestantismen. Denne modstandsbevægelse var Harzskytterne, som med våben i hånd søgte at friste en – naturligt nok – kummerlig tilværelse i de dybe bjergskove, dog med Harzburg som et fast støttepunkt;³³ så meget desto mere bemærkelsesværdigt, som skarer af panikslagne bønder ellers søgte til de pestbefængte stæder.³⁴ Selve ernæringen må have voldt problemer for skovskytterne. Selv om skovene utvivlsomt var rige på vildt, floderne på fisk, hændte det, at skytter »konfiskerede« svin eller kvæg fra flækker og stæder, der stod sig bedre med de kejserlige. De samarbejdende myndigheder var på sporet efter Harzskytterne, særlig v. Hodenberg og fogden på Scharzfels Hieronymus Widemann. Det kan ikke hævdes, at de irregulæres aktioner ligefrem fremkaldte Tillys og Wallensteins repressalier. Voldsomme hærgninger i fogeddømmet Harzburg satte således ind allerede 22. april, en uge før fjernelse af 212 lüneburgske svin, og længe før et par aktioner med fjernelse af de kejserliges storleverandør af kugler, v. Windheims, fogden i Elbingerodes, heste og plyndring af Mandelholz fandt sted i maj.³⁵

Repressalierne blot fremmede de irregulære styrkers aktivitet. De gik over til nålestiksangreb på kejserlige styrker, således nedkæmpede de 16. maj salvegarder af det Colloredoske regiment i Ilsenburg. Wildenstein på Harzburg kom med og deltog i en aktion, hvor byttet var 500 får, tilhørende goslare. Det hele medførte, at Wallenstein primo juni beordrede at bistå Goslar og specielt »gøre dem på Harzburg og sammenrottede bønder afbræk,... helt at udrydde dem, erobre slottet, så Goslar fremtidig blev sikret mod skader fra den kant«.³⁶

Goslars råd mærkede ikke meget til den lovede kejserlige hjælp. Snahebanerne – hjulpet af danske dragoner på Harzburg – fortsatte i juni med indfald på Goslars stadsterritorium. De genstridige bønder i fogeddømmet Harzburg forstod at udnytte skovene og klipperne, der var velegnede til den form for lillekrig, de førte, og borgen Harzburg var næsten uindtagelig.³⁷ Et klageskrift opsat i maj af Goslars notar opgjorde de borgerne af »fyrstelige braunschweigske soldater, krybskytter og sammenrottede harzburgske og sesiske bønder« tilføjede skader til 12.259 rdl.³⁸

Også bjergflækkerne var til en vis grad centrum for modstand, og Tilly

33. Opel, op. cit. III, pp. 163 f.

34. Axel Larsen, op. cit., s. 133.

35. Honemann, op. cit., pp. 139 f. Wieries, op. cit., p. 197, bilag V (v. Wildenstein til Goslars råd, Harzburg 27.5.1626), p. 233, pp. 195 f. og n. 2 p. 195.

36. Wieries, op. cit., p. 200; bilag IV pp. 232 f.

37. *ibid.*, pp. 202 f.

38. *ibid.*, pp. 204 f.

satte hele aktiviteten fra Harzburg-besætningens side, fra »krybskytter som bønder«, i forbindelse med bjergsvendene, »slige røveriske svende, [der] opholde sig uden- som indenfor Harzen«. ³⁹ Bjergfolk fra St. Andreasberg deltog som Harzskytter. Krønikeskriveren kan nævne fem af dem med navn og tilføjer, at de ikke var Guds bedste børn. Men også de stod under regulær dansk-braunschweigsk ledelse, d.v.s. under Wildenstein på Harzburg. ⁴⁰

Snaphanebevægelsen led et alvorligt knæk, da støtten fra Harzburg engang i 1626, formentlig i juli, ophørte. Det vides ikke, om danskerne ligefrem rømmede borgen, eller om den til leder af angrebet mod borgen af Wallenstein udnævnte v. Bodendieck virkelig havde held med at indtage den. Det hele synes at være sket samtidig med en aftagen i eller helt ophør af skytternes strejftog mod Goslar. Muligvis som led i Christian 4.s bevægelser i området ultimo juli er besætningen på Harzburg blevet trukket tilbage. Indtil da havde den været støttepunkt for folkerejsningen i Nordharzen mod kongens fjender. Derefter sad fogden Georg Keydel på borgen – i stadig kamp mod de irregulære i skovene. Ligesom forgængerren havde ladet fangne goslare vansmægte i Harzburgs fangehuller, lod han samme behandling overgå fangne snaphaner. ⁴¹ Dog, Harzskytterne opgav ingenlunde tanken om en generobring af den strategisk vigtige borg.

Braunschweigs Harzskytter i Christian 4.s tjeneste

Kort før slaget ved Lutter am Barenberge havde hertug Friedrich Ulrich af Braunschweig-Wolfenbüttel (1591-1634) 26. juli/5. august tilsluttet sig de kejserlige, som han efter slaget helt åbnede sit land for. ⁴² Han havde imidlertid klart blik for, at årsagen til bonde- og skyttebevægelsen i grevskaberne Hohnstein og Reinstein skulle søges i den store nød, undersåtterne af krigen var blevet kastet ud i. ⁴³ Efter et Harzskytte-angreb på Mandelholz 28. maj var hertugens besiddelser blevet hårdt ramt ved Tillys og v. Bodendiecks repressalier, særlig landets metal- og saltvær-

39. *ibid.*, bilag VII (Tilly til bjergfogden i Zellerfeld Johann Diegel, Münster 19./29.6.1626), pp. 235 f.

40. Honemann, *op. cit.*, pp. 141-45, 148.

41. Wieries, *op. cit.*, pp. 206 f., 208.

42. Opel, *op. cit.* II, pp. 559, 569. ADB VII (1878), pp. 503 f. Honemann, *op. cit.*, p. 151. Wieries, *op. cit.*, p. 207.

43. Opel, *op. cit.*, III, pp. 164 f.

ker.⁴⁴ Så meget desto vigtigere blev det efter hertugens overgang for den danske oberst i Wolfenbüttel, Johan von Loo og major i Hornburg David Tonnies at understøtte skytternes kratkrig.⁴⁵ En fangen Harzskytte opgav over for de kejserlige von Loo som leder af hele bevægelsen, og det var den almindelige opfattelse, at skytterne fik både penge, ammunition, officerer og faner fra den danske besætning i Wolfenbüttel.⁴⁶ Bevægelsen fik et nyt opsving. På ny opererede sidst i 1626 en skare om Goslar med Oker som udgangsbasis, og skytterne truede nu også det braunschweigske bjergværksområde Clausthal-Altenau. 5. januar 1627 dukkede en 40 mand stor bande endog op foran Harzburgs mure og krævede med større dristighed end resultat udleveringen af deres fangne kammerater.⁴⁷

Efter Christian 4.s tilbagetrækning i efteråret 1626 holdt Tilly i foråret 1627 store dele af Hessen, hertugdømmerne Braunschweig-Lüneburg og -Wolfenbüttel med undtagelse af enkelte stæder og fæstninger (og de af Harzskytterne dominerede, nærmest utilgængelige skovegne i og om Harzen) besat foruden stifterne Münster, Paderborn og Verden. Mod øst strakte de Tilly-besatte områder sig til ærkebispedømmet Magdeburg.⁴⁸ I stifterne Magdeburg og Halberstadt huserede fortsat de kejserlige.

Hertugdømmet Braunschweig-Wolfenbüttel blev frygtelig medtaget. Primo 1627 fastslog Friedrich Ulrich, at 300 landsbyer var gået op i luer, og 1/3 af undersåtterne blevet dræbt. Staden Braunschweig var et dansk støttepunkt under ledelse af den i april til dansk statholder over Nedresachsen udnævnte oberst Philip Reinhard v. Solms og kunne afvise krav både fra Tilly og huset Celle, men dens stilling var mere end prekær.⁴⁹ Hertugens gamle residensstad Wolfenbüttel holdt også – ligeledes under v. Solms' kommando – længe stand mod legisterne.⁵⁰ Med undtagelse af adelen og det højere bureaukrati var befolkningen udelt på danskernes side og hjalp på forskellig vis deres strejfparter.⁵¹

Fra Braunschweig, hvor Solms fra 18. april befandt sig,⁵² gjordes ud-

44. Honemann, op. cit., p. 140.

45. Axel Larsen, op. cit., s. 150. Wieries, op. cit., p. 208.

46. Opel, op. cit., p. 167.

47. Wieries, op. cit., pp. 208 f.

48. Opel, op. cit., II, p. 569.

49. *ibid.*, pp. 572 f., jvf. *ibid.* III, pp. 150 f. og C. F. Bricka & J. A. Friedericia (ed.): Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. 1626-1631 (Kbh. 1889-91), s. 15 og n. 3, s. 83, n. 3. F. H. Jahn: Historie om Danmarks Deeltagelse i Trediveaarskrigen (Grundtræk til Christian den Fjerdes Krigshistorie II) (Kbh. 1822), s. 353.

50. Opel, op. cit., II, p. 575; III, pp. 148 ff. Jahn, op. cit., p. 353. Stæderne rammes hårdt af epidemier, i Wolfenbüttel alene døde o. 1.700 (A. Larsen, op. cit., s. 133).

51. Opel, op. cit., III, pp. 151 f.

52. Solms til Christian 4., Braunsch. 19.4.1627 (RA. TK A IV Indkomne Breve. 4.

fald til understøttelse af befolkningens væbnede modstand mod legister-nes rekvisitioner. Deres fremfærd tvang bønderne til at søge tilflugt i skovene og tilslutte sig Harzskytterne, der lagde baghold for Tillys soldater. Også besætningen i Wolfenbüttel, hvor v. Solms befandt sig fra o. 13. maj,⁵³ foretog udfald, som Tilly var ude af stand til at imødegå. Et af togterne gik til Goslar 18. maj og resulterede i et bytte, bestående af stadens kvægflok.⁵⁴ Solms skrev 13. maj til kongen: »Ihn dem Hartz Und Sulnig Walt⁵⁵ thun sich etliche bawren zusammen Und schlagen uf die Tyllische so gut sie können, dörfffen dieser orts den bawren Leicht zu Wirken sein sie sollten ein allgemeinen Uffstand machen«. ⁵⁶

Det var denne situation, Christian 4. kort skildrede i brev til kansler Friis⁵⁷: »Af Braunschweig haver Tilly begæret hjælp til at blokere Wolfenbüttel, hvorpå de svarede, at tiden ej så var, at det ske kunne. Bønderne løbe i hundredetal sammen og tilføj Tillys soldater stor skade og plyndre herremændenes gårde og sige, de vil af ingen herre kommanderes uden af mig«. Brevet røber, at danskekongen ikke var blind for de muligheder, den folkelige krig åbnede, hvilket også hans kontakt – om end naturligvis mindre snæver – med de øvreøstrigske bonderebeller den foregående sommer vidner om.⁵⁸

Legisternes pres mod Braunschweig mindede om Harzskytternes huse- ren om Goslar. Men mens borgerne i staden var anti-legistiske, spillede rådet dobbeltspil og sluttede hemmelig overenskomst med Tilly om proviantlevering til hans foretagende mod Wolfenbüttel; på den anden side måtte det grundet borgernes holdning fortsat yde den danske besætning

Indkomne Breve, alm. Række. 96 III: Breve fra Grev Philip Reinhard af Solms 1626-28 og uden Datum).

53. idem til idem, Wolfenbütt. 13. og 25.5.1627; 2., 15. og 30.6.; 29.7.; 3.8.; 21.9.; og 1.10.1627 (RA. TK IA A IV-4-96 III); af brevet af 2.6. fremgår, at v. Loo virkede som Solms' højre hånd.

54. Opel, op. cit., III, p. 153, jvf. også Jahn, op. cit., pp. 354 f.

55. Solling Wald, skovbevokset landskab mellem Weser- og Leine-floden.

56. Solms til Christian 4., Wolfenbütt. 13.5.1627 (jvf. n. 12).

57. dat. Boitzenburg 13.5.1627 (i Bricka/Fridericia (ed.), op. cit., nr. 70, s. 83 og noter).

58. Der er bevaret en håndseddel med oplysninger om den begyndende øvreøstrigske bondekrig (i Landl): »Wir hören das in Oesterreich sich 30000 bauren versamlet haben, darunter 2000 Von Adell Graffen Und Freihern, die alle mit schwartzes Kleidern, druff Weisse Creutze stehen, die bauren fahren alle Schwartz mit einem Weisses creutze, Ihren Wegk Uf Linz genommen Alle Closter Und Pfaffenkirchen geplündert, Die von Linz seien mit 1500 mann verteigen getrocken, mit 4 stück geschütz aber die bauren haben dieselben also empfangen, das nicht vber 3 od 400 wider zu Hauss kommen sein, haben ihnen die 4 stück geschützes abgenommen, Ligger nun vor Linz mit 16 stück geschütz, haben alle schlosser vmb Linz eingenhomen Und alle Passe besetzt, das der feindt daran nicht kommen kan. In Franckfort des 16 May [26.5.1626].« (Håndseddel i RA. TK IA A VIII 155. Diverse militære Akter fra Christian IVs Tid 1610-48:

og v. Solms en vis støtte. I maj klagede Tilly til landdagen i hertugdømmet over omstrefende skarers overfald på hans folk og over den almindelige støtte til dem, der påberåbte sig danskekongens sag.⁵⁹ Det hele tvang om sommeren Tilly og kejseren til at slå ind på en mildere kurs i hertugdømmet. På den anden side foretog v. Solms planmæssig brandskatning af 24 landsbyer og slotte og hærgede alt i 4 miles omkreds af Wolfenbüttel.⁶⁰ Et af de mørkeste punkter i den danske krigsførsel i dette område. Sidst i juni begyndte Solms at inddrive kontributioner lige så brutalt som modparten.⁶¹ I Wolfenbüttel konfiskerede han hele hertug Friedrich Ulrichs skat af umøntet ædelmetal.⁶² Men efter tilførsel af fri-

4. Forskelligt. 1610-1648). Den øvreøsterrigske bondekrig 1626 er skildret udførligt i Felix Stieve: *Der oberösterreichische Bauernaufstand des Jahres 1626 I-II* (München 1891). Christian 4. kontaktede primo juli bondelejren i Weiberau ved det belejrede Linz med sendebuddet Johann Scultetus, som vi i øvrigt senere møder som dansk gesandt i Nederlandene (Vejledende Arkivregistraturer XI. Tyske Kancelli II, udg. af Rigsarkivet 1962, s. 251). Scultetus var efter en mission hos Bethlen Gabor via Wolfenbüttel rejst gennem Sachsen til Leitmeritz, derfra over Prag til den af rebellerne siden 1. juli besatte stad Freistadt. Ridderen Siegmund Rudolf v. Pohlheim, der sympatiserede med bønderne, sendte ham til dem. De betragtede ham dog med mistro og underrettede endog Wien om hans mission, ud af hvilken der bl. a. grundet de lange afstande intet kom trods hans løfter om dansk bistand til bøndernes kamp for protestantismen. Men udsigten til dansk hjælp til rebellerne fyldte modparten med frygt (Stieve, op. cit., I, pp. 146 f., 152, 69 f., 167 f.; II, n. 1 p. 135, n. 1, p. 136; I, pp. 169 f. Franz Kurz: *Gesch. d. Landes Österreich ob der Enns I* (Leipzig 1805) pp. 368-71 (brev af 28.8 fra bønderne til Christian 4.). Stieve, op. cit., I, p. 206). Efterretningerne om bondeopstanden kan have indvirket gunstigt på kongens plan om et fremstød ind i Schlesien (Opel, op. cit., II, p. 518), der kom i stand i juli ved grev Ernst af Mansfeld, og både bønderne, kurfyrst Maximilian af Bayern og kejser Ferdinand kalkulerede i deres planer med danskekongens, Gabors, ja, tyrkernes og venetianernes foretagender. Først ultimo november havde bayerske og kejserlige tropper fået bugt med bondekrigerne i det til Bayern pantsatte Landl. Bondekrigen i Øvreøsterrig og de med den forbundne problemer kan ikke udførligt behandles i denne kontekst, men kræver en særlig behandling. Den er gennemgående karakteriseret af en mere fleksibel taktik end den store tyske bondekrig 1525-26, særlig i slutfasen forstod bønderne i Landl at udnytte skov- og bjergterrænet på en »guerillaagtig« måde. Men sammenlignet med den store tyske bondekrigs udløbere til disse egne 100 år tidligere var bøndernes taktik mindre fleksibel, mindre guerillaagtig, kortvarigere, mens Harzskytterne, der opererede i thüringske egne, 1525 ramte af bondekrigen, i modsætning til dennes taktik dygtigt forstod at applicere lillekrigens, den »forlængede« krigs hele taktik og teknik.

59. Opel, op. cit., III, pp. 157 ff.

60. *ibid.*, pp. 160 f. Jvf. klageskrivelse fra landstænderne forsamlede i Braunschweig til Christian 4., dat. 31.5.1627, hvori befolkningens nød tilskreves garnisonen i Wolfenbüttel, der også havde fremkaldt Tillys fremfærd i hertugdømmet (RA. TKUA. Spec. Del. Tyskland: Braunschweig-Lüneburg A II. 37 (1626-1640)). I skrivelsen klagedes bl. a. også over, at kongen afvendte undersåtterne fra deres rette landsfyrste og fik dem til »vermessentlich revoltiren«.

61. Opel, op. cit., III, p. 161.

62. *ibid.*, p. 163, jvf. Solms' instruks af 30.9.1627 til sin sekretær med punkter at forelægge kongen om besætningens anstrengte situation (RA. TK IA A IV-4-96 III).

ske styrker under Pappenheim blev staden fuldstændig indesluttet i september.⁶³

Et stærkt støttepunkt for Harzskytterne var det på et højplateau liggende Benneckenstein i sydlige Melleharzen. Herfra udgik siden marts togter, der førte til skærmydsler med de kejserlige, der var koncentreret om Osterwieck. Skytterne kunne en tid lang endog så temmelig uforstyrret passere ud og ind af Quedlinburg, en trafik, der dog blev sat en stopper for i juni. I denne måned foretog skytterne strejftog til Halberstadt, Aschersleben (Wallensteins gamle hovedkvarter) og Stassfurt. Fra Stolberg måtte den kejserlige oberstløjtnant Vitzthum v. Eickstädt retirere, og skytterne brandskattede borgerne dér samt i Gernrode og Güntersberge. Klostret Adersleben øst for Halberstadt blev plyndret.⁶⁴ En rekvisitionskommando på 15 mand blev mellem Blankenburg og Hüttenrode i juni sprængt fra hinanden af et halvhundrede Harzbønder, der medtog hele transporten af vin, korn og øl samt alle hestene, faldne var der på begge sider.⁶⁵

Der rådede dyb modsætning mellem Harzskytterne og de fast bosiddende borgere, af hvilke mange foretrak samarbejde med de kejserlige. Med forkærlighed synes skytterne dog at have hjem søgt mere velhavende personer. Således afbrændte de »huset« Hohnstein, fratog den magdeburgske domherre Peter Rudolf v. Oppen hans kvæg i to lokaliteter og fyrst Christian af Bernburg kvæg- og heste-flokke. Da fyrsten fangede nogle af dem og udleverede dem til de kejserlige i Halberstadt, lod bønderne ham i august føle deres vrede ved indfald på hans godser.⁶⁶ Mens »opstanden«, som en historiker kalder bevægelsen, nød sympati blandt de lavere sociale bylag og hos de fattige, fordrevne bønder, holdt adelen og de højere borgerlige stænder sig på afstand af den.⁶⁷ Den besad således en vis klassekarakter, men tilstræbte ikke først og fremmest sociale ændringer.

Harzskyttebevægelsen voksede stadig til en ret betydelig organisation med måske 6.000 medlemmer, underkastet en vis militærisk disciplin. Nogle af medlemmerne var beredne, og der var også en del skyts for hånden. Det var dog den almindelige mening, at skytterne modtog både

63. Opel, op. cit., III, p. 351.

64. *ibid.*, pp. 165 ff.

65. Hovedsmand Felix Frey til stolbergsk byfoged i Wernigerode Jacob Witte, Elbingerode 25.6./5.7.1627 (i: Ed. Jacobs: »Werbewesen im 30 jährigen Kriege u. Überfall durch die Harzbauern zwischen Hüttenrode u. Blankenburg« (Zeitschr. des Harz-Vereins f. Gesch. u. Altorsk. Bd. 21 (Wernigerode 1888)), pp. 233 f.).

66. Opel, op. cit., p. 167.

67. *idem*, p. 171.

forsyninger og mandskab fra den danske garnison i Wolfenbüttel.⁶⁸ Den betrængte v. Solms støttede faktisk bevægelsen, som han en tid lang endog ledede i kongens navn.⁶⁹ 15. juni oplyste han kongen om, at han havde haft et møde med lederne af »den Schützen« og opsat en skriftlig kontrakt med dem, »Ihrer sind mehr als Ihrer zuvor geweshenen«. »Sie thun in Wahrheit dem feinde grossen schaden«. ⁷⁰ Det var netop v. Solms, der gav snaphanerne i Harzen betegnelsen Harzskytter. I skrivelse af 15. juni til rådet i Einbeck anbefalede han dem som »gode patrioter og *defensores patriæ*, der af den grund Harz-skytter kaldes«, de var »tro patriotes og makkabæer«, hvorfor rådet på ny burde tilstå dem »sikker ind- og udgang af Eders stad, mod betaling følge lade det fornødne og i øvrigt ved given *occasionem* vise *faveur*, i særdeleshed løslade de – indtil overleveringen af nærværende – anholdte«. ⁷¹

I virkeligheden ønskede v. Solms blot at udnytte Harzskytterne til at give sine krav om kontribution så meget desto større vægt. Den inddrev han lige så hårdhændet som enhver anden krigsførende. ⁷²

Det braunschweigske bjergområde

I bjergværksområdet Clausthal-Zellerfeld var det i første række hertug Friedrich Ulrichs styrker frem for direkte de kejserlige, Harzskytterne bekæmpede, men hertugen samarbejdede snævert med de kejserlige. Som nævnt var Zellerfeld fra foråret 1626 gået i spidsen for en irregulær modstand mod legisterne. Hertugens nyudnævnte inspektør for bjergværkerne, provsten Otto Brendeke, udsendte 30.9.1626 i Zellerfeld en offentlig plakat til indbyggerne i fogeddømmerne Seesen, Lutter, Liebenburg og Hartzeburg om, at »de en tid lang ved forgangne og desværre endnu continuerende krigsuvæsen sig sammenrotterende, opviglede bønder, skytter og andet herreløst pak i H.F.N.s lande og fyrstendømme, særlig i ovennævnte fogeddømmer og dertil hørende landsbyer ... ingenlunde skal tåles, men ganske afskaffes, forfølges og udryddes«, hvorfor undersåtterne under strafansvar blev befaleet, »at de ej alene intet som helst fællesskab haver med fornævnte stratenrøvere og fordægtige folk, overhovedet intet logi tilstår dem i deres landsbyer, men ej heller

68. idem, p. 167.

69. idem, p. 168.

70. Solms til Christian 4., Wolfenb. 15.6.1627 (RA. TK IA A IV-4-96 III).

71. Honemann, op. cit., pp. 162 f., jvf. referat af skrivelsen hos Opel, op. cit., p. 168.

72. Opel, op. cit., p. 168.

lader dem tilkomme hverken hemmeligt eller offentligt den ringeste proviant eller anden fornødenhed til deres underhold. Derimod hvor de samme er at antræffe, skal de altid her ufortøvent melde og med muligst flid hjælpe at forfølge. Men ellers er H.F.N. ej utilbøjelig til at i nåde pardonere dem, der i tide sig derfra vende måtte«. ⁷³

Dog fortsatte snaphanevæsenet trods denne opfordring usvækket, ⁷⁴ hvilket ikke hindrede, at der – sikkert nok takket være Brendeke – 1627 kom nyt liv i Zellerfelds, af krigen hidtil næsten helt lammede bjergværksdrift. Dog var St. Andreasberg fortsat i en ynkelig forfatning. ⁷⁵ Og den af krigen medførte nød var årsagen til det, krønikeskriveren kalder »*snaphanernes* og fribytternes rovbegær«. ⁷⁶ St. Andreasberg havde ikke forsømt at yde sit bidrag til deres strejftog.

I et trykt opråb, ⁷⁷ dateret Celle 12.5.1627 (gl. stil), tog hertug Christian af Braunschweig-Lüneburg åbent parti mod Harzskytterne. Han var endog i stand til at angive nogle af dem med navns nævnelser som f. eks. Winckell Stofell, der i Solling anførte en skare på 600 bønder og tidligere soldater på deres strejftog, ⁷⁸ Hans Warnecke fra Eystorff (Eisdorf), Lorenz Dickmann fra Badenhausen og Hans Statz Sotefleisch fra den ny hytte, »et løst, oprørske lidet pak af bønder og andre letfærdige fyre«, der »ved Harz og stederne heromkring sig sammenslået og -rottet [haver], som ej alene skal de rejsende anfælde, afstraffe og berøve på almene hær- og landeveje, men også og fornemmeligen vore uskyldige, fattige undersætter uden al rimelig årsag, på ond, voldelig og landfredsbrydende vis berøve det, de to i vort fyrstendømme nu som før indkvarterede eller gennemmarcherende krigende parter dem ladet beholde [haver], fange, bagbinde, mordbrænde, brandskatte og dem på anden vis stor trængsel og besværing tilføje, ja, de bære ej nogen sky for dem fuldstændig at ombringe«. Derfor befalede hertugen alle sine embedsmænd og gemene undersætter at forfølge, underkue og arrestere »bemeldte fredsforstyrre-re, røvere, stratenrøvere, mordbrændere«, ringe med kirkeklokkerne for at tilkalde hjælp »også om fornødent ... den kejserlige arme om hjælp ansøge (som også hr. general greve v. Tilly alt tilbudt [haver])«. Han forbød endvidere at huse eller bespise nævnte kumpaner og påbød »in

73. Wieries, op. cit., bilag IX, pp. 236 f.

74. jvf. idem, p. 208: »Overalt på Harzen fandtes hedsporere nok, der ikke havde mere at miste og ikke så hurtigt ville opgive buskkrigen.«

75. Honemann, op. cit., pp. 152 f.

76. idem, pp. 153 f.

77. idem, pp. 154 ff.

78. Opel, op. cit., p. 167.

summa al menneskelig mulig flid derpå at anvende, at sligt oprørsk pak splittes, opløses og udryddes må ..., og efterhånden den kære, dyrebare fred atter oprettes, gennemføres og opnåes må gennem Guds nådige forlening i vort fyrstendømme og lande«.

Allerede 23. april/3. maj havde Friedrich Ulrich forbudt sine undersåtter på nogen måde at bistå grev Solms under ejendomsconfiskation og »schwerer Leib Vndt Lebenss straffen« og befale dem alene at respektere ham selv som deres ordentlige landefyrste.⁷⁹ I et nyt opråb af 17./27. maj manede han indtrængende sine undersåtter på Harzen og ved Solling til at vende hjem og genoptage deres fredelige dont, idet han endog stillede Harzskytterne amnesti i udsigt. Men de, der ikke iagttog hans ordre, skulle med hjælp fra nærmeste besætning arresteres og afstraffes.⁸⁰ Men Harzskytterne fortsatte kampen. Kort efter hertugernes opråb sendte de Osterode fejdebrev og foretog 16./26. maj et formeligt hærskue foran staden, hvorfra de hentede proviant og medtog køer, heste og får, som de dog atter mistede ved et udfald fra staden; en skytte blev taget til fange.⁸¹

Hertugerne måtte gribe til mere håndfaste metoder. Friedrich Ulrich lagde tropper ind i Zellerfeld, Christian i Clausthal. Netop i dette område, særlig mellem Zellerfeld og Goslar, og mellem Clausthal og Osterode virkede Harzskytterne og forsynede sig med heste til deres beredne afdelinger fra bjergværkstransporterne.⁸² I en skrivelse, dateret Zellerfeld 16./26. juli, til Friedrich Ulrich klagede bjergfogden Brendeke derover og over, at Harzskytterne på voldelig vis understøttede krav om kontributioner, fremsat af den danske besætning i Wolfenbüttel. Den og snaphanerne stod last og brast sammen. Solms havde i brev af 17./27. juni til Brendeke krævet en fangen snaphane udleveret og hævdet, at bøndernes sammenrotning alene skyldtes deres egen øvrighed, af hvilken de var blevet »al beskyttelse destitueret og så at sige til rov og ind i døden prostitueret [tillige] skulle væk fra adgang til Guds ord presset være ...« Kongen havde imidlertid taget disse folk foran og omkring Harzen under

79. Friedrich Ulrich til sine undersåtter, Braunsch. 23.4.1627 (samtidig afskrift i RA. TK IA A VIII 155. Diverse militære Akter fra Christian IVs Tid 1610-48: 4. Forskelligt. 1610-48).

80. Opel, op. cit., p. 171. Jvf. Max Steinmetz: Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) (Berlin 1965), pp. 363 f., til hele komplekset »Der bäuerliche Widerstandskampf ... 1619 bis 1630« ibid. pp. 358-67.

81. Honemann, op. cit., p. 156.

82. ibid., pp. 156 f., jvf. Opel, op. cit., p. 169.

sin beskyttelse, voldeligt berøvet, som de var, deres ejendele af den katolske armé, mens deres koner og døtre var blevet skændet, og deres huse stukket i brand, hævdede v. Solms.

I lignende forhold fandt hertugen i brev til kejseren af 10./20. august årsagen til uroen, skønt han ej heller var blind for v. Solms' opviglervirk-somhed.⁸³

Et andet dansk støttepunkt var Northeim (ca. 25 km sydøst for Clausthal/Zellerfeld) ved Oder. Staden blev holdt af danske soldater og lokale frivillige. Den blev belejret af Tilly, men snart udvikledes også i denne stads opland en skyttebevægelse. Natten til 17. marts kom nogle hundrede danske ryttere fra Wolfenbüttel ind i Northeim. Efter en art folkeafstemning for eller mod hertugen i maj synes et folkeregime at være blevet etableret i den belejrede stad.⁸⁴ At just Tillys feltherre greve Egon 8. v. Fürstenberg, der ledede belejringen af Northeim, klagede over Harzskytterne og beskyldte bjergflækken Wildemann for at forsyne dem med proviant, var givet intet tilfælde. Brendeke holdt i al stilhed hånden over flækken, ind og ud af hvilken skytterne sneg sig.⁸⁵

To dage efter, at v. Fürstenberg 25. juni havde begyndt beskydningen af staden, kapitulerede Northeims kommandant efter at have fået frit lejde for besætningen at drage til Wolfenbüttel.⁸⁶ Men Harzskytterne kapitulerede ikke, de fortsatte deres aktivitet nu til fortrydelse for den legistiske besætning i Northeim. Legisterne overvejede da afbrænding af landsbyer på Harzen, hvilket Friedrich Ulrich derpå 6. august nedlagde protest mod med den begrundelse, at flere så ville tilslutte sig de fredløse skarer i skovene og bjergene.⁸⁷

Om sommeren var Harzskytterne i aktivitet flere steder, således beredte et strejfkorps under Hans fra Eisdorf flækken Gandersheim (mellem Oberharz og Leine) en del afbræk og bortførte en større flok høveder, hvorpå han lagde pres på flækken for at få den til at tilslutte sig bevægelsen. Friedrich Ulrich søgte som et modtræk at få den legistiske garnison i

83. Opel, op. cit., pp. 168 f. og noter.

84. idem., pp. 174 ff. Jvf. Friedrich Ulrich til staden Northeim, Braunsch. 17.5.1627 med klage over stadens »Unverantwortliche hochstraffbare *tergiuersationes*«, »rebellion Und wiedersezlichkeit« og skarp advarsel mod at hjælpe »die Landfriedbrecherische Reubersche Reuter«, til hvilke »Wenige Persohnen« endog havde »sich ... gehengt« samt befaling om at skaffe dem ud af staden – under strenge straffe (samtidig afskrift i RA. TK IA A VIII 155. Diverse militære Akter fra Christian IV.s Tid 1610-48: 4...).

85. Opel, op. cit., p. 169 og n. 2.

86. ibid., pp. 177 f.

87. ibid., p. 170 og n. 1.

Bockenem til at yde flækken hjælp.⁸⁸ Omtrent samtidig – 26. juli – trængte ca. 250 skytter, »snaphaner« kaldet, både ryttere og fodfolk ind i Zellerfeld. Hertugens lokale høvedsmand Georg Hoffmann måtte flygte i den bare skjorte, og hans kone blev ført til Seesen, uden at der dog skete hende mindste overlast. Men Hoffmann foretrak at forlade den udsatte bjergflække.⁸⁹ Også Brendeke fandt det nu sikrest med hele sin husstand at fortrække til det af legisterne bedre sikrede Osterode. Da en ny legist-invasion kort efter fandt sted, søgte han at afvende de dermed forbundne byrder for flækkerne uden dog at kunne hindre, at mangfoldig skade blev deres indvånere tilføjet, »særlig var fruentimmernes ære i ikke ringe fare«, som krønikeskriveren lakonisk udtrykker sig.⁹⁰ I august fik Zellerfeld på ny besøg af snaphaner under den aktive Hans fra Eisdorf, men deres opførsel var udadledig.⁹¹ Hårdere gik det til ved Clausthal, hvor skytset gik af mod dem under en skærmydsel med et borgeropbud, forstærket med de hertugelige krigsfolk.⁹²

Besættelsesmagten og lokaløvrigheden gik over til mere offensive forholdsregler. Allerede i juli indtog og nedbrændte kejserlig oberstløjtnant friherre David Reckher v. d. Ehre, kommandant i Halberstadt, snaphanestøttepunktet Benneckenstein. 24 fangne skytter kunne han føre til Blankenburg. Et gidsel, for hvilket de havde krævet 1.000 daler, blev ved denne lejlighed befriet.⁹³ Samtidig udlovede Brendeke efter samråd med hertugen og Tilly fribytterne amnesti, som de fleste af dem virkelig skal have antaget. Krønikeskriveren finder dette overtalelsesmiddel mere effektivt end den voldelige kamp mod dem.⁹⁴ Den blev ført af friherre v. d. Ehre, der 26. juli/5. august foretog et overfald på et bonde-bryllupsselskab nær Halberstadt. Mange bønder blev nedhugget, og i Halberstadt foretoges 19 henrettelser af fangne bønder; pågældende landsby gik op i luer.⁹⁵ Men også v. d. Ehre synes at have foretrukket forhandlingsvejen. Under de forhandlinger, der kom i stand, betingede skytterne sig befrielse for de tyngende kontributioner og synes at have opnået ret til

88. *ibid.*, p. 170, jvf. Honemann, *op. cit.*, p. 161.

89. Honemann, *op. cit.*, pp. 157 ff.

90. *ibid.*, pp. 159 f.

91. *ibid.*, p. 161.

92. *ibid.*, pp. 161 f.

93. Opel, *op. cit.*, pp. 171 f.

94. Honemann, *op. cit.*, p. 164.

95. Opel, *op. cit.*, p. 172. Quedlinburger Chronicon 800-1664 og fortsætter af Winnigsteds Halberstadt-krønike, meddelt af Ed. Jacobs i Zeitschr. des Harz-Vereins f. Gesch. u. Altertsk. Bd. 35 (Wernigerode 1902), »Überfall einer Kaiserlichen Partei unter dem Korporal Zerman durch die Harzbauern von Hohegeiss Sommer 1641«, pp. 266 f.

forsvar mod overgreb. Harzskytterne nedlagde vel våbnene, men udlevere dem ikke. Modstanden havde trods alt ikke vist sig nytteløs.⁹⁶ Bøndernes modstandskraft var ingenlunde brudt, de lod sig ikke plyndringer eller kontributioner byde fra de fremmede krigsfolks side.⁹⁷ Men i Halberstadt lod v. d. Ehre de grusomste straffe eksekvere, og han opgav ikke bestræbelserne på at få fat i Harzskytternes anførere og de formentlig hovedskyldige, selv efter at den ydre ro i nogen grad var genoprettet.⁹⁸

Tilbageslaget for Harzskytterne skyldtes ikke mindst, at de var blevet afskåret fra hjælp fra dansker garnisonen i Wolfenbüttel, der var blevet fuldstændig indesluttet af legisterne i efteråret, og 18. december overgav sig, hvorpå Friedrich Ulrich kunne vende tilbage til sin gamle residensstad.⁹⁹ Men netop som guerillaaktiviteten ebbede ud på denne kant, blev Wallensteins hære stillet over for samme form for bondemodstand langt længere mod nord. I Nørrejylland – som forud i hertugdømmet Lauenburg, hvor bønder havde bekæmpet den vigende danske soldateske¹⁰⁰ – gik thyske og vendelboske bønder til angreb på begge de krigsførende parters plyndrende og hærgende landsknægte. Under de kejserliges fremstød op gennem Jylland og Christian 4.s tilbagetog kom det i oktober til direkte træfninger ved Limfjorden mellem bønder og plyndrende danske tropper, og de rebelske bønder skal endog have underrettet fjenden om de kongeliges stilling.¹⁰¹ Men efterhånden lykkedes det – særlig takket være præsternes indsats – i Nørrejylland at opbygge en efterretningstjeneste og væbnede bondeafdelinger, der 1628 foretog angreb på enkelte kejserlige ryttere og soldater. Ja, der opstod – som i Harzen – hele flokke af væbnede bønder og »røvere«, men også af kejserlige desertører (»krabber«), der karakteristisk for denne form for irregulær modstand og lillekrig, sådan som den allerede var blevet praktiseret i Harzen, om dagen holdt til i skove og afsides liggende steder, men var virksomme om natten. Disse »bander« var kun primitivt væbnede. De virkede for kongens sag og gik til angreb på de flittigt plyndrende, kontributionssøgende

96. Opel, op. cit., p. 172.

97. Honemann, op. cit., p. 168.

98. Opel, op.cit., pp. 172 f.

99. *ibid.*, pp. 351, 359 ff.

100. Steinmetz, op. cit., p. 361.

101. Chr. Christensen: »Fra »Kejserens Tid«, især Forholdene i og omkring Aalborg og Nørresundby« (Fra Himmerland og Kjær Herred I (Aalborg 1914)), s. 69 ff. J. Aldal: »Hardsyssel under det 17. Aarhundredes Krige« (Hardsyssels Aarbog XXII (Kbh. 1928)), s. 104 ff. Kort om bondemodstand 1627 i Jylland: C. O. Bøggil-Andersen: »Christian IV's Tidsalder« (Schultz Danmarkshistorie III (Kbh. 1942)), s. 91.

og hærgende kejserlige soldater. Når det lykkedes disse at fange slige »oprørere«, lod de dem radbrække på grum vis.¹⁰²

For den danske regering kom det her som i Harzen nok så meget an på at kontrollere og udnytte denne form for irregulær modstand som på at fremme den. Den almue, der i stæderne, men især på landet i Vendsyssel var rygraden i den, mens mange fra de højere stænder, adelige, rige borgere som præster, foretrak at flygte med deres penge eller arrangere sig med de fremmede,¹⁰³ fik i kongebrev af 28.4.1628 nådeligen pardon for at have »indtaget der udi Landet vore og Rigens Fjender«. ¹⁰⁴ Dette skete, mens samme »menige Almue« var indviklet i bitre skærmydsler med samme »Rigens Fjender«.

Da Jylland ved freden i Lübeck 17./27.5.1629 endelig havde fået fred, måtte i det gamle rebelområde langt længere mod syd både de braunschweigske hertuger og legisterne snart på ny regne med »de sammenrottede Harzbønders formastelighed og ... atter i deres forrige sindlag gerådede snaphaner«, for at bruge krønikeskriverens lidt forudindtagede ord. Da Tilly selv således efter erobringen af Magdeburg red over Harzen 3.6.1631 med en del af sin krigsmagt, blev han passet op af »førhen omtalte Harzskytter og Harzbønder, fribyttere eller snaphaner, hvad man nu vil kalde dem«. Overalt lurede og anfaldt og dræbte de afskårne, isolerede legistafdelinger. »Et dristigt vovestykke!« må selv den partiske krønikeskriver udbryde, idet han formoder, at angrebet denne gang havde sammenhæng med Gustav 2. Adolfs operationer. Harzskytternes angreb medførte, at den tillyske hær til dels gerådede i opløsning.¹⁰⁵

Krigen syntes ingen ende at tage. For at anvende krønikeskriverens ord: »... om allerede én fjendtlig feltherre [ved kontributioner] var affundet, kom der dog snart en anden til, som og ville tilfredsstilles, hvad enten det så drejede sig om svenske, kejserlige eller legistiske.«¹⁰⁶ Men det må forklares med den religiøse faktor, at de svenske tropper, der 1636 meldte deres ankomst til det braunschweigske bjergværksområde med krav om store kontributioner, ja, om krigsskat i form af rede penge

102. Villads Christensen: »De kejserlige i Vendsyssel 1627-29« (Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. rk. II (Kbh. 1914-16)), s. 232 ff., 242-46. Chr. Christensen, op. cit., s. 131 ff.

103. Chr. Christensen, op. cit., s. 86 f., 134 ff. Aldal, op. cit., s. 110.

104. Chr. Christensen, op. cit., s. 90.

105. Honemann, op. cit., p. 171.

106. *ibid.*, Vierte Theil (Clausthal 1755), p. 14.

til undgåelse af brandskatning,¹⁰⁷ ikke synes selv at være blevet plaget af Harzskytter.

Et højdepunkt i den fornyede Harzskytte-bevægelse var et angreb i sommeren 1641 dybt inde i Harzen, ved Hohegeiss, på en trop kejserlige landsknægte, befalet af korporal Michael Zerman fra ritmester Nimmernüchterns kompagni. Angrebet blev udført af en skare bønder under ledelse af Hans Ludewig. 3.6.1642 blev skaren dog pågrebet; men at det denne gang endte med et mindeligt forlig vidner om en vis styrke bag den folkelige bevægelse.¹⁰⁸ Til stadighed viste »sligt pak af snaphaner«, som det udtryktes i reskript af 8.10.1641 fra den kejservenlige regering i Osterode, sig meget generende for de kejserlige, der med sværd og ild truede bjergstæderne for formentlig støtte til snaphanerne. Af samme reskript fremgår, at endog folk fra hertug Friedrich af Braunschweig-Lüneburgs eget skovopsyn havde tilsluttet sig bevægelsen, der var særlig aktiv med aktioner i fyrstendømmet Grubenhagen »samt nabosteder, særlig foran og i Harzen«.¹⁰⁹

Selv om den irregulære bondemodstand under 30-årskrigen først og fremmest var fremkaldt af selve hærgningerne og – grundet det religiøse moment – vel at mærke hærgninger, udført af de katolske besættelsestropper, vidner denne modstand om, at bondestanden ikke var til sinds passivt at affinde sig med de store krigsherrers skalten og valten på en menig almues bekostning. Harzskytternes dristige foretagender savner dog ikke ganske et ideelt motiv, en vis patriotisk målsætning og navnlig et ønske om at forsvare den overleverede religion. Det var dette sidste, der fik dem til at kæmpe under danskekongens faner, selv om det i og for sig stred mod det patriotiske, da danskerne næppe har agtet skytternes patriotisme synderlig højere end de kejserlige og legisterne, men først og fremmest ønskede at benytte dem i krigsspillet mod disse. Dette gjorde dog ingenlunde de tyske snaphaners betydning mindre, tværtimod.

Bortset fra det rent militære bidrag, Harzskytterne eller de tyske snaphaner ydede den danske/protestantiske sag, er der ikke tvivl om, at dette folkelige selvforsvar har sat visse grænser for den danske krigsmodstanders hærgninger, inddriven af kontributioner og hele huseren i dette område.

107. *ibid.*, pp. 12-20, 26 f.

108. Mich. Zerman til den ærkehertugelig-biskoppelige regering i Halberstadt, Halberst. 24.5. m. tilføjelse af 3.6.1642 af byfogden Hein Bohne (meddelt af Ed. Jacobs, *op. cit.*, p. 266).

109. Honemann, *op. cit.*, pp. 33-36.

I 1979 var der livlig opmærksomhed om nogle historiske doktordisputationer. Her bringes samlet nogle oppositionsindlæg fra disputatshandlingerne. Der er indlæg fra Troels Dahlerup om Leo Tandrup's værk »Mod triumf eller tragedie«, fra Tage Kaarsted om Bent Jensens »Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924«, fra H. P. Clausen om Hans Kirchhoffs »Augustopgøret 1943« samt folketingsformand K. B. Andersens indlæg ex auditorio mod sidstnævnte. Endvidere bringes i sammenhængen Tore Nybergs opposition fra 1977 mod Michael Venges to afhandlinger »Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523« og »Når vinden føjer sig... Spillet om magten i Danmark marts-december 1523«.

Triumf og Tragedie

Ved lektor Leo Tandrup's forsvaret af sin disputats »Mod triumf eller tragedie, en politisk-diplomatisk studie over forløbet af den dansk-svenske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen med særligt henblik på formuleringen af den svenske og især den danske politik i tiden fra 1617 og især fra 1621 til 1625« den 16. november 1979 var de officielle opponenter professorerne dr. phil. Svend Ellehøj og dr. theol. Troels Dahlerup. Manuskriptet til sidstnævntes opposition udgives her, idet det alene har været underkastet en lettere redaktion med tilføjelse af enkelte henvisninger, supplerende noter (i doktorandens forkortelsessystem) m.v.

Højtærede dekan, højlærde professores, vellærde doctores, ærede tilhørere, kære præses:

Det turde ikke være noget under, at den nordiske udenrigspolitik i 17. århundrede til nu fortrinsvis er betragtet fra *svensk* synspunkt, da som bekendt den århundredlange magtkamp rigerne imellem resulterede i, at Sverige opnåede sin internationale storhedstid, i høj grad på Danmarks bekostning.

Og med den bagklogskab, der jo alle dage har kendetegnet historikerne, har dansk forskning i meget høj grad sat sig til opgave at redegøre, *hvorfor* det nødvendigvis måtte gå så galt, og – ud over ved detaljerede indenrigsstudier at opgøre *regningen* for den således totalt fejlslagne politik – følgelig lede efter *syndebukke*; d.v.s. at i samme grad Christian IV's imposable person har præget billedet, har nyere kritisk forskning tildelt ham et dertil svarende *ansvar*, eller i præses' vel moralsk prægede terminologi: *skyld!*

Det turde i ganske særlig grad være dette imponerende værks mål at gennemføre en uhyre detaljeret analyse af, såvel hvilken politik den ansvarlige regering *søgte* at føre som de nærmere mål og midler, og først efter at dette er gjort, forsøge en vurdering af, hvorvidt denne politik nu på forhånd var så umulig, som de velkendte resultater (Lutter am Barenberg m.m.) kunne forlede os til at tro.

Som værket falder i to bind, er det i ikke ringe grad bygget op over *to* motiver; efter en kyndig introduktion, der fører os viden om på den europæiske arena, og en ligeså detaljeret personskildring af hovedaktørerne, kongerne, deres nærmeste rådgivere og specielt rigsråderne, kon-

centrerer første bind sig om fyrsternes kappestrid frem til 1621, det for præses afgørende år, hvor begge opnåede delresultater, henholdsvis Bremen stift og Riga. Medens andet bind går over til den nu stedse mere direkte konfrontation imellem Danmark og Sverige, den optrapning, der resulterer i Knærødmødet 1624, og – endnu en central tese hos præses – da Christian her måtte gå på tilbagetog over for sin heldigere fætter Gustav Adolf, genoptog han sin »ligevægtspolitik«, der nu førte ham direkte ind i Trediveårskrigen.

Jeg skal med det samme medgive præses, at hans velskrevne værk med stor stilistisk effekt og ikke ringe pædagogisk virkning *sidestiller* Gustav Adolfs livlandske politik (der 1621 kulminerer med erobringen af Riga) med Christian IVs opnåelse af koadjutoriet i Bremen for sin mindreårige søn Frederik (nærmest ved et tilfælde 1648 = Frederik III).

Samtidig redegør præses detaljeret og korrekt for den helt forskellige *baggrund* for de to landes udenrigspolitik: Af dynastiske årsager var og blev kampen imod Polen for Gustav Adolf og hans tilhængere en *eksistenskamp*, da den legitime konge faktisk var katolikken Sigismund af Polen, hvis eventuelle genkomst turde medføre enorme problemer for såvel de overlevende svenske højadelsmænd (der ikke forlængst var likvideret under borgerkrigene) som for den lutherske kirke; ja, når alt kom til alt, kunne selv Christian IV ikke for alvor få sig selv til at basere en eventuel antisvensk politik på samarbejde med den katolske Vasa-linie i Polen!

Her overfor stod det lykkelige Danmark uden problemer, der turde tåle sammenligning hermed; diverse sundtoldsproblemer, Balticum- og Nordhavsdominium (dette sidste spiller en højst beskedne rolle bogen igennem), d.v.s. at for mange danske turde det vigtigste være at *bevare* det vundne og ikke løbe nogen risiko for at sætte positionen på spil ved udenrigspolitisk hasard (jfr. I s. 107).

Jeg er ikke *helt* overbevist om, at præses i sin skildring af det udenrigspolitiske forløb fuldt ud har taget konsekvensen af den helt forskellige udgangssituation for de to parter i kappestriden.

Præses har forsynet sit værk med et storartet *kortmateriale*; men det kan være farligt at kigge på kort (jfr. s. 16 i II »et blik på kortet«), hvis man indlæser moderne problematik og terminologi (I s. 63: »de geopolitiske tilstande«); jfr. så ofte præses omtaler: Elb-Weser-området, – regionen, flodmundingerne etc. etc., d.v.s. insinuerer en række strategisk-toldpolitiske aspekter, der langt fra alle finder *sikker* dokumentation i det primære kildemateriale.

Netop med hensyn til Bremen stift (hvis erhvervelse præses konse-

kvent anser som et forsøg på at opnå *ligevægt* over for det i øst ekspanderende Sverige) turde det – ikke mindst efter den senest udkomne bog om dansk udenrigspolitik i Nyere Tid¹ (under Christian III) – være klart, at lande, der som Danmark 1494 havde fastslået udelelighedsprincippet, havde et presserende yngresønneproblem, og allerede fra 1544 ses Christian III ude efter netop Bremen-koadjutoriet. Og som de af hans brødre, der ikke kunne forsørges i det stedse mere opdeltede Slesvig-Holsten, systematisk søgtes placeret i Slesvig og Hildesheim stifter, sendtes hans søn Magnus til Øsel-Kurland *stift* (jfr. DNT III, s. 435).

Men da sker det langt fra usædvanlige, at dynastiets hovedlinie har så få sønner, at man f.eks. ca. 1587 kan engagere sig i den sønderborgske sidelinies Strassburg-planer² (og takket være slægtskabet med Mecklenburg erhverve sig det i øvrigt ret betydningsløse Schwerin stift til en dansk prins). Derimod myldrer det længe med sønner blandt de gottorpske fætre, hvis forhold til Danmark endnu var såre »familiært« – i hvert fald må man ikke falde i den grøft af historisk bagklogskab allerede nu at tildele Gottorperne den traditionelle rolle som »den forræderiske fjende«; helt korrekt meddeler præses, at under det spændte forhold til Danmark kaldte Karl IX sin oldenborger-hustru for »du juttekone«, d.v.s. danskvenlig, *idet* hun var en Gottorper (I s. 300).

Det virker, som om først Christian IVs enorme potens igen skaber problem vedrørende de yngre sønners forsørgelse, og – forekommer det mig – herved skabes uundgåeligt et konkurrenceforhold til de gottorpske slægtninge, især da hertug Johan Adolfs død 1616 igen rejser koadjutorproblemer i det Bremen stift, som denne linie efterhånden var begyndt at betragte som et naturgivent secundogenitur.

Indtil da viser kilderne – og de er mange (jfr. I s. 153 samt DNT og Egh.Br.) – Christian som den rare onkel, der altid er rede til at komme sine talrige (især kvindelige) slægtninge i Nordtyskland til hjælp, det være sig m.h.t. mændenes ekstravagancer eller de vanartede sønners opdragelse. Men fra ca. 1616 – præses' eget udgangspunkt (I s. 240) – slår han tilsyneladende pludselig om, og fra den vennesæle, evigt hjælpsomme optræder han nu som den rige mand, der strækker armene ud efter den fattiges eneste lille lam.

Jeg finder en traditionel dynastipolitik mest slående over for det Bremen stift, hvor efter alle regler den designerede arvtager (d.v.s. koadju-

1. Martin Schwartz Lausten: Religion og Politik (1977).

2. Se herom Erik Kroman: Hertug Christian af Sønderborg-Ærø, i Festskrift til Johan Hvidtfeldt (1978) s. 291-302.

tor) burde have været Johan Adolfs søn Adolf (i øvrigt Christian IV's egen nevø), over for hvem Christian pludselig spiller »den onde onkel«. Nu er intet argument for groft, som f. eks. (I s. 271 ff.) over for kejserhoffet at erklære slægtningene for kalvinister³ (og følgelig statsretsligt uacceptable som stiftsadministratorer); thi Christian vidste naturligvis bedre end nogen anden, at netop svogeren Johan Adolfs (påståede) kryptokalvinisme havde ført til, at han var blevet unddraget enhver indflydelse på sine egne børns opdragelse! (DBL).

Og da det per fas et nefas omsider i 1621 lykkes Christian at få sin egen søn (Frederik) anbragt i koadjutoriet her, melder den med rette harmfulde Adolf sig i kejserens tjeneste, og minsandten om han ikke falder som kejserlig oberst ved selveste Breitenfeld 1631! (DBL). Om nogen har lagt grunden til det gottorpske spørgsmål, turde det sandelig være Christian IV (jfr. antydningen, I s. 90).

Men sådan *må* det ifølge præses ikke være; ivrigt *postulerer* han gang på gang, at Christian IVs politik *ikke* var den sædvanlige dynastiske (spec. I s. 240 med note 37, der henviser til s. 91). Jeg skal indrømme, at intet er vanskeligere at skelne imellem end »påstande, motiver og årsager«; præses har truffet et *valg*; men hans redelige fremstilling tillader os gang på gang at dvæle ved alternativet!

Sikkert ikke med urette fremhæver præses, at udgangspunktet 1616 også er det år, den vise gamle kansler Christian Friis-Borrebjerg dør (den sidste af Johan Friis' elever), medens efterfølgeren i embedet Chr. Friis-Kragerup – hans mange gode egenskaber ufortalt – aldrig formår tilsvarende at sætte sig i respekt hos majestæten (I s. 132).⁴

Jeg må dog gøre opmærksom på, at allerede (5. april) 1615 henvender Christian IV sig til sit rigsråd vedrørende sit yngresønneproblem (vist et pengespørgsmål, parallelt til brudeskat? jfr. Egh.Br. s. 87), et moment, der mærkeligt nok er helt fortiet af præses (mødet omtales dog i note 17 til I s. 236).

At man kun dårligt kan basere en stiftspolitik på en målbevidst strategi (eller omvendt), ses ikke mindst af, at den nødvendigvis må bero på et samspil mellem disponible yngre sønner og belejlige dødsfald. Og netop

3. Det er dog mindre korrekt at gengive Laursens (DNT III s. 443 note 2): »Der gjordes fra dansk Side gældende i Wien, at Hertug Adolf var Calvinist« med et kategorisk: »Hertug Adolf var nemlig kalvinist«.

4. Derfor burde præses alligevel ikke (1618) have karakteriseret kansleren som »endnu gul om næbbet« (I s. 282), da henvisningen (Egh.Br. s. 135) klart dokumenterer Christian IVs trang til undskyldninger, således primært, at statholderen Breide Rantzau lige var død.

frem til 1616 dør en stribe af Christian IVs wolfenbüttelske slægtninge (DNT III s. 585 f.), der i den grad decimeres, at man 1616 nødtvungent må sætte »der tolle Halberstadter« ind (vel ikke mindst for at hindre, at fætrene af Lüneburg-linien skulle komme til?). Grenens mandlige overhoved Philip Sigismund leder derfor med lys og lygte efter en værdig arvtager til sine stifter Osnabrück-Verden, og da hertugenken, hans svingerinde Elisabeth, er Christian IVs egen søster, ligger emnet Frederik lige for (jfr. DNT III s. 436).

Hvad der specielt gør en kritisk stillingtagen til præses' »strategiske« Bremen-tese så vanskelig, turde være hans ophøjede ligestyldighed for, hvad *Bremen* egentlig er:

I 1. bind (s. 80) startes der geopolitisk med »Elb-Weserområdet«, og s. 250 fastslås, at bestræbelserne gik ud på (gennem koadjutoriet) at opnå en *magtposition* ved Weser og Elben (som en nødvendig kompensation for den svenske fremgang ved den østlige Østersø). Men først s. 271 erindres der om, hvor komplicerede forholdene i Nordtyskland var, idet *kapitlet* i Bremen forhandler sammen med rådet i *Bremen*, hvorved det på det nærmeste forudsættes, at læseren er ganske klar over, at ærkestift og den de facto rigsstadsselvstændige hansestad er to (2) højst forskellige faktorer (og hvor det vel især måtte være *staden* Bremen, der toldpolitisk kunne tænkes at spille en rolle svarende til Hamburgs ved Elben).

Vel hedder det (I s. 279) at Christians gesandt i England skulle ventile reaktionen på en eventuel dansk besættelse af *staden* Bremen (som mirabile dictu kaldes *nøglebyen* i stiftet, hvor den knap nok lå geografisk set, i hvert fald ikke politisk-juridisk); men (jfr. note 23-24 hertil) instruktion og ordrer kendes ikke, *indholdet* rekonstrueres på basis af Englands ængstelse for følgerne af Christians aktivisme.

Endelig (s. 292) oplyses vi omsider om, hvad *Bremensagen* egentlig er; at det hele blot gjaldt *koadjutoriet*, d.v.s. at få gjort den umyndige Frederik til sin gottorpske onkels *designerede* efterfølger (og denne levede som bekendt til 1634); d.v.s. at når danske kilder direkte nævner *Bremen* i sådan sammenhæng, er der selvfølgelig tale om ærkestiftet, modsat præses' konstant udflydende-insinuerende »Bremen-sagen«, »Elb-Weser-regionen« og grovest (I s. 356), hvor herredømmet i ærkestiftet fortsætter med et »og dermed i Elb-Weserregionen« (hvilket sidste *ikke* står i klammerne).⁵

5. Vi kan her sammenligne med Hamburg, hvor de holstenske hertuger faktisk havde visse »historiske« rettigheder. Stillet over for Christians emsighed bliver selv kejseren nervøs og ophører de jure staden til virkelig rigsstad 1618 (I s. 357); men de kloge købmænd

Sprogligt helt umuligt bliver det s. 362, hvor ærkebispens støtter Bremens udenrigspolitik (d.v.s. at staden støttes af stiftet), og netop her finder vi præses' kildegrundlag, der *ikke* skyldes et primært (dansk) kilde-materiale, men som bygger på, at nabomagterne *tillagde* Christian alle-hånde skumle bagtanker ved hans energiske stiftspolitik!

Allerede 1618 (I s. 293) havde Christian IV lovet Nederlandene *ikke* at blande sig i Bremen stifts indre anliggender; og så sent som 1621 under de nederlandske forhandlinger betoner den danske kansler (I s. 429), at »naboernes skinsyge mistænkeliggørelse af Christians hensigter med strømmene (d.v.s. Elb-Weser) var urigtig; hvad kongen ville, var at sikre sine sønner kongeligt underhold«, d.v.s. secundogeniturer! Et partsind-læg, som præses på forhånd anser for camouflage; men vanskeligheden ved diplomatisk historie er vist, at diplomater oftere, end historikere gerne vil tro, taler sandhed – men naturligvis ikke altid *hele* sandheden.

Atter (I s. 440 f) tales der om Nederlandenes *frygt* for Christians eventuelle planer (f.eks. ligefrem at inkorporere stiftet i kongens riger og lande), hvor det nok en gang fra dansk side betones, at man *ikke* agter ændringer i dets forfatning og statsretlige stilling. Kort sagt, bygger præses' teori ikke på hans »geopolitiske visioner«, der alene underbygges af udlandets ængstelse (og med total underkendelse af de ret entydige danske kilder)?

En logisk konsekvens af præses' teori bliver, at da Christian 1621 endelig når målet: at få den endnu umyndige Frederik placeret som *designeret* efterfølger i Bremen ærkestift, »Var vilkårene --- blevet strenge« (I s. 483 ff.). Jeg kan ikke se rettere, end at Christian opnår lige nøjagtig det, han efter gængs praksis kunne forvente: en »venteposition« for den lille søn, med løfte om sædvanlig håndfæstning til domkapitel og stænder, altså en situation, som »legitimisten« Christian (se I s. 99) selv kendte det hjemmefra. Det er i hvert fald påfaldende, at da det 1623 – ved Philip Sigismunds død – faktisk lykkes at få Frederik reelt placeret i Verden stift (med formynderregering etc.), spises dette *vitterlige resultat* (d.v.s. forsørgelse af en søn med et beskedent secundogenitur) af med få henkastede linier (således II s. 157). Mere er sagen ikke værd, da der ikke er en antydning af geopolitiske visioner at spore.

Disse efter præses' opfattelse ret magre resultater kan dog hen imod

venter med at indtage deres plads på den tyske rigsdag, indtil den gottorpske mageskiftetraktat er i hus (Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte II s. 780f., 2. udg. 1970); d.v.s., at såvel Bremen som Hamburg – disse to endnu selvstyrende »rigsdele« – morsomt nok først opnår sæde på rigsdagen temmelig kort tid, før den ophører med at eksistere.

slutningen (II s. 477) skildres således, at Christian »med dygtighed og for ret små midler« havde opbygget »en magtposition i det magtvacuum i Nordvesttyskland« etc., medens vi i 1. bind (s. 483 f.) vel nærmest må kalde kongen resigneret. Hvad angår de »ret små midler«, kritiseres Laursen (note 6 til s. 484) for at tale om »store bekostninger«, medens præses (i linie 5 f.) dog her taler om »et ikke helt ubetydeligt beløb«. Da omkostningernes størrelse således også for præses turde være relativ, kunne han da have antydnet beløbet, der for Bremen + Verden tilsammen må have nærmet sig en halvanden tønde guld.⁶

Nok hævder præses (I s. 271), at Christian IV kunne have besvær med sine prioriteringer; men hvis han virkelig – som præses – fandt, at opnåelsen af Bremen-koadjutoriet (for den umyndige Frederik) kunne paralleliseres med Riga, da forekommer mig hans (Christians/præses'?) virkelighedssans truet.

Riga er en sejr, en erobring af en fæstning, en by med betydelig handel og deraf flydende toldindtægter. Ikke nok hermed, næppe er byen erobret, før den skal sende repræsentanter til Sveriges rigsdag (I s. 485), og ikke blot får det svenske rigsråd således sit myndighedsområde udvidet, men der uddeles donationer i Livland til den svenske adel (II s. 101, jfr. I s. 510), for hvem den aktive krigspolitik i stedse højere grad synes at være en økonomisk nødvendighed.

Helt modsat har Danmark og det danske rigsråd *ingen* interesser i Nordtyskland – tværtimod kunne man fristes til at sige, idet den vigtigste handelspartner var de stedse mere skeptiske Nederlande. Flensborg får f. eks. ikke del i de danske toldprivilegier i (svensk) Balticum, da byen jo *ikke* ligger i Danmark (I s. 374). Og at Christian selv måtte have været klar over, hvor ringe interesse hans rigsråd havde i hans (private, dynastiske) nordtyske politik, ses af, at han såvel 1604 som 1611 (I s. 89 med note 5) havde lovet det, at eventuelle erobringer (d.v.s. i Sverige) skulle komme under rigsrådets myndighed, modsat Nordtysklandspolitikken, hvor præses dog indser den rolle, de manglende incitamenters kunne spille for rigsrådets passivitet (I s. 106 f. modsat f.eks. s. 92).

Hvad præses forlanger af det danske rigsråd, er jo i virkeligheden, at det blindt skal vælge hans (Christians/præses') udenrigspolitik, uanset at rådets myndighed i hvert fald indirekte kunne blive stærkt svækket deraf,

6. Laursen nævner (DNT III s. 475) 56.000 rdl. foruden ca. 6.000 rdl. diverseudgifter samt selve det diplomatiske spils almene omkostninger, hvortil skal lægges 4.700 rdl. årligt til Philip Sigismund. Endvidere synes Verdens erhvervelse at have kostet henved 65.000 rdl., jfr. E. Ladewig Petersen: Christian IVs pengeudlån til danske adelige (1974) s. 53.

et »selvmordsalternativ«, som turde være lige vel meget forlangt af en konstitutionel forsamling.

Min ærede kollega førsteopponenten har allerede berørt præses' geopolitiske visioner specielt med henblik på Gotland og Øsel.⁷ Men hertil kommer en såre tvivlsom samling udsagn om Kurland (se hertil specielt kortet forrest i bind II), hvor (II s. 74) Vindau og Libau benævnes »ret betydelige havnebyer« (vist skjult citat efter Sveriges Krig II s. 177). Det kan kun være præses' uafsladelige kredsen om dominiepolitik, baser, strategiske støttepunkter o.s.v., der helt lader ham glemme, hvad man kan lære af Gustav Adolfs yderst realistiske strategi.

Mitau er bestemt ikke »nøglen til Kurland« (II s. 74); thi rent bortset fra at dette polske vasalhertugdømme de jure var opdelt i en østlig (og svenskfjendtlig) del og en vestlig (prosvensk) del, ses Gustav Adolf aldrig at vove eksperimenter ud på den egentlige kurlandske halvø. Da jeg stoler mere på øvede strategers handlinger end på præses' geopolitiske visioner, kan jeg ikke forklare det på anden måde end ved henvisning til, at da russerne i oktober 1944 på en gang nåede frem til såvel Riga som Memel, lod de klogeligt hele den kurlandske halvø ligge (hvorfor den kapitulerede så sent som 8. maj 1945). Mon ikke selve terrænet afgiver tilstrækkelig forklaring?

Hvorledes skal man da forklare det svenske felttog ind i det halvneutrale Kurland? Da donationer m.m. klart viser, at Sverige agter at beholde Livland, turde dette naturligvis bedst forsvares på *fremskudt* territorium, d.v.s. et forsøg på at undgå fjenden i eget land, en politik, der således bl.a. varetog den svenske højadels godsejerinteresser.

Modsat kaldes den danske adel bogen igennem *pacifistisk* (et udtryk, der hos præses har stærkt pejorative undertoner); jeg ville i og for sig gerne give præses ret; men jeg har svært ved at godtage en argumentation, der dels hævder, at det skyldtes ønsket om »at udnytte 1610-årenes gunstige konjunkturer« (I s. 236), dels at »den danske adels økonomiske situation --- var stærkt forværret« i løbet af 1620'erne (II s. 177, jfr. s. 163), ja nu tales der (I s. 510) ligefrem om »det kriseramte storlandbrug«.⁸

7. Overfor præses' yndlingsudtryk som »operationsbaser« (I s. 63), »øbastioner« (II s. 344 o.o.), »østbastioner« (II s. 499) og »fremskudte bastioner« (I s. 408) må jeg henvise til den udmærkede Anders Svensson (Tandrup s. 495), der konstaterer, at »Gotland og de andre ølande« savner vinterhavne; d.v.s. at deres strategiske værdi turde være yderst ringe, om end de vel juridisk set kan spille samme rolle for Balticum-dominiet som f. eks. atlantehavsklippen Rockall p.t. gør for Storbritanniens søterritorium.

8. Det er så meget mere ironisk, som den vitterlige *likviditetskrise* først i 1620'erne skyld-

Men idet jeg således – i ikke ringe grad på præses' eget materiale – må stille mig ret skeptisk over for hovedtesen i 1. bind, må jeg også i forbifarten anke over, at der i de i øvrigt meget konstruktive oversigter over hele det diplomatiske spil findes adskillige besynderligheder.⁹

Op nok skal jeg snart vende mig til præses' dygtige behandling af de talrige konfrontationer mellem Christian IV og hans rigsråd; men desværre må jeg også i en sådan sammenhæng anholde hans geopolitiske visioner (I s. 411): Her omtales rigsrådets betænkning af 1620 om sikkerhedspolitik gennem *forbund* således: »Derimod er der grund til at bemærke, at det var Pommern-Wolgast og Pommern-Stettin, som rådet af alle nordtyske stater lagde størst vægt på ---«. Først i anden række nævnes Mecklenburg, og »først når disse forbund var i orden« skulle man henvende sig til welferne (Braunschweig og Lüneburg) og »sluttelig« til Sachsen, hvilket i anden sammenhæng (Erslev I s. 304) viser sig at betyde den nedersachsiske Kreds.¹⁰

Denne side 411 rummer så mange visioner, flodmundinger, dominier m.m. (ja, selveste rigsrådet er ligefrem ved at blive ekspansionistisk), at det her er nødvendigt at kaste et blik på kortet (bagest i 2. bind) og sammenholde dette med originalteksten hos Erslev (I s. 282, jfr. s. 304); som følge af kongens direkte spørgsmål (Erslev I s. 278 f.) må rådet begynde med at omtale England; men derpå opregnes Rusland (Polen overspringes, da dette i den senere tekst »ingenlunde er rådeligt at tractere med«), Pommern (der ved præses' stilistiske dublering får forøget vægt), Mecklenburg, Lüneburg, Brunsvig, Sachsen (utvivlsomt den Nedersachsiske kreds, om end det hos Erslev s. 283 udmærket godt kunne være Lauenburg) og de unirte Nederlande! Kære præses, er der ikke tale om en simpel geografisk opregning fra øst til vest? Teksten indeholder for mig at se ikke ét ord om en strategisk begrundet prioritering.

Ellers skal det i almindelighed siges, at præses læser godt og får meget

tes, at Christian IV trak sine betydelige lån til danske adelige hjem, se Ladewig Petersen op. cit., spec. s. 90 ff.

9. Ikke engang i registeret er »Les Grison« (tilmed alfabetiseret under *Les*) forklaret med det Graubünden, hvor der vel tales tre (3) sprog, men ikke *fransk!* Augdow (i tekst som i register) må vel være kortets (russiske) Gdov (ved Peipus-søen). Det i dominiepolitikken vigtige »Reserhöft« nær Danzig (II s. 214) må være Rixhöft (der i sin tyske form endnu lader sig genfinde i selv nyere tyske atlas; nuv. polsk Rozywie). II s. 209 ser vi Gustav Adolf forbyde kornsalg fra *Vigen*; man spørger sig, med hvilken ret, indtil fortsættelsen: til danske bønder på Øsel, forklarer dette som den over for Øsel liggende del af Estland, d.v.s. *Wiek* (hverken i kort eller register).
10. Kritikken (i note 20) af Thyresson er urimelig, da denne blot *citerer* teksten, der pgl'd. sted udmærket kunne være f.eks. Sachsen-Lauenburg.

(lejlighedsvis lidt vel meget?) ud af sin læsning. Kun en enkelt gang har jeg fundet en direkte fejl, og da selv denne kaster visse perspektiver over de af præses rejste problemer, vil jeg et øjeblik dvæle ved den mystiske »enkemarkgrevinde af Gnoldsbach« (II s. 16 og atter s. 66), hvis interesser i Kurland stift (landet omkring Pilten) nu trues af Gustav Adolf, hvorfor den gode onkel Christian kommer hende til hjælp.

For at gøre en lang historie kort tyder markgrevetitlen på en Hohenzollern-tilknytning, dog hverken til den kurfyrstelige (brandenburgske) linie, den preussiske (hertugelige) eller den schwabiske (grevelige) linie; tilbage bliver de frankiske Hohenzollern'er, hvis sidste mand Georg Friedrich (gennem skabelsen af Gera Hausvertrag 1594 den egentlige grundlægger af dynastiets storhed) til sin død 1603 administrerede det Preussen, som kurfyrsterne eftertragtede så hårdt, at de – som præses kyndigt redegør for – længe førte en meget lav profil for ikke at støde lensherren Polen.

Da alle hans besiddelser som følge af hustraktaten tilfaldt kurlinien, kunne hans enke (Christian af Lüneburg–Mindens søster, Christian III's barnebarn, d.v.s. Christian IV's halvkusine) derfor alene hævde krav på hans privatformue, hvilken bl.a. var bundet i det Kurland stift, som Danmark efter prins Magnus-eksperimentet 1585 havde solgt til Polen! Derfor kunne Gustav Adolf nu true dette de jure polske område (midt inde på den vist svært tilgængelige kurlandske halvø). Men da Polen aldrig havde kongens mønt, havde forhandleren Georg Friedrich lagt pengene ud, d.v.s. besad en panteret (DNT II s. 652), som hans enke Sophie nu følte truet (d.v.s. foruden de udmærkede kort kunne en stamtafle formentlig have været til nogen hjælp?).

At jeg fremdrager denne »blækklat« (Gnoldsbach er selvfølgelig = Onoldsbach, Ansbachs »historiske« navn), skyldes alene, at dette eksempel så udmærket illustrerer den enorme *forskell* imellem de vilkår, der mødte Christian IV, når han forsøgte at ekspandere i Nordtyskland, d.v.s. et sammensurium af gamle retskrav, traktater, forpligtelser over for det være sig riget, kredsene, lens- og hanse- m.fl. byforbund, familieunioner etc. etc., medens Gustav Adolf normalt kunne røre sig ganske anderledes frit i Balticum, denne ene (og ubetydelige) undtagelse til trods!

Morsomt nok synes Gustav Adolfs »visioner« langt bedre belagt (om den gotiske vision se I s. 150, jfr. II s. 526); men til gengæld var denne i stand til at tøjle sin fantasi, når dagens politik skulle udformes. Men med hensyn til den »Weserübung« (II s. 406 ff.), som tiden desværre ikke tillader mig at komme nærmere ind på, virker det næsten, som om sven-

skekongens opdukken på den nordtyske arena omsider ligefrem driver de nordtyske småmagter (stærkt truet af Tillys hær) ind i Christians brede favn.

Efter at indledningen har præsenteret hovedaktørerne i små portrætskitser, der giver et levende indblik i, ikke blot hvad, men *hvem* det drejer sig om, går 2. del over til at skildre optrapningen Danmark-Sverige gennem de stedse voldsommere konfrontationer mellem Christian IV og hans så uforstående pacifistiske rigsråd.

Det turde høre til dette værks mange og bestemt ikke ubetydelige fortjenester at påvise, at problemerne langt fra har været løst med de store, autoritative kildeudgaver, først og fremmest *Erslevs* rigsrådsedition og *Laursens* storslåede traktatværk (endsige ved de herpå byggende arbejder som selveste Fridericias!).

Ja, måske er det netop denne delte udgavesituation, der til den dag i dag har befæstet indtrykket af, at medens rigsrådet ganske overvejende tog sig af den dansk-norske *indenrigspolitik* (alene undtaget netop forholdet til Sverige, hvor Stettin-freden gav det betydelige rettigheder), lå derimod *udenrigspolitikken* under Tyske Kancelli, der – tilmed uden en egen kansler – gerne antages totalt domineret af kongens person! Først gennem præses' store arbejde bliver man utvetydigt klar over, i hvilken grad det danske rigsråds drøftelser tog sigte på udenrigspolitikken, og det også langt uden for den nordiske Stettin-politik.

Vist som den første siden Laursen har præses gennempløjet de enorme aktmasser i Tyske Kancellis udenrigsafdeling, og selv om Laursen selvfølgelig har været ham en god hjælp, har denne kun sjældent kunnet tillade sig at dvæle ved enkeltheder. Her er såvel instrukser, koncepter, modtagne skrivelser etc. etc. studeret, hvilket naturligvis må kunne give et betydeligt mere nuanceret billede.

Helt overbevisende fastslås den danske kanslers tilstedeværelse og indsigt, når tilsyneladende rent Tyske Kancelliskrivelser skal udfærdiges; men især bliver de næsten stedsevarende rigsrådsmøder med besvarelser af kgl. propositioner et helt fantastisk grundmateriale til at belyse, ikke blot hvilken politik, der reelt førtes, men også hvad henholdsvis konge og råd mente, var den rette politik.¹¹

11. Med hensyn til arkiv-problematikken er det dog værd at erindre om, at rigsrådsarkivet først fra netop ca. 1621 bliver fyldigere og ud over »dokumenter« (håndfæstninger, traktater o. lign.) fra nu af også indeholder »papirer«, d.v.s. koncepter, indlæg o.s.v., mon i forbindelse med, at Manderup Parsberg 1621 overdrog arkivet til Esge Brok? (Erslev III s. 458 ff.).

Følgelig kommer *tilstedeværelsesproblematikken* til at spille en afgørende (måske for stor?) rolle, og ud fra det korrekte synspunkt, at rigsrådet var en helhed, d.v.s. at mindretalsopfattelser ikke direkte kan læses ud af materialet, antager præses tit og ofte, at en rigsrådsopposition indiceres gennem *fravær*, hvilket igen sluttes ud fra manglende underskrifter på den sluttelige (måske vel kompromisagtige?) rigsrådsindstilling.

På baggrund af de mange vitterlige resultater præses her når frem til, kan det måske virke småligt også her lejlighedsvis at måtte anke over ikke totalt gennemførte, ja eventuelt ligefrem overfladiske argumenter, og det så meget mere, som præses har gjort et arkivalisk scoop ved at fremdrage en specielt Christian IV'sk kilde af stor politisk-diplomatisk værd, nemlig de *vinkælderregnskaber*,¹² som man umiddelbart kunne fristes til at opfatte som en parallel til Esge Brøks berømte dagbøger (med de fra et til tre kryds kulminerende med det kendte: *Libera nos domine*). Men disse viser sig at kunne bruges som en art »taffellister«, idet regnskabsføreren søger at dokumentere merforbruget ved at opnotere, *hvem* der pågældende aften var bedt til det kongelige bord; eventuelt kansler og rigsråder, der efter et forholdsvis resultatrigt møde allernådigst indbødes til en bid brød, eller fremmede gesandtskaber, om hvilke vor viden på dette tidspunkt endnu er højst sporadisk (jfr. I s. 276 ff. om det lidet kendte spanske gesandtskab).¹³

Præses er naturligvis ganske klar over, at uden- og indenrigspolitik ikke kan skilles ad. Men da han nu har truffet sit valg, d.v.s. udenrigspolitikken, kommer de mange og betydelige indenrigspolitiske problemer til at måtte underordnes denne, ud over det til sikkerhedspolitikken knyttede militærvæsen således også den økonomi, der er en forudsætning for, at noget kan sættes i gang. Måske kommer det ligefrem de i øvrigt så veloplagte portrætskitser (I s. 120-148) til skade, at samtlige rigsråder er

12. Pudsigt nok anføres arkivsignaturen (selvfølgelig Reg. 108 B) ikke under arkivfortegnelsen I s. 12, men først i forkortelseslisten s. 34.

13. Hvor store kildemæssige problemer endnu dette tidsafsnit rummer, ses af, at jeg ganske tilfældigt fandt et vist ellers ganske uomtalt besøg af biskop Philip Sigismund i København 1618 (d.v.s. givet i forbindelse med Verden-sagen) i Ehrencron-Müllers Forfatterleksikon (III s. 496), idet Niels Heldvad til lejligheden skulle have forfattet et (tabt) skuespil. Niels Heldvad skrev i øvrigt også om 1618-kometen, som Sivert Grubbe nævner i (en tilføjelse til) sin dagbog (Da. Mag. 4, IV s. 57), i polemik imod *Erik Puteanus*, der i registeret defineres som »forfatter«. Der er vist forholdsvis ringe chance for, at læseren vil identificere denne med den kendte flamske humanist, en tid historiograf i Milano, Hendrik van der Putte, eller Henri du Puy (1574-1646). *Erycius Puteanus'* udat. værk om kometen var hans »Paradoxologica«.

søgt vurderet alene ud fra deres (tænkte) udenrigspolitiske synspunkter, da det udmærket kunne tænkes, at mange (om ikke ligefrem de fleste?) hovedsagelig følte sig indenrigspolitisk engageret og derfor i udenrigske anliggender blot fulgte trop med de på dette specialområde toneangivende? I hvert fald forekommer det mig, at en karakteristik hovedsagelig ud fra udenrigspolitisk virke simpelthen ikke kan yde mange rigsråder fuld retfærdighed.

Når således Holger Rosenkrantz frapperende ofte savnes blandt rigsrådsunderskriverne, er det – ud over denne rigsråds store engagement i adskillige af tidens almene reformer – værd at erindre, at idet rigens kansler Jacob Ulfeldt så hyppigt var anvendt i tidskrævende gesandtskabsrejser, var det gang på gang netop den lærde Holger, der vikarierede i dette tidskrævende embede (til I s. 462 jfr. Erslev s. 307; desuden KBB passim).

Præses er nemlig ganske klar over, at Norges statholder *ikke* kan tælles med i hans yndlingsstatistikker over deltagende/fraværende råder, idet denne naturligvis skulle have særskilt (helt undtagelsesvis) indkaldelse for at komme til stede (f. eks. I s. 139 o.o.).

Når således kgl. majestæt med det halve rigsråd (II s. 77-79) 1622 ved afslutningen af en herredag med afsigelse af talrige domme var på vej til Norge, turde diskussionen om en eventuel rådsminoritet være synderlig svagt funderet: (s. 78 andet afsnit) »Alligevel ser det ud til« – »To rigsråder skimtes« – »sandsynligvis« – »må antages«, så meget mere tvivlsomt som »Det til kongen overrakte eksemplar er ikke bevaret« (understreget ved, at denne sætning ligefrem gentages i note 27, næsten som en advarsel). »Disse to råder må antages« – »Samme interesse havde« kansleren – »Der synes dog«, hvorefter præses – i en forsinket erkendelse af, at originaldokumentet *ikke* er i behold (om kopiers manglende underskrifter se nfd. s. 85) noget mat fortsætter (på s. 79): »Herpå tyder et lille, om ikke ganske afgørende indicium« og slutter med »en nærliggende tanke«, hvor læseren forlængst er nået til den mest nærliggende forklaring på de manglende underskrifter (på kopien NB), at råderne skulle pakke til den nært forestående rejse.¹⁴

14. Endnu et desværre langt fra atypisk eksempel på, hvorledes præses' kategoriske domme mildest talt afsvækkes gennem redegørelsens utallige forbehold i 2. bind s. 258 (fra midten): rådsflertallet synes --- det var sikkert --- (nogle) synes dog --- herpå tyder --- (hvilket) turde indicere --- (og fra s. 259) det er interessant --- (derfor) turde --- (også Anders Sinclair) turde --- (hvilket) muligvis også gjaldt (andre) --- og: Endelig taler den indre sandsynlighed for; d.v.s. at det er præses' helhedsbetragtning, det én gang tagne standpunkt, der indlæses i et alt for ofte modvilligt materiale, og holdbarheden af

Den øverst II s. 259 anførte betænkning (af 14. april 1624) med tilhørende overslag behandles udførligt i 7. bogs 11. kapitel (II s. 219 ff., spec. s. 222) og drejer sig bl.a. om den fæstningssag, hvor præses finder, at rådet konsekvent stikker hovedet i busken (jfr. den bl.a. s. 258 omtalte »katastrofeblindhed«), med det resultat, at her for en gangs skyld et rådsmindretal vil give kongen *mere* end deres pacifistiske kolleger.¹⁵ Det er ganske rigtigt, at Anders Sinclair *ikke* ses at have underskrevet det bevarede overslag over en beskeden fæstningsgarnisonering, hvilken dog blot udgør et *bilag* til rådsbetænkningen. Men kunne årsagen ikke lige såvel være den, at dette skånske overslag var *udarbejdet* af den kgl. generalissimus i Skåne, rigsrådets specialist i militære anliggender, oberst over Skånske regiment hr. Anders Sinclair?

I hvert fald er det netop her et kildent emne at operere med manglende underskrifter. Har f.eks. Anders Sinclair underskrevet selve den rådsbetænkning, hvortil overslaget som nævnt blot er et bilag? Her er for en gangs skyld bevaret to (2) ligeværdige originaler, af hvilke hverken Sinclair eller kansleren har underskrevet A, men begge B, der til gengæld mangler Tage Thotts signatur, så meget mere underordnet, som denne råd skal have ført begge originaler i pennen! (Erslev s. 406, jfr. s. 402). En meget farlig metode.

Uanset om man altid kan være fuldt ud enig med præses i alle hans flittige nærlæsninger og tolkninger ud fra helhedsvisionen, er der i gennemgangen af de talrige møder konge og råd imellem meget af blivende værdi. Blot eksempelvis kan nævnes fundet af 14. marts-kopien (II s. 225), d.v.s. kanslerens koncept til svar på svenske skrivelser, hvilken mirabile dictu er blevet kastet af i Tyske cancellis arkivmasser og følgelig til dato godt gemt for en forskning, der ikke har haft præses' helt fantasti-

præses' teoridannelser efterprøves ikke (f.eks. ved at diskutere alternativer), men bygger ofte på »den indre sandsynlighed«.

Om man vil, kan man fortsætte (midt på s. 259): Tilbage står (5 råder) --- af disse --- bør de fire have stemt for (da noget ellers næppe ville være sket) --- dog forudsat --- I spidsen stod sandsynligvis --- At (også) Anders Bille (var med) støttes af --- (hvilket dog kan) forekomme inkonsekvent, da han vist nok (egentlig var af den modsatte mening).

Mon ikke læseren kommer lidt i tvivl om, hvem det er, der her er inkonsekvent? Der fortsættes med nok et: »indiceres«, og på s. 260 det stærkt indskrænkende »uden tvivl«, hvilket igen »indiceres af«. Hvad endelig angår Esge Brok, udvises omsider en hartad utrolig resignation, »intet sikkert fingerpeg«!

15. Det er dog langt fra givet, at fæstningerne virkelig var i så dårlig stand, at de ikke relativt hurtigt kunne sættes i effektiv forsvarsstand, jfr. at Gustav Adolf, da det kom til stykket, foretrak at angribe dem »bagfra«, se ndf. s. 90; i hvert fald synes fæstningsargumentet i Christian IV's mund normalt at betyde garnisonering, d.v.s. *bevilling* til hvervninger, hvis mål rigsrådet ingen kontrol havde med.

ske energi til at gennemarbejde disse mængder (og i sig selv er den følgelig et udmærket argument for kanslerens engagement i såvel Danske som Tyske kancellis anliggender).

Men med en smålighed – der måske kun kan sammenlignes med Christian IVs storslåede smålighed i f. eks. topsejlsaffæren (I s. 406 f. og s. 413 f.) og Gustav Adolfs privatvin (II s. 176 f.) – vil jeg dvæle et øjeblik ved *Haderslevmødet* 1624 (II s. 411 ff. = bog 9 kap. 7): »Dette vigtige møde har da heller ikke tidligere været beagtet« (hævder note 3 til s. 411); men forskningen har været lovligt undskyldt, da »Aktstykker fra selve mødet ikke er bevaret«, d.v.s. at forhandlingerne »sandsynligvis« har været mundtlige.

Med sin fantasi og store indlevelsessevne er præses alligevel i stand til detaljeret at rekonstruere dette *vigtige* møde, på hvis dagsorden må have stået såvel den nordtyske som den svenske og holstenske politik samt visse formalia vedrørende Halberstadt stift. Ja, s. 414 indkredses kongens *andet motiv* til mødet, om end de manglende kilder (s. 418) nok engang medfører de så karakteristiske forbehold: »Kongen synes«, – »Herpå tyder« – »rådet har utvivlsomt« – »sikkert nok« og »troligt nok«, hvorpå opregnes en række (formentlige) resultater af dette til nu ukendte rigsrådsmøde, der (s. 415) karakteriseres som en veritabel *tvekamp* mellem konge og råd!

Først i note 40 (ad s. 418) dukker en lille betænelighed op, idet rigsrådet i februar 1625 henviser til *forrige* møde, hvilket viser sig at være det tidligere (og velkendte) *juli-møde*, d.v.s. at rådet ligefrem synes at have »glemt« dette *vigtige* møde i november i Haderslev?

En eller anden form for kildemateriale må der dog være, for at man kan tro på et sådant *vigtigt* mødes eksistens. Og såvidt jeg kan se, viser det sig at være *svenske* efterretninger med ikke uvæsentlige variationer, des fjernere vi kommer fra Danmark.

Axel Oxenstierna ved (18/11), at »kongen og nogle rigsråder mødes i Jylland« (AOSB I, 2 s. 781), men han må ikke have Anders Svensson (se Tandrup s. 509 note 5) til kilde.

Den svenske gesandt Rasche skriver (20/11) om en *rigsdag* i Haderslev (II s. 411 note 2), medens den med danske forhold efterhånden ret fortrolige Anders Svensson (30/10!) beretter om en kommende *herredag* i Haderslev i *Holsten!* (Tandrup s. 509 f. med noter).

D.v.s. at hvad de *primære* svenske kilder (altså ikke Axel Oxenstierna) er enige om, er en *dag* i Haderslev, og minsandten om vi ikke år efter år finder, at de to samregerende hertuger omkring 1. november mødes i netop Haderslev for at holde dag, d.v.s. *landdag* (utvivlsomt sammen

med deres holstenske råder), hvilket ikke-kyndige i dansk-holstensk statsret naturligvis vil have lidt svært ved at finde ud af.

Christian IV er påviseligt i Haderslev 9. november (og vist rejst igen 29. november), medens kansleren længe dvæler i København¹⁶, idet han først 13. november kommer til Haderslev, netop som de 10. november ankomne Halberstadt-gesandter afrejser (Da.Saml. II,3 s. 375). Allerede 29. oktober havde Christian mindet kansleren om, at det hastede med at få ordnet Halberstadt-sagen, utvivlsomt (som præses da også mener) en påmindelse om, at Halberstadt stift ikke var tilfreds med kongens løfter, men ønskede en rigsrådsgaranti (Egh.Br. s. 389); men dette *vigtige* Haderslevmøde omtales dog ikke med ét ord, og så sent som 25. januar 1625 ses (if. Erslev s. 439) Halberstadt at kvittere for kongens underskrift alene (jfr. at Laursens tekst, »det af kapitlet opsatte dokument«, blot *opregner* de danske råder, d.v.s. ganske uden deres segl eller signatur).

Lige så mange vidnesbyrd Regesta afgiver vedrørende landdagen i Haderslev (jfr. også Egh.Br. s. 390 ff.), er der til gengæld ikke spor af danske rådets tilstedeværelse (ud over den sent kommende kanslers), ja så centrale personer som Anders Bille og Tage Thott var muligvis endnu på deres inspektionsrejse i Bohus len (omtalt II s. 423 ff., jfr. Gustav Adolfs brev af 1. november, note 31 til s. 424).

Det er næsten, som om præses' iderigdom og fantasi omsider er ved at slippe op. I stedse højere grad er henvisningerne nu blot til Anders Svensson-udgaven, der skønt fra 1971 på flere punkter synes at være skrevet senere end disputatsen. Måske burde netop dette arbejde have vist præses det nyttige i at placere detailproblemer i specialafhandlinger, således at vi her kunne have koncentreret os om det væsentlige?

På denne baggrund turde »Sandsynligheden for --- et ekstraordinært rådsmøde i Haderslev« i november 1622 (II s. 92 ff.) blive mere tvivlsom, end selv præses' indbyggede forbehold (»sandsynligheden taler for« etc.) viser, idet kilden her alene er den da i danske statsretlige forhold endnu højst usikre Anders Svensson. 22/11 lader denne kongen med rigens råd være i Haderslev (Tandrup s. 216), men samtidig kalder han mødet en *rigsdag*, der i næste depeche (af 26/11) kaldes en *herredag* (ib. 217), hvilket naturligvis går på den vitterligt afholdte *landdag*, hvor med fuld sikkerhed alene Riberhuslensmanden Albert Skeel ses at have været til stede (han skulle for øvrigt umiddelbart efter til Svavsted), samt muligvis den nyligt udtrådte olding Manderup Parsberg. Som kansleren ses at

16. Flg. er et brev fra kongens rejse (Næstved 4/11) påtegnet »med cancellidrengens skrift«, idet kansleren *ikke* fulgte med kongen (KBB 1624-26 s. 266 f. med note).

ekspedere løbende sager i København, kunne Esge Brok holde fri (23/11-2/12 er dennes og fruens færden vel belyst i Randers og omegn, Da.Saml. II,2 s. 297 f.).¹⁷

Netop den af præses (II s. 93) skildrede situation med lynindkaldelse af de nærmeste jyske råder til hastemøde i (NB) nærmeste *danske* by, d.v.s. Kolding, indicerer stærkt, at der *ikke* havde fundet et sådant umiddelbart foregående møde sted (i Haderslev), og de udførlige noter til Anders Svensson-udgaven (note 4 til s. 216) viser, at præses i 1971 (grundet den totalt manglende omtale i vinkælderregnskaber, skrivekalendere eller Egh.Br. etc.) var gerådet i svare tvivl, og netop den nævnte »sandsynlighed« svækkes i allerhøjeste grad af, at hans egen note 5 (til II s. 92) henviser til denne særdeles skeptiske Tandrup-note til Svensson-editionen.¹⁸

Her aner man en speget ophavssituation med en »Ur-Tandrup« (ældre end 1971), hvis rigsrådsmødet teori kraftigt afsvækkes af Tandrup 1971, men derpå (trods henvisning til 1971) genoptages i Tandrup 1979. Til nu har jeg blot fundet én historiker, der turde lade det danske rigsråd holde møde i netop Haderslev, Slange i 1604.¹⁹

I disse mine kritiske bemærkninger har jeg i hovedsagen søgt at varetage rigsrådets interesser over for præses' vel rosenrøde kongeportræt; men da vi når frem til Knærød-konfrontationen 1624, er det nu omvendt ikke mere rådet, der kritiseres for dets »katastrofeblindhed« (II s. 252), men sangvinikeren Christian IV, der slet ikke har fattet situationens alvor (f. eks. II s. 333 »selvmordsalternativet« m. fl. lign. udtryk). Da rollerne således er byttet om, må opponenter skifte hest; for en gangs skyld er jeg her langt mere forstående over for Christians tilsyneladende spillet højt spil over for det til tænderne rustede Sverige.

Det billede, præses her opridser, er et passivt og således nærmest totalt »afrustet« Danmark (jfr. II, s. 523), der i toldsgangen m.m. har tilladt sig at irritere den Gustav Adolf, der i maj 1624 har opnået stilstand med Polen og som følgelig anses frit stillet over for Danmark.

17. Jfr. at Anders Svensson (Tandrup s. 220) lader konge og rigsråd drage til Hans den Yngres begravelse i Sønderborg; men furersedlen (KBB 1621-23 s. 474) af 18/11 viser alene hofpersonalet, ikke en eneste rigsråd.

18. Det er her, at Anders Svensson placerer beretningen om en veritabel konfrontation mellem konge og råd (Tandrup s. 225), mon kilden til traditionen om, at Albert Skeel på denne tid skulle have sagt majestæten sin uforbeholdne mening? (omtalt II s. 95 med note 23).

19. E. Ladewig Petersen: Veritas et honor regis (1974) s. 39 f.

Rent bortset fra, at Gustav Adolf nu konstant ses nervøs for, hvorvidt Polen nu også ville overholde den indgåede stilstand (således trænger han s. 328 til opmuntring gennem pålidelige efterretninger fra Livland, jfr. atter s. 358 f.), turde et af de for en dansker interessanteste resultater af læsningen af dette detailmættede værk være det svenske folks gennemgående *krigstræthed*; penge haves ikke, stænderne *vil* have fred, gejstligheden, som man normalt kunne stole på i Polensagen, var højst uglad for krig med Danmark, og minsandten om der ikke ligefrem opstår bondeopør ved grænsen (II s. 250).

Det er i sådanne situationer, at præses viser os makkerparret Gustav Adolf og Axel Oxenstierna virtuost udfolde sig specielt ved den måde, hvorpå de groft manipulerer de forfatningsmæssige organer, især ved konstant at vinde »håndplukkede udvalg« for deres politik, og derpå gennem disse at majorisere råd, bispekollegium og endeligt derigennem stænderne, der dog højst modvilligt bøjer sig: ja lejlighedsvis ser det ud, som om Christian IV's diverse aggressioner (som netop toldsagen) kommer så belejligt, at Oxenstierna netop derved kan overbevise stænderne om jutens evindelige træskhed (om ikke andet synes Peder Galt altid at være rede til at forsyne svenskerne med dokumentation for danskernes fjendskab).

Alligevel virker det også her, som om præses overspiller sine kort. Vist i marts 1624 lader han Axel Oxenstierna lægge »detailleret krigsbudget« (II s. 240), hvilket skal vise, hvor *tidligt* denne centrale person for alvor opererer med tanken om krig med Danmark; men kilden (note 40 med henvisning til Norberg s. 209) viser os blot en ansvarlig statsleder, der inden en rigsdag *må* have overblik over, hvad de højst *forskellige* teoretiske muligheder egentlig ville koste, og rent bortset fra at vel netop dette omkostningsspørgsmål kunne virke afsvalende på selv rigsdagens mest danskfjendtlige brushoveder (jfr. at præses s. 254 gør opmærksom på, at den svenske rigsdagsproposition faktisk *lovede* skattenedsættelser, hvis man altså blot gik med til det her endnu engang!), viser det sig, at Axel Oxenstierna faktisk syslede med *to* (2) dansk-polske tanker, ideer eller bedre *overslag* (krigsbudget virker stærkere); dertil kom yderligere en Danzig-plan (på 18.000 mand), desuden en preussisk plan, »även andra kalkuler finns«, slutter Norberg sobert. Og standardværket Sveriges Krig synes ikke at have fundet denne civilists »kalkuler« af nogen interesse.

Vel har Sverige tilsyneladende en knusende militær overlegenhed, således 27.000 mand i selve Sverige (II s. 352), og vel har stilstanden med Polen givet det frie hænder over for Danmark, »så godt som« (II s. 285) tilføjes dog. Men heraf bindes de 11.000 mand ved grænsen, ifølge Sveri-

ges Krig (op. cit. II s. 163) rent *defensivt*, og selv om der samles herved 14.000 mand i Stockholm, er den offensive styrke på mindre end 8.000 mand (ibid., Bilagsbind I, Sveriges Sjökrig s. 153), og for mig at se er placeringen i høj grad forårsaget af, at man herved på én gang kan true Danmark som det upålidelige Polen; thi formålet ses straks at være en art *combined operation*, hvor man alt efter behov kunne sende styrken til Livland, eller – hvis Knærød-forhandlingerne bristede – imod det danske sundområde (hvilket øjensynligt må betyde, at Gustav Adolf ønskede at omgå den danske fæstningslinje i Skåneprovinserne, hvilken han følgelig må tillægge en større værdi end præses).

»Sagens alvor synes slet ikke at være gået op for« Christian IV, finder præses (II s. 295); men hans hovedkilde til det militære væsen – der i øvrigt ikke ligger ham meget på sinde – er *Sveriges Krig*, som med hensyn til de danske forberedelser bygger, ikke på dansk kildemateriale, men på den bevares sobre Anders Svensson, der næppe kan have været 100% velorienteret om det danske forsvar i dets helhed (og som specielt undlader at indberette selvfølgeligheder som de nationale tropper og rostjenerne, faktorer, som forlængst var Gustav Adolf velkendte).²⁰

Og strengt taget er disse tal faktisk underordnede, idet det afgørende moment ved denne i virkeligheden højst hasarderede angrebsplan er *flådernes* potentiel. Igen *tæller* præses skibe²¹ og når (på den famøse s. 352) til »en velmobiliseret orlogsflåde på 26 orlogsskibe, 23 galejer, 13 lejede handelsfartøjer foruden visse andre mindre skibe« (eksakt = 6), d.v.s. 68 skibe, hvor overfor Christian IV blot kunne stille 10 orlogsskibe samt 14 defensionsskibe (og en eventuel galejstyrke).²²

Men også disse tal er uden nogen som helst relevans; rent bortset fra at et umådeligt antal af de svenske skibe må have været troppetransportskibe, d.v.s. *uhyre sårbare mål* for en beslutsom angriber, erklærer Sveriges

20. Sveriges Krig II s. 163 regner alene med hvervningerne (anslået til max. 6.000 mand), »Dessutom var allmoge uppådad«. Men allerede i december 1622 havde Svensson detaljeret redegjort for de nationale regimenter (Tandrup s. 222), hvortil kommer den helt oversete rostjenerne samt de ovenomtalte skånske garnisonstropper oma. I det hele taget finder jeg, at specielt KBB giver indtryk af en langt bedre dansk forberedelse, end præses (stort set på grundlag af Sveriges Krig) kan finde.

21. Det er højst uretfærdigt imod Peder Galt at lade denne (II s. 269) indberette om en svensk flåde på 440 skibe. Rent bortset fra at kilden skriver 400 (!) firretuifve (Peder Galts Depecher, udg. Nils Ahnlund (1920), s. 114), har udgiveren i sit forord (s. vii) gjort opmærksom på, at talangivelser normalt »sløres« ved, at første ciffer dubleres (2200 = 200 o.s.v.).

22. At Anders Svenssons og Christian IVs opgivelser på skibe tilfældigvis falder sammen (note 41 ad II s. 308), viser ikke, at det nødvendigvis er de samme skibe.

Sjøkrig (Bilagsbind I s. 51), at den danske flåde var *second to none*, samt (s. 42) – nok så relevant – at de svenske skibe normalt var ringere bestyktet end de danske. Faktisk får man indtryk af en skærgårdsflåde (med stor vægt på galejer) over for den danske højsøflåde med fast, veløvet mandskab.

Kunne man blot tælle kanoner, ville jeg vove, at man fandt en knusende *dansk* maritim overlegenhed, og det så meget mere, som Anders Svensson har indberettet, at en eskadre på tre danske skibe, hvor iblandt flådens stolthed, to af de største skibe (Patientia og Svarte Rytter), var på kondolencebesøg i Rostock, d.v.s. at de var fuldt udrustede og inden for rækkevidde (i hvert fald kaptajnerne var hjemme igen 7. juni, se Tandrup s. 451, jfr. KBB 1624-26 s. 148), men vel at mærke på en måde, der *ikke* kunne give svenskerne noget som helst påskud til at tale om danske krigsforberedelser.

I hvert fald bliver det en umiddelbar konsekvens, at Gustav Adolf i januar 1625 beordrer *store* krigsskibe bygget (Sveriges Sjøkrig s. 33), marinearkæologiens triumf, kongens tragedie = *Vasa!* Og først på en sådan militær baggrund kan vi forstå, at svenskerne er »perplekse« (II s. 329), samt at Gustav Adolf viser en højst forståelig nervøsitet (II s. 327 og 336), da det jo er ham og ikke forhandleren Axel Oxenstierna, der skal vove pelsen, og skyldes Christian IV's optimisme ikke snarere, at han forlængst har gennemskuet Gustav Adolfs bluff og minsandten – hvad præses har lidt svært ved at forklare – tvinger sine forhandlere til at vise en smule mod og mandshjerte?²³

Når alt kommer til alt, finder jeg, at denne min skitserede opfattelse af det danske beredskab i sommeren 1624 faktisk passer bedre til præses' generelle teori og ikke mindst forklarer den despekt, hvormed kongen i den kommende tid behandler sit råd og den danske adel²⁴.

23. Til Gustav Adolfs nervøsitet hører givet også hans vished om, at hver eneste dag, der går, efter at ekspeditionskorpsen er embarkeret, forringes dets effektivitet betydeligt (jfr. hans brev til Oxenstierna, se II s. 336 med note 61). Måske troede Christian IV ikke selv på et skipperforlydende om, at svenskerne døde som fluer i Stockholm (II s. 323 med note 9); men der var udbredt pest i det sydlige Balticum, og i hvert fald 3. august traf man fra dansk side forholdsregler imod en evt. fra Sverige kommende epidemi (KBB 1624-26 s. 213, jfr. Tandrup s. 484 f. med note 8).

24. Adelshistoriker er præses dog ikke; som der er et og andet at undres over i indledningens adelsbiografier, turde her (II s. 250) omtalen af den svenske gesandt Johan Sparres »nære danske slægtsforbindelser« skyldes navnemagi (in casu at de svenske og danske Braher skulle være af samme slægt).

I 1. bind (s. 124) berettes om den holstenske adels »traditionelle anti-svenske følelser«, hvilket i note 18 viser sig at være et citat (fra Palme, der ikke selv bringer nogen dokumentation for denne påstand).

Jeg skal nu til at runde af og vil derfor gerne én gang for alle understrege, at når det på trods af præses' grundige, omfattende og myreflittige studier alligevel ofte er sket, at opponenterne kan nå frem til ret varierende opfattelser af væsentlige forhold, skyldes dette naturligvis især arbejdets meget *absolutte* form; præses har én gang taget et standpunkt, som derpå fastholdes igennem hele materialdiskussionen, en metode, der afgjort er til fordel for den bredere læserkreds, som præses vitterligt har bestræbt sig på at nå, men måske – for at blive i præses' egen yndlingsterminologi – til *bagdel* for hans renommé?

Af ubestridelig blivende værdi er ikke mindst skildringen af selve det diplomatiske spil (et morsomt eksempel på den næsten klassiske *protokolstrid* II s. 286, hvor danske og svenske konkurrerer om retten til at åbne mødet), hvor ikke mindst præses' langvarige udlandsrejser har fremdraget meget, især *svensk* stof, hvorved usikre danske kilder (f. eks. koncepter) nu kan konfronteres med eventuelt ligefrem den modtagne original og lejlighedsvis også modpartens reaktion herpå o.s.v.

Også min private kæphest, diplomatiets illegitime slægtning efterretningsvæsenet, belyses her grundigt og morsomt. Det kunne måske have været understreget, at den ekspedite henrettelse af den polske superagent Anders Andersson (II s. 194 og 210) bestemt *ikke* skyldtes elskværdighed over for Sverige, snarere tværtimod, da en nådig hængning ikke blot frelste ham fra en værre skæbne i Sverige, men også effektivt lukkede munden på en kilde, der tænkeligt kunne have bidraget til oprulningen af den omfattende polske efterretningsvirksomhed fra Halland.

Og vel har det længe været kendt, at den kongelige kunstspecialist, selveste Christian IV's hofmaler Peter Isaak, var engageret af det svenske efterretningsvæsen, idet hans »ansættelsesbrev« minsandten ligger i Danske Kancelli (I s. 398 note 11). Tit og ofte citerer præses hans indberet-

I betragtning af det meget nye (gerne utrykte) arkivstof, der fremlægges i dette værk, turde det måske være på sin plads at understrege, at også det allerede tilgængelige materiale kan give meget, f. eks. KBB, der langt fra ses udnyttet til bunds (jfr. bemærkningerne ovenfor om det danske beredskab 1624). Når der i 1. bind (s. 287) tales om at »skærpe toldkontrollen«, siges dette (i note 7) at ske ved en forordning, hvilket utvivlsomt skyldes ukritisk brug af Thyresson. Den *udat.* »forordning« viser sig at være en simpel *ordre* til Øresundsvagtskibet, jfr. at datoen er hentet fra den enslydende (dat.) ordre til vagtskibet i Store Bælt, og det turde være et normalt tidspunkt at udlægge vagtskibene omkring 1. april.

I 2. bind (s. 422 ad note 15) omtales missiver til Øresundstolden med henvisning til Anders Svensson, hvor (Tandrup s. 501 med note 2) missivet siges at være tabt. Men 29. aug. udstedes såvel en toldforordning som missiver til tolderne samt (i Sj.Reg.) et mandat til visitøren (KBB 1624-26 s. 237) med genpart af forordningen.

ninger sideløbende med toldagenten Anders Svenssons mere officløse. Og nok var hans primæransættelse utvivlsomt nederlandsk (materiale synes dog ikke bevaret); men da præses normalt ikke er ræd for at teoretisere over kilderne, savner man her for en gangs skyld omtale af den oplagte mulighed, at Peter Isaak hurtigt har henvendt sig til f.eks. den danske kansler, der må have øjnet en enestående chance for at plante efterretninger på Axel Oxenstiernas bord, d.v.s. at maleren sandsynligvis er blevet »vendt« til dobbelt- eller snarere tripleagent. I hvert fald er det oplagt, at da selv den ellers nøgterne Anders Svensson hen imod værkets slutning bliver nervøs, er hofmaleren i stand til konstant at sende en strøm af beroligende meddelelser.²⁵

Netop oprettelsen af agentposterne i henholdsvis Helsingør og Stockholm viser det stedse mere udviklede diplomati, om end den næppe altfor diplomatiske Peder Galt lejlighedsvis må have følt sig hensat til et uland (f. eks. II s. 152 f. o.o.).

Men hovedsagen er selvfølgelig den exceptionelt grundige redegørelse for politikens udformning såvel i Danmark som (i lidt mindre omfang) Sverige. Hvert aktstykke, der tænkeligt kunne belyse udenrigspolitikken og den dermed sammenhængende magtkamp mellem konge og råd, er endevendt, og det turde ikke mindst skyldes den overdådige dokumentation med de yderst redelige henvisninger i det fyldige noteapparat, at en opponert lejlighedsvis kan danne sig en fra præses' tese noget afvigende opfattelse, vel at mærke næsten altid på det redeligt af præses fremlagte kildemateriale.

Synet på Christian IV som politiker tror jeg ikke, at vi kan komme til enighed om: konklusionen fastslår, at kongen ikke *evnede* at gennemføre sin udenrigspolitik (II s. 517); men rigsrådet tillægges et stort medansvar, da kongens »målsætning således ud fra statsraisonens synspunkt var sund nok« (II s. 519), hvorfor det må have været rådernes standsegoistiske snæversyn, der fik dem til at prioritere *magtkampen* med kongen højere end udenrigs- og sikkerhedspolitik.

Hertil er blot at konstatere, at præses til støtte for sin generelle tese citerer George F. Kennan, der taler om *nationer* (jfr. II s. 521: de nationale danske interesser), d.v.s. at han totalt har glemt, at han (II s. 467)

25. Allerede II s. 38 er Peder Isaak »beroligende«, s. 46 kan han glæde Sverige med, at Danmark i hvert fald ikke støtter Polen, s. 214 advarer han imod Polen (d.v.s. nedvurderer faren fra Danmark), s. 387 er han atter »beroligende«, s. 426 benyttes igen den polske fare, medens han s. 427 »tvivlede« på nogle rygter; s. 447 »mente han ikke« og endnu s. 491 havde han »håb«.

fremhæver, at Christian IV *ikke* herskede over en nationalstat, men over »konglomeratet Danmark-Norge-Hertugdømmerne-den nordtyske indflydelsessfære«, og følgelig havde interesser, der ikke nødvendigvis faldt sammen med det *danske* rigsråd (jfr. kurfyrsten af Brandenburgs karakteristik nov. 1624, II s. 449, samt ovf. s. 78). Rigsrådets indflydelse syd for Kongeåen var følgelig ofte begrænset til, at det som »finansudvalg« kunne benytte bevillingsvåbnet under den voksende tillidskløft, med det efter min opfattelse lidet flatterende billede af Christian IV som gemen svindler, der konsekvent benytter selv øremærkede bevillinger efter behag (f.eks. II s. 506 f.o.). Resultatet bliver i hvert fald kort efter indførelsen af de toldkommissærer, der 1628 bliver til generalzählkommissærerne og sluttelig de landkommissærer, der skulle kontrollere, at rigsrådets skatter brugtes efter bevillingernes formål.

Kort sagt, hvor god en politiker var Christian IV, når han på et tidligt tidspunkt burde kunne have indset, at han *ikke* kunne gennemføre sin politik (i den bestemte udformning, han fandt den rigtig) i *samarbejde* med den forfatningsmæssige institution rigsrådet, og så alligevel blev ved at forsøge (med halve forholdsregler etc.).

Tit og ofte under præses' psykologiseren genkalder man sig citatet (II s. 295) om »den gabende kløft mellem det operationelle og det psykologiske miljø«. Mit yndlingscitater er og bliver den kloge Mecklenburgers karakteristik (II s. 196 med note 31) »at sagerne havde mere magt over ham end omvendt«.

Men lad mig da slutte med dette: tit og ofte er en disputats (tilstræbt) final, det afsluttende ord i sagen. Denne bogs styrke og interesse ligger for mig at se især i den verden, den åbner for, ved at vise, hvad forlængst tilgængelige kilder kan bruges til, samspillet imellem udenrigs-, indenrigs- og forfatningspolitik.

For fremtidig forskning vil den være både til inspiration og ikke mindst et såre nyttigt arbejdsredskab. Lad så gå, at flere af præses' problemløsninger tænkeligt skal modificeres en kende; det vil i meget høj grad være netop de af præses *rejste* problemer, fremtiden vil komme til at beskæftige sig med.

Lad mig da endelig hjerteligt lykønske præses ved afslutningen af disse studier, der faktisk viser sig at være påbegyndt for henvend 20 år siden.

Phantasterne

Den 15. juni 1979 forsvarede lektor Bent Jensen ved Københavns Universitet sin disputats om Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24. Første officielle opponenter var professor, dr. phil. Tage Kaarsted, hvis indlæg bringes her med visse mindre forkortelser og ændringer.

Forfatteren kalder sin afhandling »Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24. Dansk Ruslandspolitik fra bolsjevikernes magtøring til anerkendelsen af det bolsjevikiske regime de jure«. Det er nøgternt og sagligt. Når man har læst det 600 sider store værk, synes man i grunden, at en ligeså rammende titel havde været »Phantasterne«, thi det, der står stærkest tilbage hos læseren, når han møddigt lukker bogen, er indtrykket af politikere og embedsmænd, men navnlig forretningsmænd totalt blotet for realitetssans, når det gjaldt en bedømmelse af politiske og forretningsmæssige konjunkturer. De var drømmere og fantaster, skønt det retfærdigvis må siges, at dansk erhvervsliv før 1917 havde meget betydelige interesser i Rusland (s. 58), og selv om det også bør understreges, at kun få eller ingen havde fantasi til at forestille sig, hvad bolsjevikernes magtovertagelse ville udvikle sig til.

Den største og værste af alle fantasterne var Harald Plum, hvis navn er uløselig knyttet til de bristede russiske drømme. Da han i 1919 gjorde status både personligt og forretningsmæssigt, forklarede han, hvorfor han valgte at blive cand.jur.: Den eneste af hans fremragende forfædre, der havde været jurist, var nemlig, siger han, »en rask karl«, der på en studierejse til Italien søgte at bortføre en italiensk prinsesse og ved et kollokvium på Københavns Universitet stak biskoppen af Sjælland i maven tværs over bordet med sin kårde, fordi bispem tillod sig at kaste et ølkrus efter hans hoved. Han »tiltrak mig som en af mændene indenfor slægten, som det ville være værd at kappes med for at se, hvem af os der gennem århundrederne ville kunne efterlade flest levedygtige minder til de efterlevende slægtled«.¹

Forfatterens arbejde godtgør, at Harald Plum afgjort slår rekorden –

1. Levnedberetning i ordenskapitlet.

men næppe på en måde, som forfædrene endsige efterslægten synes om. Afhandlingen er dog ikke alene en beretning om Harald Plums storhed og fald, men et stort anlagt forsøg på at skildre alle væsentlige sider af Danmark og det russiske spørgsmål – på grundlag af det tilgængelige kildemateriale.

Tidligere forskning

Med bolsjevikernes erobring af magten i Rusland i november 1917 opstod, skriver forfatteren, »hvad man i samtiden kaldte *det russiske spørgsmål*, og som ikke blot drejede sig om forholdene i selve Rusland, mens borgerkrigen dér var uafgjort, men som tillige gjaldt det nye regimes forhold til den omgivende verden i videste forstand«. Dette spørgsmål er med voksende interesse blevet behandlet i den internationale videnskabelige litteratur, »tilsvarende undersøgelser har det hidtil skortet på i Danmark, til trods for at de af Oktoberrevolutionen fremkaldte begivenheder; borgerkrigen i Rusland, den vestlige politiske og økonomiske blokade af Sovjetrusland, den udenlandske intervention i den russiske borgerkrig, etableringen af Komintern med Moskva-loyale politiske organisationer i de vestlige lande blev en så fast og så afgørende bestanddel af den internationale politik i årene efter 1917, at enhver stat – også den danske – og dennes dominerende grupper måtte tage stilling hertil. Det russiske spørgsmål involverede ikke alene problemer af mere konventionel udenrigspolitisk art, men havde tillige en dimension, der blev opfattet som en aktuel eller potentiel trussel mod grundlæggende principper i de vestlige stater« (s. 13).

Også i dansk politisk liv indtog det russiske spørgsmål en fremtrædende plads, og det blev anset for at være af vital betydning for Danmark. Mens sovjetisk historieforskning har beskæftiget sig med de skandinaviske landes Ruslandspolitik, konstaterer forfatteren, at ingen danske faghistorikere seriøst har taget dette emne op til undersøgelse. Han vil med sin afhandling råde bod herpå og »tage de i den sovjetiske historiske litteratur tilbagevendende temaer op til kritisk granskning for på grundlag af et langt mere omfattende og mere relevant kildemateriale at tage stilling til de fremførte synspunkters holdbarhed«. Derimod er emnet blevet behandlet af forskellige politisk-ideologisk interesserede og motiverede danske skribenter. »Resultatet er blevet en frodig underskov af myter«, skriver præses ikke helt ubegrundet (s. 16).

I det hele taget findes der beklageligvis kun få videnskabelige arbejder om dansk-russiske forhold, som holder vesteuropæisk standard. For nyere tid kender jeg kun E. Halicz: *Danish Neutrality during the Crimean War* (1977), Mary Dau: *Danmark og Sovjetunionen 1944-49* (1969), ligesom Troels Fink har behandlet dansk-russiske relationer i sit værk *Ustabil Balance* (1961), hvilket sidste værk præsæs burde have nævnt i sin forskningsoversigt.

Med så meget større glæde må det hilses, at en russiskkyndig historiker har taget fat på et centralt felt af de dansk-russiske relationer.²

Mytebekæmpelse

S. 16 omtaler forfatteren de legender, der har bredt sig især vedrørende det dansk-russiske spørgsmål, og han mener, at det skyldes, »at der aldrig kritisk og metodisk er blevet ryddet op i legenderne fra faghistorisk side«. Det er sikkert rigtigt. Men forholdet er jo, at indtil for en halv snes år siden var der bogstavelig talt ingen, som tog dem alvorligt. Skulle man da spille tid og kræfter på, hvad der forekom at være en kamp mod vejrmøller? Under den intellektuelle forringelse, som indtraf samtidig med, at antallet af universitære senmarxister voksede, fik myterne pludselig dyrkere blandt personer med en metodisk og faglig uddannelse. Det blev da formentlig nødvendigt at tage kampen op, således som forfatteren tidligere har gjort det i den i note 2 nævnte afhandling i *Historisk Tidsskrift*, hvor der massivt og uigendriveligt gøres op med dem, der skabte og byggede videre på myterne omkring påskekrisen i 1920.

Forfatteren nævner s. 16 navnene på mytemagerne og giver dem nogle velvalgte ord med på vejen. Og sandt er det da også, at det er græsseligt, hvad stalinister som Carl Madsen og Kai Moltke og en antisemit som Lorenz Christensen kan få sig til at faldbyde, men de er jo så nemme at gennemskue, fordi de ikke skjuler, at de har et klart politisk ærinde, og

2. Præsæs har tidligere godtgjort sin indsigt i det problem, han tager op i disputatsen. I 1971 offentliggjorde han i *Historisk Tidsskrift* afhandlingen: »Studiet af Danmarks nyeste historie i Sovjetunionen«. I *Danske Magazin* udgav han i 1973 over 135 store sider den danske Petrogradgesandt Harald Scavenius' indberetninger fra Rusland 1917-18. I tidsskriftet *Historie* s.å. afhandlingen »Oktoberrevolutionen og danske erhvervsinteresser i Rusland.« I *Historisk Tidsskrift* 1978 et opgør med de i 1923 skabte myter om påskekrisen 1920: »Påskekrise og Ruslandspolitik. En mytes tilblivelse, vækst og forfald«.

fordi de aldrig har kunnet dokumentere deres påstande. Det gælder også Kai Moltkes seneste bog fra 1979 »Pengemagten og Kongekuppet i 1920«. Signe Arnfred m.fl.'s bog »Under dansk splitflag« er i virkeligheden mere ondartet, fordi den prætenderer at være videnskabelig og dog er nærmest digtning. Det er et trist eksempel på u-undskyldelig faglig degeneration.

Forfatteren siger, at det »er en af historievidenskabens vigtigste opgaver at modvirke mytedannelser«. Det er et synspunkt, jeg kan tiltræde. Forfatterens iver efter at gøre op med myterne er tidligere dokumenteret i den nævnte afhandling. Denne vidtløftige ombringelse af mytemagerne er dog ikke nødvendig for at give en forsvarlig redegørelse for det russiske spørgsmål, og forfatteren vender derfor kun enkelte steder i disputatsen tilbage til problemet.

På den anden side synes jeg, at noget af det bedste og morsomste ikke mindst i afhandlingen i *Historisk Tidsskrift* er det indædte og grumme opgør med mytemagerne. Her ser man den Erslevske tradition i fuld udfoldelse.

Vilhelm Grønbech karakteriserede engang vittigt, men noget uretfærdigt Thukydids forfatterskab og dets kritiske holdning og trang til at skyde det mytiske stof til side således: »Udvortes kold som en anatom lægger han mekanismen blot i de menneskelige handlinger... Som følge deraf bliver hans historie så gold som en grusgrav, der gror ikke et grønt blad i den, man hører blot den raslende lyd af jord, der skrider ned«.³

Denne raslende lyd høres tydeligt, når forfatteren tager fat på Kai Moltkes og hans frænders forestillinger. Jeg synes, det er et fremragende gennemført nedrivningsarbejde. Myterne tilbagevises overbevisende som helhed og del for del, ligesom det godtgøres, hvorledes de har deres udspring i den Plumske propaganda. Der kan herefter ikke være tvivl om, at ministeriet Zahles fald ikke fik nogen betydning for Krasins vareudvekslingsdelegation og forhandlingerne med den (ss. 305, 351). Det er forståeligt, at Harald Plum efter det store sammenbrud søgte at læsse al skyld for Transatlantisk Kompagnis undergang over på H. N. Andersen (s. 321). Men det er i virkeligheden grotesk, at en Harald Plum, som den ene dag er en nedrig, utroværdig kapitalist, den næste er et sandhedsvidne af første rang, når hans motiver til at skubbe ansvaret fra sig er så åbenlyse, og beviserne ikke eksisterer. Forklaringen er naturligvis, at

3. *Hellas II*, s. 74.

mytemagerne kunne og kan bruge Harald Plums påstande, hvis det vel at mærke kan sløres, hvorfra de kommer.

Forfatterens argumentation er direkte og effektiv, og hele den omstændelige dokumentationsteknik er berettiget. Fra sit elysium smiler Kristian Erslev ned til sin elev, thi her demonstreres den erslevske metodes uovertrufne evne til at gennemføre en sådan oprydning totalt og knusende. Disse afsnit i disputatsen og i afhandlingen viser, at forfatteren har lært sit håndværk. Han bruger sin klassiske oplæring og følger mytens problemformulering i alle dens led og er ganske utrættelig i arbejdet med at opspore og fremlægge empirisk materiale, som sammenholdes med de foreliggende tankekonstruktioner og med mytemagernes ideologisk bestemte fordomme.

Det kan – jvf. Grønbech – siges at være goldt, men i dette tilfælde mener jeg, at rydningsarbejdet er nødvendigt, for at sandheden kan gro.

Må jeg i denne forbindelse gøre en sidebemærkning: Den sovjetrussiske historieskrivning ligner til forveksling Kai Moltkes. Nu tror jeg ikke, russerne har skrevet af efter greven, men det omvendte kunne være tilfældet. Den s. 19 omtalte M. Tanin kan godt være en af Kai Moltkes kilder til bogen »Pengemagt og Ruslandspolitik«. Moltke er jo stærkt præget af den stalinistiske historieforfalskning og dens verdensbillede.

Styrer kilderne?

Det er et meget stort og uoverstigeligt kildemateriale, der har stået til forfatterens rådighed. Det drejer sig om akter i statslige og andre offentlige arkiver og i private organisationers, foretagenders og personers arkiver. Ved at indsamle og bearbejde dette materiale har forfatteren med en imponerende energi og beundringsværdig vedholdenhed løst en betydelig heuristisk opgave. Et så heterogent kildemateriale kunne imidlertid give anledning til generelle metodiske overvejelser, men disse savnes bortset fra nogle korte betragtninger s. 31-33.

Jeg tror, at denne mangel leder til, at bogens indhold i noget for høj grad bestemmes af, hvad forfatteren har kunnet finde af arkivalier. Det fører til udmærkede resultater, når det gælder opgøret med myterne, men ikke helt, når det gælder fantasterne, især ikke de mest fantastiske. Her blandes efter min mening lidt for ofte uvæsentligt med væsentligt. S. 178 omtales Chr. Haxthausens forgæves forsøg på for Harald Plum at forelægge projektet om den internationale liga for Clemenceau, Lloyd

George og Colonel House, og side 294 f redegøres der detaljeret for d'herrer V. O. J. Philipson og Folmer Hansens rejse til London og Philipsons til New York, hvor de for IRRRC skulle søge at formidle en forbindelse til Rusland. »Som så ofte før, når repræsentanter for den danske gruppe sonderede stemningen i udlandet, var rapporterne uden synderlig forbindelse med virkeligheden«.

Men når disse personer arbejdede »uden forbindelse med virkeligheden«, så kunne sådanne og tilsvarende skildringer være forkortet meget. Opgøret med myterne er ikke mindst indirekte blevet et hovedanliggende, og da der findes rigeligt med kilder, forskybtes proportionerne i fremstillingen. Forfatteren beklager, at Niels Munk Plum ikke har villet give ham adgang til det Plumske arkiv. Det kan også undre, at en mand, som fører sig frem som frisindets og antikapitalismens bannerfører, sætter beskyttelsen af kriminelle kapitalister over hensynet til en fri og kritisk historieskrivning; men på den anden side er der i forvejen rigeligt med Plum i den pudding, forfatteren har bagt.

Hvor forfatteren har manglet kilder, bliver fremstillingen mager, hvad der kan synes meget naturligt. Om Store Nordiske Telegrafskab er der således få og uforpligtende bemærkninger, skønt det tydeligt ses af afhandlingen, at Store Nordiske blev tillagt væsentlig betydning af russerne, hvorfor det også ene af alle fik en overenskomst. Det fremgår, at Store Nordiske har afslået at give forfatteren adgang til sit arkiv. Det kan forekomme at være en uholdbar indstilling, denne store virksomhed har lagt for dagen ved at nægte en seriøs historiker kendskab til papirer, der er 50-60 år gamle, og som ikke omhandler nulevende personer. Der kan dog ikke være tvivl om, at afslaget skyldes det forhold, at Store Nordiske Telegrafskab stadig udfolder en betydelig forretningsmæssig virksomhed i Sovjetunionen. En historisk-kritisk behandling af de spegede forhandlinger, der foregik mellem Store Nordiske Telegrafskab og de sovjetrussiske myndigheder især i 1921, kan meget vel tænkes at vække uvilje og mistroiskhed over for Store Nordiske hos de nuværende sovjetiske magthavere og dermed skade selskabet i dets næring. Forfatteren har jo selv måttet rejse hjem fra Moskva med uforrettet sag på grund af manglende forståelse for, hvad en fri og uafhængig vestlig historiker kan finde på at uddrage af de gamle akter.

I al fald er det påfaldende, at Store Nordiske Telegrafskab ikke har haft betænkeligheder ved at give historikere som Jan Larsson (»Diplomati och industriellt gennembrott. Svenska exportsträvanden på Kina 1906-1916« (Uppsala 1977)) og Ole Lange (»Finansmænd, stråmænd og mandariner, C. F. Tietgen, Privatbanken og Store Nordiske. Etablering 1868-

76« (Kbh. 1978)) adgang til selskabets akter vedrørende Kina. Med dette land har man nemlig ikke længere forretningsmæssige forbindelser. Afslaget har medført, at der ikke er ret meget om den betydeligste Ruslands-interessents positive resultater (s. 359 f), men meget om de mindre betydelige. Sat på spidsen kommer en del af forfatterens undersøgelse derfor til at handle ikke om Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24, men om hvad han har kunnet finde af kilder om emnet ad modum mange kilder lang historie, få kilder kort historie.

Selv om Store Nordiske Telegrafelskab ikke turde åbne sit arkiv for præsens, burde han på andre måder have prøvet at ræsonnere sig frem til, hvorfor det fik en aftale, hvad det fik ud deraf, og om det prisgav andre danske interesser. Det er som bekendt lovligt at digte med kilderne, men ikke imod. Selv om et sådant konstruktionsarbejde løb ud i sandet, kunne præsens have beskrevet det, så at man kunne se, at han stedse søgte at give sin afhandling de rette proportioner.

Kongen og hans hele hus

Et sådant konstruktionsarbejde eller en sådan hypotese-opstilling har præsens udført, når det gælder den danske konge og hans hele hus, som det hedder i kirkebønnen.

Jeg tror, man skal sondre ganske klart mellem kongen og det øvrige kongehus. Med en måske upassende tillempling af et Hørup-citat vil jeg i denne sammenhæng sige: Ingen over og ingen ved siden af kongen. Kongen rådførte sig af og til med sin farbror, prins Valdemar, hvis meninger han lagde vægt på, men resten af kongehuset havde ingen dynastisk eller politisk indflydelse på kongen. Derfor bliver det noget diffust at tale om kongehuset, som forfatteren ofte kommer ind på.

S. 196 omtales, at den amerikanske efterretningsagent og marineattaché John A. Gade samarbejdede med kongens adjudanter (ritmester Kraft og kaptajn Gyldenkrone). Det vil jeg ikke bestride, men disse to officerer gjorde også tjeneste i generalstabens efterretningssektion, og det var nok derfor, Gade samarbejdede med dem. Forfatteren udbygger dette videre i det følgende, idet han her taler om, at den franske efterretningstjeneste havde gode forbindelser til Kraft og dermed »indirekte til kongehuset«. Det er i så fald meget indirekte. Det, der talte, var selvfølgelig Krafts arbejde som dansk efterretningsofficer. Forfatterens ræsonnement får ham s. 197 til at mene, at Kraft »og hermed vel kongen«

ønskede en hurtig, allieret militær besættelse af Slesvig for at undgå at gøre de mange arbejdere i Flensborg til bolsjevikkiske agenter. Der er intet kildebelæg for denne påstand. Det er snarere et spil, som With og hans kreds spillede, med udnyttelse af den tvivl, der kunne opstå om initiativets ophavsmænd, siden Kraft også var kongens adjutant.

Nedskæring af den danske hær og forbud mod de frivillige korps var selvfølgelig noget, som kongen misbilligede, men navnlig de frivillige korps var Withs kæledægger. Jeg vil tro, at det mere var ham end kongen, som var den udfarende kraft, hvorhos bemærkes, at den hele generalstab stod bag de vurderinger, Kraft bragte videre til Frankrig. S. 214 er det lille forbehold »vel kongen« opgivet. Nu er det bevist! S. 58 skriver forfatteren, at zardynastiet spillede en vital rolle for det danske kongehus. Efter 1912 var der dog kun få forbindelser mellem de to hoffer. S. 361 hedder det, at H. N. Andersen 1919-22 var formidler af hoffets synspunkter og var kongehusets, herunder sandsynligvis også den russiske enkekejsrerindes fortrolige rådgiver. Hertil er at sige, at enkekejsrerinden ingen politisk rolle spillede. Hun var ganske isoleret på Hvidøre og havde f.eks. ingen forbindelse med kong Christian, der følte sig besværet af hendes tilstedeværelse.

Hoffet som sådan havde ingen interesse eller indflydelse. Der kunne højst have været tale om, at kongen selv havde haft bestemte ønsker. Men herom foreligger intet. Det er forfatterens formodning. Naturligvis var den danske kongefamilie opskræmt og opbragt over drabet på zarfamilien, og selvfølgelig hadede man af et godt hjerte de samfundsomstyrede bolsjevikker, men der er ingen holdepunkter for, at den blandede sig i den danske zig-zag kurs over for Sovjetrusland. Derimod er der holdepunkter for at antage, at enkekejsrerinde Dagmar var en nyttig forbindelse for danske erhvervsinteresser før 1917 – men det er jo en ganske anden historie.

S. 379 taler E. Scavenius 1921 om H. N. Andersen som »hoffets og specielt enkekejsrerindens gamle agent og skyldner«. Det er utvivlsomt rigtigt, men bemærk ordvalget: *gamle*. Erik Scavenius tænkte formentlig på fortidige gode gerninger. Selv om Erik Scavenius' udtryk er rigtigt, kan man herudfra ikke slutte noget med hensyn til den rolle, som hensynet til kongehuset *må antages* (bogens udtryk) at have spillet for ministeriet Neergaards Ruslandspolitik. Som bekendt er der noget, der hedder påskekrise, og der var for kongen noget, som hed før og efter denne krise. Efter 29. marts 1920 eksisterede der ingen egentlig personlig kongelig politik. Dette hindrer ikke H. N. Andersen i at have ageret, som om han stadig var kongens talerør.

S. 417 ff omtales påny kongehusets påståede indgriben 1921-22, men udokumenteret, idet der alene bygges på Staunings udtryk »stærke kræfter«, som dog ifølge forfatterens oplysning ligesåvel kan gå på H. N. Andersen. Det er sandsynligere, at der alene er tale om ham, hvilket også synes at fremgå af s. 424.

Selvfølgelig har kongen været uvillig over for en gesandt for dem, der med P. Munchs ord havde bragt zar Nikolaj døden, men kongen prøvede ikke at formulere sin egen Ruslandspolitik for derpå at påtrykke regeringen den. Derimod benyttede H. N. Andersen kongen i sine udenrigspolitiske initiativer (se ss. 440 f, 442, 457), og der kan ikke være tvivl om, at etatsråden var den dominerende (se ss. 489, 520). S. 532 berettes, at den danske dronning ikke ville trykke den første sovjetrussiske gesandt i hånden, da han i 1924 omsider arriverede. Kilden hertil er, hvad en fransk efterretningsagent har fortalt den franske gesandt. Dette kildegrundlag er for spinkelt til at slutte noget ud fra. S. 382 glides et skridt videre ud i de tynde antagelsers uføre, thi hvad der før var en *formodning*, bliver nu en *kendsgerning*. Nu tales der om modgående kræfter som kongehuset ...

S. 489 nævnes igen kongens sikkerhedspolitiske forestillinger 1921-22, og s. 520 et *intimt* samarbejde med kongen. Men s. 532 slutter det hele med, at kongen nok havde ringe indflydelse.⁴ Det kan derfor forekomme, at der er brugt rigeligt med kræfter på at sandsynliggøre et forhold, som næppe har haft betydning.

Når jeg har kritiseret nogle af bogens påstande vedrørende kongehuset, forholder det sig ikke således, at jeg har haft adgang til en facitliste. Jeg bedømmer alene de fremførte påstande ud fra forfatterens kildemateriale. Alt, hvad han bygger på er – undskyld udtrykket – stort set plumrede kilder, når det gælder kongehuset. Eller rettere: de førstehåndskilder, der findes, frikender kongen for at have søgt at påvirke regeringens russiske politik. Det gælder også perioden 1917-20. På trods af kongens stærkere politiske position i denne fase viser alle udsagn, f. eks. i Munchs optegnelser, at kongen ingen Ruslandspolitik havde.

Forfatteren er heller ikke opmærksom på, at kongens indflydelse var afhængig af de ydre omstændigheder. Den var stor 1914-18, nemlig så længe der var krig, og ministeriet ikke kunne tåle en konstitutionel krise. Den var allerede 1918-20 noget mindre, men blev i 1920 øget igen på grund af den nationale krise, som det slesvigske spørgsmål fremkaldte.

4. S. 123 hedder det også, at de dynastiske forbindelser mellem det danske kongehus og zarfamilien ikke spillede nogen som helst rolle for de dansk-russiske forbindelser.

Som bekendt udløste det påskekrisen, som var ved at ende med en katastrofe for kongen – og kongehuset. Efter 1920 var kongen som nævnt en anden mand, berøvet sine politiske illusioner, og hvad han var, var ikke mindst kongehuset.

Dette hindrer ikke, at H. N. Andersen agerede, som han gjorde, og som jeg mener, forfatteren har fremstillet rigtigt – ej heller at det har passet H. N. Andersen at lade, hvem der ville, tro, at han var dækket af højere magter.

Problemstilling og begreber

De betragtninger, jeg her har fremført, leder naturligt til en principiel overvejelse af den måde, på hvilken forfatteren formulerer sin problemstilling og definerer sine begreber. Hvad var da det russiske spørgsmål for os? I et kort begreb var det, hvorledes vore officielle myndigheder og vort erhvervsliv skulle forholde sig til det nye bolsjevikiske regime – og vel især, hvorledes vi skulle komme i handelsmæssig forbindelse med det.

Forfatteren bruger dog en anden terminologi, idet hans undersøgelse koncentrerer sig om det, han kalder »status quo grupperne i det danske samfund« og disses reaktion på det russiske spørgsmål. Jeg er parat til at acceptere dette synspunkt, da forfatteren stiller i udsigt, at han vil skrive en afhandling om bolsjevikkifaren i Danmark. Her vil man da kunne læse om de revolutionære grupper, som side 22 karakteriseres med ordene: »Indbyrdes splittet og offentligt stridende hutlede den danske venstrebevægelse sig igennem denne periode som en ubetydelig minoritet uden gennemslagskraft«. Heri er sikkert meget rigtigt, men det kan vel ikke udelukkes, at de revolutionære grupper ved deres blotte eksistens og ved den trussel, man fandt, de udgjorde, dog i den danske Ruslandspolitik blev aktører, som forfatteren burde have taget op, om ikke for andet så for at fastslå, at de heller ingen betydning havde for Ruslandspolitikken.

Til status-quo grupperne henregner forfatteren Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Det er en doktrin, som vil vække applaus i de kredse, hvis historiesyn forfatteren ellers ikke har meget til overs for. Rigtignok søger han at forklare den overraskende karakteristik i en lang note, men jeg synes ikke rigtig det lykkes. Nok stod Socialdemokratiet på parlamentarismens grund, men ordet status quo er uheldigt, fordi Socialdemokratiets endemål var en ændring i ejendomsforholdene. Det er vel derfor knap nok rigtigt at sige, at Socialdemokratiet ønskede det danske sam-

funds grundlæggende principper opretholdt eller blot modificeret (s. 22). Hvilke principper? Der ligger en meget subjektiv vurdering til grund for udsagnet.

Jeg tror med andre ord ikke, det er til at finde en dækkende fælles betegnelse for den brogede gruppe organisationer, statskontorer, erhverv og enkeltpersoner, hvis holdning til bolsjevikkerne præses vil skildre.⁵

Jeg savner i indledningen af værket en præcis tilstandsbeskrivelse af det danske samfund, som det var kommet til at se ud i løbet af verdenskrigen.⁶ Jeg tænker naturligvis især på de forskydninger, der skete mellem regeringen og rigsdagen, mellem regeringen og rigsdagen på den ene side og de erhvervsorganisationer, som blev inddraget i reguleringspolitikken, på den anden side. Fremdeles burde der være gjort et forsøg på at placere de store erhvervsvirksomheder som f.eks. ØK, Landmandsbanken og Det store Nordiske Telegrafelskab med deres mægtige ledere – ikke mindst H. N. Andersen. Hvis et sådant baggrundstæppe på forhånd var blevet hejst på scenen, tror jeg, at man klarere havde forstået de agerende og deres roller.

S. 24 skriver forfatteren, at »Centralt for hovedproblemstillingen og som et overordnet synspunkt er opfattelsen af selve statens (regeringens) rolle i det daværende danske politisk-socialt system«. Jeg synes, det er rosværdigt, at forfatteren anstrenger sig for at tilvejebringe klare definitioner af de begreber, han arbejder med. Men her sætter han altså »staten« lig med »regeringen«, og s. 26 hedder det, »at der herskede meget udflydende grænser mellem privat og offentlig virksomhed og en til tider stærk sammenfiltren af statslige og private interesser, ikke mindst på det udenrigsøkonomiske område«.

På samme side siges det, at staten opfattes i betydningen *statsapparatet* (regeringsmaskineriet eller den centrale administration) som et i princippet neutralt organ... Jeg synes ikke, at det er ubetinget heldigt at sætte regeringen lig med staten eller statsapparatet. Jeg synes, forfatteren stræber efter præcist at skildre, hvem i statsapparatet, der gjorde hvad, men jeg tror, hans undersøgelse ville have vundet i stringens og klarhed, hvis

5. Må jeg i en note bringe dr. Helphand, alias Parvus frem. Det er jo ganske forbløffende, at denne tyske revolutionære kunne bjergtage de danske socialdemokrater i den grad, som han gjorde. Hans primære mål var at fremkalde en revolution i Rusland ved at bringe zardømmet til fald, hvorefter bolsjevikkerne skulle overtage magten (s. 68). Den kejserlige tyske regering, der gerne så Rusland bryde sammen, stillede millionbeløb til rådighed for Parvus' konspiratoriske virksomhed.

6. Den afsluttende sammenfatning s. 514 ff er efter min mening ikke tilstrækkelig.

han på forhånd havde gjort sig klart, at regeringerne og deres politik burde holdes ude fra administrationen eller fra embedsmænd i administrationen. Som det også fremgår af afhandlingen, var det jo nogle højtstående embedsmænd, som var ganske kraftigt involveret i forretningslivet – også i langt højere grad, end man ville finde det rimeligt i dag.

Jeg skal prøve at illustrere, hvad jeg mener, med tre eksempler.

1) S. 223 omtales det, at Harald Scavenius 2.1.1919 rejste til Paris, og at hovedformålet med hans rejse var at få de allierede til at intervenere mod bolsjevikkerne. Harald Scavenius tilhørte statsapparatet, men i hvilket omfang var den danske regering vidende om hans aktivitet? Jeg synes ikke, det er udtømt ved at skrive, at han rejste som privatmand og i orlov. Det var i al fald en privatmand af særlig status, når han kunne holde pressemøde i udenrigsministeriet (s. 220).

S. 270 får man lidt af en forklaring. I al fald fremgår det af note 167, at i juli 1919 var Erik Scavenius imod Harald Scavenius' private udenrigspolitik; men hvorfor skred han ikke ind med et direkte forbud? I december 1919 agiterede Harald Scavenius på et møde med de allierede gesandter imod, at man optog handelsforbindelse med de sovjetrussiske kooperativer.

S. 272 siges det, at da The International Russian Relief and Reconstruction Committee blev dannet i januar 1920, fik Harald Scavenius lov af regeringen til at være præsident for dens centralkomité (men ej for den danske komité?) Vidste regeringen, at IRRRC var et datterselskab af Transatlantisk Kompagni? Hvad var overhovedet Harald Scavenius' status i statsapparatet i tiden fra sin hjemkomst, og til H. N. Andersen tillod Niels Neergaard »at antage« ham som udenrigsminister?

2) Det andet eksempel på, at begrebsapparatet ikke alle steder måske er så gennemtænkt, som det burde være, gælder behandlingen af H. N. Andersens påvirkning af regeringen. Man får noget at vide om ham, men f. eks. side 398 ff siges det, at han blot forstærkede regeringens allerede fattede beslutning om en bestemt kurs i det russiske spørgsmål. Det virker utilstrækkelig begrundet, bl.a. fordi den påfaldende enighed mellem H. N. Andersen og landbrugsminister Madsen-Mygdal contra Neergaard og Harald Scavenius ikke analyseres nærmere. Er Madsen-Mygdal alene repræsentant for agrarinteresser?

Man kan i denne sammenhæng påpege, at forfatteren ikke synes at være klar over, hvorledes Erik Scavenius' og H. N. Andersens indbyrdes forhold udviklede sig. De havde samvirket under krigen, men efter den blev deres relationer mere og mere anstrengt, efterhånden som deres

veje i det sønderjyske spørgsmål skiltes.⁷ Det burde være anført. Og kan det holde, når det s. 153 antages, at H. N. Andersen agerede i fuld forståelse med regeringen?

3) I maj 1918 meldte Vorovskij sig i København som den første sovjet-russiske repræsentant (s. 82). På grund af hele den uklare tilstand og usikkerhed med hensyn til håndteringen af det russiske spørgsmål gav det naturligt udenrigsministeriet anledning til overvejelser. Forfatteren har herom i udenrigsministeriets arkiv fundet nogle anonyme notater (kan de være af dr. jur. Georg Cohn?). Forfatteren tillægger dem en vis betydning, bl. a. fordi han mener, at »formentlig bliver sådanne aktstykker ... ikke til uden direktiv fra den politisk ansvarlige minister« (s. 87). Det er dog langt fra sikkert. Det er muligt, at ministeren har anmodet om at få sådanne notater udarbejdet, og at han også har givet direktiver for deres indhold, men det er også muligt, at han ikke har givet sådanne direktiver. Endelig kan det tænkes, at en eller flere embedsmænd på egen hånd har ladet notaterne udarbejde som en art beredskab. Man kan med andre ord ikke uden videre tolke anonyme ministerielle notater som udtryk for ministerens endsige regeringens vilje.

På samme måde mener jeg, at forfatteren udtrykker sig for bastant, når han s. 27 skriver, at »beslutninger truffet af højt placerede embedsmænd vil blive anset for udtryk for regeringens og dermed Danmarks Ruslandspolitik«, medmindre sådanne beslutninger udtrykkeligt er blevet desavoueret. Statsretligt og parlamentarisk bærer selvfølgelig ministeren ansvaret for embedsmændenes dispositioner, men det er ikke altid, de er udtryk for regeringens ønsker. Især i tilspidsede situationer eller perioder med overvældende sagsmængder kan embedsmænd ofte handle friere, end regeringen måske synes om uden dog at kunne frigøre sig, tænk f.eks. på viceadmiral Kofoed-Hansens ordning af søværnets kommandoforhold i 1914 og på diplomater og sagkyndiges politik i genforeningssagen, således som Troels Fink har klarlagt det i værket »Da Sønderjylland blev delt« (1978).

7. V. Sjøqvist i E. Scavenius I, s. 290.

Harald Scavenius

S. 27 siger forfatteren, at historieskrivningen »skal handle om mennesker, deres drømme og forventninger«. Det er en opfattelse, jeg kan tiltræde, men den forudsætter til gengæld, at historieskriveren søger at leve sig ind i de mennesker, som begivenhederne gør til hovedpersoner. Forfatteren bruger her den indirekte metode og af og til med en ironisk undertone. Men hans personer beskrives løbende, så at man er henvist til selv at danne sig et helhedsindtryk af hovedaktørerne.

Det er måske min fejl, men jeg synes ikke, at jeg efter læsningen af afhandlingen kan blive klog på en mand som Harald Scavenius. Var han gal, som Wilh. Weimann mente, da han frarådede Neergaard at antage ham som udenrigsminister (s. 360) – eller var han blot uheldig? Er det ikke påfaldende, at han synes at fejlbedømme enhver situation? Det gælder hans opfattelse af oktoberrevolutionen (kap. II,3). Han ser spøgelse ved højlys dag i bedømmelsen af den bolsjevikiske propaganda og tror, at de allierede har praktiske muligheder for at intervenere militært i Rusland (s. 16 f). Han fabulerer selv i 1920 om muligheden for at oprette en fransklede enhedsfront (s. 291). Efter at have gjort sig umulig som udenrigsminister fører han korstog mod overenskomsten (s. 475 og 491).

Hans evner som politiker var også begrænsede. Hans forslag om at skyde fem bolsjevikiske ledere for hver allieret statsborger forudsætter for at virke som en trussel, at det er til at få fat på bolsjevikkerne (131 ff), og disses ledere ønskede formentlig intet mere end martyrer. Han sladrer til politiske modstandere om forholdene i ministeriet uden at få noget for det (s. 374), og senere til forskellige diplomater – også uden formål (s. 396, 425). Selv ikke efter Rapallo forstår han, at det er tid (s. 436). Jeg synes heller ikke, at han håndterer sin konflikt med H. N. Andersen særlig talentfuldt. Hvorfor finder han sig i at blive smidt ud af regeringen? Hans fætter Erik Scavenius var dog ved sin berømte tale om det tredje ting i stand til at ryste etatsråden.⁸

8. Harald Scavenius' kone beklager sig i sine erindringer »Diplomatfrue ved Zarhoffet« (1960) et par steder – bl.a. s. 48 – over hendes og mandens slette økonomi. Uden på nogen måde at ville sigte Harald Scavenius for at lade sig lede af privatøkonomiske hensyn, må en historiker stille sig selv det spørgsmål, om dette forhold kan have haft betydning for hans holdning og dispositioner. Ved Landmandsbankens sammenbrud viste det sig jo, at en del højststående embedsmænd havde spekuleret. Uagtet jeg har megen agtelse for Harald Scavenius' og hans kones mod i deres sidste tid i Petrograd, kan jeg på den ovenfor beskrevne baggrund ikke umiddelbart acceptere forfatterens påstand om, at politik og moral ikke var forskellige kategorier for Harald Scavenius.

Indre danske vilkår

Hvad de indre danske vilkår angår, tillægger forfatteren det udenrigspolitiske nævn ringe betydning. Heri har han utvivlsomt ret. Til gengæld nævnes det s. 14, at det russiske spørgsmål var en af hovedårsagerne til oprettelsen af Det udenrigspolitiske nævn. Det er næppe rigtigt. Det udenrigspolitiske nævn blev oprettet som følge af efterkrigstidens krav om, at folkerepræsentationen skulle have øget indflydelse på udenrigspolitikken,⁹ hvilket ikke udelukker, at det russiske spørgsmål aktualiserede problemet.¹⁰

S. 524ff beskriver forfatteren præcist, hvilken foragt de skiftende udenrigsministre havde for folkeopinionen. Der var i så henseende ingen forskel på Erik og Harald Scavenius, og han mener selv, at en egentlig udenrigspolitisk opinion eksisterede ikke. Han taler om bekvemmelighedshensyn, når Harald Scavenius over for den britiske gesandt brugte hensynet til opinionen, og han siger, at den i 1921-22 opståede socialdemokratiske opinion var ledernes. Alligevel skriver forfatteren s. 528 om de anstrengelser man fra politisk side gjorde for at påvirke eller manipulere med opinionen. Er det ikke selvmodsigende?

Er det mon således, at pressen brugtes som signaludvekslingsinstrument mellem politikerne og organisationslederne?

Skulle jeg vove et bud på »opinionen«s betydning, vil jeg pege på, at de opskruede Anker Kirkeby-artikler, *Politiken* bragte, og tilsvarende artikler i andre aviser (s. 40), kunne tjene til at bestyrke fantasterne i troen på Sovjetrusland som de uanede mulighedsers land. Forfatteren kommer til det formentlig rigtige resultat, at de afgørende indre faktorer bortset fra regeringen var (1) de betydende erhvervsgrupperingers interesseorganisationer og deres allierede politiske partier; (2) visse indflydelsesrige personer. Forfatteren diskuterer i denne sidste forbindelse »Det Glückstadtske system« og »Det tredie Ting«, d.v.s. H. N. Andersen. Han fastslår, at det betragedes som en selvfølge, at udenrigspolitikken skulle fremme økonomiske interesser, samt at det er »ubestrideligt«, at højfinansens og erhvervslivets indflydelse var stor.

Dette gælder Glückstadt indtil Landmandsbankens sammenbrud, men først og fremmest H. N. Andersen, hvis skjulte magt efter regeringen Neergaards dannelse »steg til uanede højder«, ikke alene på grund af hans økonomiske position, men også fordi Neergaard brugte ham som

9. Den danske Udenrigstjenestes historie II, 1970, s. 83-90.

10. P. Munch: Den danske Rigsdag IV, s. 208 f.

udenrigspolitisk rådgiver. Der blev dog trukket grænser for hans udenrigspolitiske initiativer, f.eks. med hensyn til ideen om en engelsk-dansk alliance. Endvidere afviser forfatteren, at H. N. Andersen i 1921 saboterede forhandlinger med Rusland for at knuse konkurrenten Transatlantisk Kompagni.

Forfatteren tager dog afstand fra den opfattelse, at Glückstadt og H. N. Andersen var enerådende i den danske Ruslands-politik. Han peger bl.a. på den betydning, som det russiske spørgsmål fik efter den økonomiske krises udbrud i 1920, hvor industri- og handelsinteresser samt fagbevægelsen og deres politiske allierede: Det konservative Folkeparti og Socialdemokratiet så en redning i en aftale med Rusland. Derimod var landbruget køligt og blot interesseret i import af russiske foderstoffer.

Under regeringen Neergaard dominerede de agrariske interesser. Det var disse, der fik mest ud af handelsaftalen 1923, mens industriens og eksporthandelens forestillinger om det russiske vidunder viste sig at være dagdrømme. I den forbindelse gennemgår forfatteren endelig de forskellige Ruslandsinteresser og deres betydning. Han fastslår, at Ruslandsdanskerne og obligationsejerne havde ingen eller ringe indflydelse på regeringens politik. Det var de store handels- og produktionsselskaber (Transatlantisk Kompagni, Det store Nordiske Telegrafskab, ØK og Sibirisk Kompagni), som vandt gehør for deres interesser, men af disse var det i virkeligheden som nævnt kun Siberisk Kompagni og Store Nordiske, som russerne var interesseret i, og ØK, hvis russiske interesser var marginale, som fik fordele af Ruslandspolitikken. Jeg synes, forfatteren overbevisende godtgør disse synspunkter.

Forresten hørte H. N. Andersen også til fantasterne. Til den senere handelsminister, socialdemokraten C. N. Hauge, sagde H. N. Andersen 5.12.1922, »at Rusland ville blive fremtidens land. Det var ikke et rige, men et kontinent, der manglede intet dér undtagen organisation og arbejde for at drage værdierne frem. Danmark skulle også med her, og man måtte se at komme med, netop når lejligheden var til det«. ¹¹

Det sidste er naturligvis rigtigt, men Rusland som fremtidens land for dansk handel har unægtelig ladet vente på sig – og kunne det ikke ses i december 1922? Det ville i øvrigt være ønskeligt, om en seriøs historiker nu ville gå i gang med en sammenfattende skildring af H. N. Andersen. Efterhånden er der fremlagt så meget om ham i forskellige værker, at tiden er inde til et sådant arbejde.

11. Notat hos C. N. Hauges søn. Udtalelsen bekræftes af det citat Bent Jensen bringer s. 361 fra »Danmark under Verdenskrigen«.

Afslutning

I »afsluttende sammenfatning« (s. 506) skriver forfatteren: »Udenrigspolitik i almindelighed er ikke det samme som diplomatiske relationer og statslig politik, og Ruslandspolitik i denne periode i særdeleshed var det slet ikke«. Og videre, at den behandlede periode »ingenlunde var en periode, hvor der ikke eksisterede en dansk Ruslandspolitik; der eksisterede oven i købet forskellige arter dansk Ruslandspolitik med yderpunkterne i helt private Ruslandsinitiativer på den ene side og helt officielle danske skridt i det russiske spørgsmål på den anden side«.

Det er forfatterens store fortjeneste, at han har indsamlet, gennemgået og bearbejdet et kæmpemæssigt materiale. Hans fremstilling er dog ikke blot en materialesamling. Selv om man som før omtalt kunne have ønsket klarere begrebs- og gruppedefinitioner, synes jeg, det er muligt at udskille de enkelte kategorier af Ruslandsinteressenter. Hans fremstilling er nøgtern og indtrængende og viser, hvorledes såvel den vestlige verden som Sovjetrusland handlede ud fra en sammenbrudsteori, der gjaldt henholdsvis det kapitalistiske og det bolsjevikiske system. Forfatteren påviser overbevisende, hvorledes den danske Ruslandspolitik i videste forstand var afhængig af stormagtskonstellationen. Før november 1918 kunne vi operere relativt frit mellem Tyskland og de vestallierede. Derefter fulgte vi de vestallierede uden for mange anfægtelser, fordi disses hensigter ikke adskilte sig væsentligt fra de forskellige danske grupper.

Om den internationale optik skal jeg kun gøre to korte bemærkninger.¹² Jeg savner en påpegnning af, hvad det betød for dansk sikkerhedspolitik, at Zarland og Tyskland var brudt sammen. Her henviser Knud Larsen i sin doktordisputats »Forsvar og Folkeforbund« (1976) s. 36 til, at dette problem vil Bent Jensen tage op, mens denne s. 15 henviser til Knud Larsen! Da Knud Larsen anfører, at det russiske problem får de nordiske stater til at vise tilbageholdenhed i Folkeforbundspolitikken, burde forfatteren have ofret et par sider herpå. Jeg finder også, at skellet mellem de nordiske landes Ruslandspolitik bagatelliseres. Norges situation var således en anden, fordi Nordnorges fiskeriinteresser tvang Norge til større eftergiveness, og forresten var den norske arbejderbevægelse bolsjevikvenlig. I den svenske diskussion var man meget opmærksom på de sikkerhedspolitiske aspekter af den bolsjevikiske magtovertagelse.

12. 2. officielle opponenter, professor, dr. phil. Sv. Henningsen tog sig især af dette emne.

Men naturligvis vil det være ubilligt at forlange, at forfatteren skulle have skrevet en helt anden bog.

Hvis forfatteren havde ladet være med at stirre sig blind på, at dette skulle være en disputats, men blot sagt til sig selv, at han ville skrive en god, professionel historisk fremstilling på 350 sider af det dansk-russiske spørgsmål 1917-20, var der kommet en bedre bog ud deraf – og også en bedre disputats. Mange doktorander er fastlåset i en bestemt traditionsbundet opfattelse af, hvad en disputats skal være. Derfor kan man konstatere en tilbøjelighed til alt for omfattende, alt for detaljerede tungt-henskridende dokumentariske fremstillinger. Som allerede nævnt ville afhandlingen have vundet ved forkortelser og sammentrængninger.

Jeg har ikke hermed sagt, at Bent Jensen har skrevet en dårlig disputats. Kejsere, komissærer, etatsråder, udenrigsministre og erhvervslivets bosser møder en uimponeret Bent Jensen, der uforstyrret – af og til lidt uærbødigt – stiller fortidens vidner nærgående spørgsmål. Det samlede resultat er ikke blot blevet fremlæggelse af et stort og omfattende materiale, men også en så nuanceret behandling af de forskellige kræfter, der gjorde sig gældende i dansk Ruslandspolitik, at jeg vil karakterisere afhandlingen som en gedigen disputats. Forfatteren er den første, som med en sådan intensitet er gået bag om kulisserne for at kortlægge de forskellige interessegruppers aktører og for at analysere, hvorledes den officielle politik blev udformet i samspillet mellem disse. Denne sfære af sam- og modspil mellem regeringsmyndigheder og den private sektor med dens organisationer er særlig interessant at studere i netop den periode, som præses har taget op. Man er blevet meget klogere på det danske samfunds sammensathed, når man har læst denne bog.

Det sidste ord er som bekendt aldrig sagt. Det gælder ikke mindst et arbejde af denne karakter, hvor nye omstændigheder kan komme for dagens lys, hvis Store Nordiske Telegrafskab og det sovjetrussiske udenrigsministeriums akter engang bliver tilgængelige. På trods af dette forbehold vil afhandlingen være et arsenal for fremtidig politologisk og historisk forskning.

En klog kollega hviskede mig før disputatsforsvaret i øret, at enhver dansk historiker, der kan russisk, og som beskæftiger sig med dansk-russisk historie burde fredes i klasse A. Jeg forstår fuldt ud dette synspunkt, fordi emnet som nævnt er forsømt. Som det fremgår, vil jeg dog ikke gå længere end til at sige: fredet i klasse B, hvilket som bekendt betyder, at skillerum kan flyttes, ikke hovedhuset. I nærværende tilfælde tør det også siges med styrke, at det vil bestå uantastet, solidt funderet som det er.

Historie som fortælling

Den 2. november 1979 forsvarede lektor Hans Kirchhoff sin afhandling: Augustoprøret 1943 for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet. Denne artikel er med enkelte ændringer identisk med professor H.P. Clausens indlæg som 2. officielle opponenter. Artiklen omfatter også de dele af oppositionen, der af tidsnød måtte udelades ved det mundtlige indlæg.

I de senere år er de historiske disputatser blevet længere og længere, bredere og bredere, og den her foreliggende er i så henseende en topscorer. Det hænger sammen med den måde forfatteren skriver historie på, og det får igen indflydelse på både formen og indholdet i hans ræsonnementer.

Der er i bogen samlet et meget stort materiale ikke blot til det, der er det primære anliggende, strejkerne i august 1943 og deres placering i den besættelseshistoriske sammenhæng, men også til belysning af hele udviklingen fra efteråret 1942 til udgangen af august 1943. Opgaven er ambitiøs. Det fremgår alene af titlen, der nok er kort: Augustoprøret 1943, men jo har et par undertitler: »Samarbejdspolitikens fald. Forudsætninger og forløb«. Og så yderligere: »En studie i kollaboration og modstand«.

I det indledende kapitel er der særdeles prisværdigt givet en grundig problemformulering med understregning af, at forfatteren dels vil »opspore og forklare de faktorer, der ledte frem til bruddet med samarbejdspolitikken«, dels vil undersøge »holdningssammenstødet mellem modstanden og kollaborationen«, som han jo kalder det. Det er ikke så helt lidt at ville spænde over, og det er da også blevet til 792 tekstsider og 392 sider med noter, kilder og litteratur etc. Det bliver 1184 sider i alt. Men man må sige, at Kirchhoff stort set har styr på siderne og det, der står på dem. Han følger den linie, der er lagt i problemdrøftelsen, og omsætter sit store danske og tyske kildemateriale til en let løbende fremstilling, selv om han enkelte steder går ud fra, at læseren er lige så indviet i besættelsestidens begivenheder, som han selvfølgelig selv er.

Hans Kirchhoff lægger vægt på at skrive let læseligt, og han gennemfører stort set denne intention velopløst bogen igennem. Men paradoksalt nok gør velopløstheten, der altså også punktvis kan have karakter af indforståethed, det sommetider en kende svært at følge med for den mere forudsætningsløse læser, og som vi skal se, har det betydning for den, der vil bruge bogen. Men væsentligt er naturligvis, at forfatteren når langt i

retning af at løse den opgave, han har sat sig med bogens undertitler: Han fastholder med konsekvens det synspunkt, at hensynet til værnemagtens sikkerhed og operationsmuligheder var helt afgørende for den tyske politik. Hans fremstilling giver en stærk begrundelse for dette synspunkt, og han kunne såmænd godt i sin afsluttende opsummering af augustbevægelsens resultater noget klarere have draget den konklusion, at det var den tyske øverstbefalende, v. Hanneken, der umiddelbart fik mest ud af det.

Hans behandling af auguststrejkerne argumenterer overbevisende for, at der var tale om mange forskellige – økonomiske, politiske, sociale og andre – strømninger, der løb sammen i strejken, og at disse ikke var resultatet af en samlet velovervejet planlægning, som samtiden var tilbøjelig til at tro. Han efterviser, hvordan udviklingen i detaljer forløb i de enkelte områder med deres forskelligheder, og hvordan grupper som kommunisterne, Frit Danmark og dele af fagbevægelsen fungerede i forhold til strejkerne. De omrejsende provokatører, som man dengang talte så meget om, forviser han fra scenen, og han har styrke i konklusionen om, at strejkerne trak tæppet væk under regeringens politik, selv om de egentlig ikke var rettet mod regering og rigsdag. Men regeringens beslutning om at bede om sin afsked var en konsekvens af strejkebevægelsen. Politikerne blev tvunget til et brud, som de faktisk ikke ønskede.

Alt dette gør bogen til et godt bidrag til dansk politisk historie. Kirchhoff skriver selv i indledningen, at studiet af »denne politiske og ideologiske krise ... fortæller noget fundamentalt om besættelsessituationen, ja, noget om det danske samfund i 1940'erne generelt«. Det er utvivlsomt korrekt, og jeg tror endda, man kan gå et skridt videre og sige, at en studie som den foreliggende kan give os indblik i vigtige træk i vort politiske system generelt – ikke bare i 1940'erne.

Anmeldelsen vil derfor heller ikke modsige bogens hovedresultater, men vil drøfte en række af dens ræsonnementer og det grundlag, de hviler på, fordi der her og der er svagheder. Den vil også prøve at pege på noget af den information om væsentlige politiske forhold, der ligger latent i bogen, men som ikke kan komme op til overfladen p.g.a. den fremstillingsform, der er valgt.

Forfatteren har selv gjort opmærksom på nogle af de problemer, der er forbundet med bogens lange tilblivelseshistorie. Han skriver, at arbejdet med emnet spænder over det meste af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Histories levetid (I, s. 8), og at afhandlingen ved sin afslutning har ti års arbejde bag sig (I, s. 17), og at dets slingrende forløb præger bogen (s. 18). Det er godt, at forfatteren siger det, for det sparer læseren for at

gøre det. Omstændeligheden og bredden i fremstillingen kan godt virke »slingrende«.

Man kan også, som Kirchhoff antyder, følge de forskellige led i hans udvikling, mens bogen blev til: Interessen for det tyske materiale og den tyske politik og senere for den intense undersøgelse af strejkernes forløb i de enkelte byer. Det er de hovedpiller, der bærer bogen. Hans andre sværmerier undervejs er ikke, forekommer det, på samme måde blevet til faste forhold. Jeg tænker f.eks. på hans møde med den sociologiske teori og med teorierne om partisystemer og partiadfærd.

Det vendes der tilbage til. Men det skal dog kort bemærkes, at man nogle steder meget let kan se støbesømmene i bogen. Det gælder f.eks. ved tolkningen af valgtallene fra valget til folketinget den 23. marts 1943, hvor det uden rysten på hånden konstateres, at mange arbejdere må have stemt konservativt i protest mod samarbejdslinien (I, s. 203). Ved omtalen af kommunevalget den 5. maj hedder det på samme måde, at en stor del af det socialdemokratiske tab gik til de konservative (I, s. 261).

Sådan kunne en tidligere generation af historikere tillade sig at tolke valgtal ved blot at tage hensyn til nettobevægelserne. Men det går jo ikke mere, og det ved Kirchhoff også godt. I note 43 til side 203 står der nemlig, »at antagelsen af en vandring af socialdemokratiske stemmer til de konservative er rent hypotetisk. Valgforskere advarer kraftigt imod at slutte fra netto- til bruttobevægelser på stemmetallene alene«.

Det gør de, og det gør de sandelig ret i. Noten tager hele glansen af tekstens valganalyser, der naturligvis burde have været formuleret med hensyntagen til, hvad man kan og ikke kan ved analysen af valgtallene. Et hypotetisk udsagn i strid med de elementære metodiske regler har ingen som helst interesse. Hvis man overhovedet skulle sige noget om vælgervandringerne ved valgene i 1943, ville det kræve en langt dybere analyse end den, forfatteren har leveret ved at stille plusser og minusser op over for hinanden.

Vi nærmer os jo her de forskningsmetodiske ting og skal nok dvæle et øjeblik ved det emne for at få afhandlingen tilstrækkelig karakteriseret. Afhandlingen har et kapitel om kildematerialet, der jo er meget omfattende og meget spredt med et væld af forskellige kildetyper. Det er en svaghed, at der ikke i lidt større omfang er givet en karakteristik af i hvert fald de vigtigste af de anvendte kildegrupper.

Der er tilløb, men de er ikke tilfredsstillende, fordi det må være en forpligtelse for den, der fremlægger en vældig stofmængde, at gøre dette stof anvendeligt for andre. Derfor kunne man også have ønsket, enten

det så var i indledningen eller et andet sted, en sammenfattende, kritisk vurdering af de to hovedgrupper af politisk materiale, der anvendes, samarbejdspolitikernes og materialet fra de illegale, herunder DKP. Begge grupper må analyseres som politiske ytringer med alle de vanskeligheder, der er knyttet dertil, fordi politiske ytringer jo altid har til opgave at styre politiske situationer, at maksimere egne muligheder for at trænge igennem og evt. hæmme modpartens tilsvarende muligheder. Ofte er de endda bygget til at fungere på flere planer samtidigt, og der vil derfor ofte være betydelige problemer knyttet til ud fra ytringerne at fastslå, hvad politikeren »egentlig mente« – hvis det udtryk overhovedet har mening.

Ved læsningen kan man ikke frigøre sig fra den fornemmelse, at forfatteren har hele det kritiske apparat under fuld kontrol, når han analyserer samarbejdspolitikere og deres udtalelser. De er også lettere at anbringe i deres kontekst. Derimod er han, synes det, mere tilbøjelig til at tage det illegale materiale for dets pålydende værdi. Det falder f.eks. i øjnene, at han skriver, at det faldt ikke de samarbejdende politikere svært at identificere deres egen skæbne med nationens (I, s. 55). Det skal læses som en kritik af dem, formet af Kirchhoffs let flydende pen. Men den slags karakteristikker mangler, når vi møder de steder, hvor kommunisterne lader sig føre med på den nationale bølge.

Et enkelt eksempel, adskillige andre kunne nævnes. I bogen omtales (I, s. 267) DKP's kendte nytårsstatus og det optimistiske program for 1943, og det tages som udtryk for »den radikalering af stemningen som kommunisterne selv havde været med til at hidføre siden oktober«. Jamen, er et sådan nytårsopråb ikke optaget af alt muligt andet end at afspejle, hvad der allerede er sket. Det er et manifest, som skal virke fremad, og det er en god kilde til ophavsmændenes hensigter og forestillinger om fremtiden, men ikke uden videre til den faktiske situation og heller ikke uden videre til effekten af opråbet. Denne nytårsstatus kan ikke sige os, om der havde fundet en radikalering af stemningen sted. Derimod viser den, hvad DKP gerne ville give indtryk af, og hvad de gerne ville opnå. En eventuel effekt af opråbet er så igen et helt tredje problem at få fastlagt. Alt for ofte glides der i bogen alt for overfladisk mellem disse tre planer: udtalelsens baggrund, dens hensigt og dens effekt.

Dette eksempel er trukket frem, fordi det fører videre til den opfattelse, at forfatteren ved sin omgang med det kommunistiske materiale noget tydeligere kunne have præciseret det egentlige grundlag for det

særdeles spændte forhold mellem DKP på den ene side og socialdemokratiet og fagbevægelsen på den anden side.

Ikke at han ikke peger på, at kommunisterne sigtede mod at svække socialdemokraternes indflydelse i bunden af fagbevægelsen og sætte splid mellem den centrale ledelse og medlemmerne. Det vender han flere gange tilbage til, men han fremhæver lige så tit den nationale grundtone i den kommunistiske agitation og tegner egentlig aldrig et helt sammenhængende billede af den kommunistiske strategi og den *effekt*, den måtte have på socialdemokratiet. Man bliver aldrig helt klar over hans vurdering af dette nationale moment i den kommunistiske agitation i forhold til de andre elementer. Der mangler kort sagt en samlet analyse af den kommunistiske folkefrontspolitik. Som det er nu, er elementerne til analysen spredt ud forskellige steder og giver derfor ikke et klart billede af, hvad Kirchhoff egentlig mener.

I den forbindelse kan det undre, at han ikke stærkere har fremhævet den måde, hvorpå kommunisterne i juni 1943 meddelte Kominterns opløsning. I et særnummer af Land og Folk anslog man de nationale strenge og pegede på, at med Komintern-bindingens bortfald var den væsentligste hindring for en socialistisk enhedsfront i Danmark bortfaldet. DKP var nu alene at betragte som et dansk, socialistisk parti.

Men det samtidige interne cirkulære om samme sag, der naturligvis også blev kendt af den socialdemokratiske ledelse, trak linierne ganske anderledes skarpt op. (Cirkulæret omtales I, s. 228 f). Det angreb stærkt »socialdemokratismen«, kritiserede i den forbindelse navnlig Hans Hedtoft (-Hansen) og de danske socialdemokrater i det hele taget og lagde ikke skjul på, at målet stadig for DKP var det samme: at samle hele arbejderklassen i en marxistisk-leninistisk enhedsfront. Gennem enhedsfronten skulle man række de socialdemokratiske arbejdere en hjælpende hånd og ikke støde dem bort, som det hedder, »fordi de ikke helt er, som vi ønsker«.

Tilbudet om samarbejde gjaldt tydeligvis den menige arbejder og ikke den socialdemokratiske ledelse. Det er også klart, at nok sættes patriotismen og den nationale sag frem i forreste linie, men som *middel* i den politiske kamp for at likvidere »socialdemokratismen«. »De militære spørgsmål behøver ikke af den grund at forsømmes«, hedder det, »men de må stilles i det plan, som de til enhver tid tilkommer«.

Forfatteren kalder cirkulæret »et af de få eksempler i pionerfasen før 29. august på CK-udtalelser af et mere vidtrækkende socialistisk perspektiv« (I, s. 228). Men faktisk kan en række af udtalelserne, også nytårste-

serne 1943, læses parallelt med juni-cirkulæret som erklæringer om en politik, der med nationalt og økonomisk begrundede aktiviteter ville trænge ind i bunden af det faglige organisationsapparat og svække socialdemokratierne. Her lå jo nemlig den politiske brod og ikke i proklameringen af en socialistisk politik.

De strejker, der sattes i gang, var overvejende økonomisk bestemte eller havde med arbejdsforholdene at gøre. F.eks. spillede uenighed om luftværnsforanstaltninger og andre ting, man i dag ville henføre til arbejdsmiljøet, en vis rolle. Men alle strejker var pr. definition ulovlige, så fagbevægelsen og socialdemokratiet måtte bekæmpe dem. Det var situationens tvang, og både organisation og parti var lette at ramme på dette felt. Det måtte gøre dem tyndhudede og sårbare. Det vidste kommunisterne, og hvad de end begrundede deres aktiviteter med, måtte det få den samme effekt. Det er denne effekt, der er af interesse, ikke begrundelserne.

Hertil vil forfatteren sikkert svare, som han gjorde ved det mundtlige forsvar af afhandlingen. At alt dette kan findes nævnt i bogen. Det er for så vidt korrekt, men det er spredt rundt på de mange sider og ikke samlet til en klar analyse af problemet. Det svækker på dette og andre steder værket som politisk historieskrivning, at de mere samlede analyser ikke findes eller er svage i konturerne.

Her er resultatet, at vi ikke får et klart synspunkt frem på det anti-socialdemokratiske aspekt i den kommunistiske aktivitet og den effekt, det måtte have. F.eks. skriver forfatteren, at den kommunistiske taktik var tøjlet af hensyn til arbejderklassens enhed. Han finder, at de kommunistiske udtalelser »vidner både om konsekvensen i den kommunistiske praktik og om en stærk vilje til at bøje sig loyalt under den øjeblikkelige opgave at bekæmpe tyskerne med et maksimum af kræfter og energi – en holdning der prægede partiledelsen krigen ud« (II, s. 248).

Men samtidig, skriver han, måtte kommunisterne naturligvis se augustoprøret som del af den sociale frigørelsesproces, fordi den økonomiske og sociale kamp var »uadskilleligt forbunden«. Og så konkluderer han: Kommunisterne ville ikke revolution i august 1943. Hertil stred tanken for afgørende »med enhedsfrontens bærende idé, den strategi, der indtil den store Alliances sammenbrud efter 1945 dikterede ikke blot det danske, men også de langt mægtigere, vesteuropæiske kommunistpartiers politiske linie, og gav dem en systembevarende og reformistisk kurs« (II, s. 250).

Det er ikke helt let af dette at sammenstykke en rimeligt klar beskri-

velse af den kommunistiske politik og taktik. Ville den presse på det etablerede faglige system, eller var den systembevarende?

Skildringen, som altså skal stykkes sammen, går som nævnt forbi det centrale i situationen. Når kommunisterne støttede sig til og fremmede den direkte aktion, kom de uundgåeligt til at ramme socialdemokratiet og fagbevægelsen på det aller mest sårbare punkt: deres greb om organisationsapparatet. For så vidt er motiverne ligegyldige; effekten er det afgørende, og den linie må trækkes meget kraftigt op, hvis man vil forstå, hvad der foregik politisk. Denne linie fortsætter fremad hen over den 29. august. Kirchhoff har gjort en del ud af at drøfte begreberne »kollaboration« og »samarbejdspolitik«, og alligevel har han ikke derved skabt klarhed. Det skal uddybes nedenfor, men i hvert fald er spørgsmålet om, hvad han lægger i begrebet »samarbejdspolitik« også af betydning i relation til DKP's politik og socialdemokratiet.

Her sigtes til, at han bl.a. tager det berygtede cirkulære af 2. sept. 1943, det, der blev så politisk dyrt for Alsing Andersen, som udtryk for, at politikerne ikke ville bryde med »kollaborationen« (II, s. 481). Det er efter min mening både rigtigt og forkert. Politikernes – også de socialdemokratiske politikeres handlings- og holdningsmønster i august 1943 er ganske kompliceret, men den direkte forhandlingspolitik opgav de dog. Man skal i den forbindelse lægge mærke til Vilh. Buhls bemærkning: »Hva' faen er det du går og roder sammen« til Bramsnæs, der var optaget af at få en ny regering dannet (II, s. 482). Men det betød ikke, at politikerne var til sinds at give deres magtpositioner fra sig og abdicere fra fortsat indflydelse på udviklingen. Det kan man godt kalde fortsat »kollaboration«, men det er i så fald kun udtryk for, at terminologien er upræcis, og det giver slet ikke en adækvat beskrivelse af kernen i politikernes holdning.

Ville socialdemokratiske politikere ikke opgive deres indflydelse, måtte de for alt i verden fastholde magten i det organisationsapparat, der var basis for deres indflydelse. Denne position var endnu mere truet *efter* 29. august, fordi samarbejdspolitikken med regering og rigsdag var borte som skjold for og sikring af socialdemokratisk indflydelse. Apparatet lå åbent for angreb, som man vidste ville komme. Samtidig med, at man – som Kirchhoff sikkert med rette fremhæver – i høj grad var optaget af at forberede sig på at have indflydelse på den situation, der ville opstå ved krigens slutning.

Derfor følte man sig nødt til med lige så stærke og om muligt stærkere udtryk end tidligere at dæmme op for angrebene på organisationerne –

også selv om, eller måske snarere *fordi* andre led i samarbejdspolitikken måtte opgives. Der går her en lige linie frem til situationen mellem de to arbejderpartier i befrielsessommeren. Her er der ikke et kvalitativt skel den 29. august. Man kan godt kalde dette at fortsætte kollaborationen, men så er ordet kollaboration i denne sammenhæng så løst, at det dækker selve vilkårene for at føre politik, og så får man ikke fat i det væsentlige: det, der rent samfundsmæssigt faktisk foregår.

Indvendingen mod fremstillingen går altså på, at forfatteren på en række punkter, der er væsentlige for den politiske analyse, bliver uskarp og vel egentlig lidt naiv. Elementerne er der, men de bringes ikke sammen, og af og til præsenteres de med en kommenterende undren over, hvad der foregår. F.eks. præsenteres de mange overvejelser og anstrengelser for at finde former til at holde samfundsfunktionerne i gang efter 29. august, uden at den rationelle politik bagved for alvor analyseres.

Erik Stig Jørgensen karakteriserede i sin tid i sin anmeldelse af Jørgen Hæstrups »... Til landets bedste« værkets fremtillingsform sådan: »Helle-re end at ville spidde sandheden på en enkelt sentens, der kun ufuldkomment afspejler nuancerne, søger dr. Hæstrup at indkredse den ved omformuleringer af samme tankegang«. (HT 12. rk., III, 233, 1968). Det er en teknik, der nok kan have adskilligt for sig, når nuancerne og det usikre skal fremhæves. Men den rummer også åbenbare risici for uklarhed.

I et vist omfang kan man anlægge en tilsvarende betragtning på, hvad Kirchhoffs fremstillingsteknik kan føre til. Han er så udpræget en fortællende historiker med sans for personer og situationer. Han har også erhvervet forståelse for, at den fortællende historiker har brug for synspunkter, for udvalgs- og ophængspunkter for sin fremstilling, og han giver langs ad sted løbende kommentarer enten direkte eller med skæve smil og sproglig ironi. Men risikoen er, at det fortællende forløb splitter sammenhængen i kommentarer, og derved gives der ikke læseren mulighed for at få en klar stillingtagen fra forfatteren til problemet.

En anden af Hans Kirchhoffs metodiske bemærkninger giver anledning til yderligere at understrege, hvordan ytring og situation altid må ses i sammenhæng. Han gør med rette opmærksom på, at dr. Bests indberetninger i højeste grad skal benyttes som »levninger«, at de er stærkt betingede af, hvad den rigsbefuldmægtigede fandt det opportunt at melde til Berlin. Indberetninger og andre akter, også tjenstlige akter, skal nøje sættes i forbindelse med deres ophavssituation.

Dette gode metodiske princip får betydning ved vurderingen af en af forfatterens hypoteser, nemlig påstanden om, at Hitler bevidst plantede en dobbelthed i den danske besættelsespolitik ved at give v. Hanneken og

Best modstridende instruktioner (I, s. 47f). Hypotesen står og falder jo dels med instruktionernes indhold dels med hensigten bag dem.

Det første problem er naturligvis, at Hitlers ord ikke er overleveret direkte. De er genspejlet og for v. Hanneken-instruksens vedkommende i en højst krøllet overlevering. Vi har nemlig Hitlers ordre om den hårde hånd, sådan som de tyske diplomater i København skræmt refererede til Berlin, efter at generalen havde larmet op i gesandtskabet om den kurs, han nu ville gennemføre. Burde der ikke her have været taget højde for, hvad v. Hanneken ville opnå den dag i gesandtskabet, og hvordan han følgelig bestyrede sit informationsmonopol?

På samme måde er Bests instruktion stærkt præget af de diplomatiske kanaler, der havde forberedt den, og som efter førerkonferencen sammenfattede den. Tilmed var gassen på det tidspunkt gået af ballonen og af Hitler, der havde andet at tænke på. Det skal også med, når man går ud fra, at han bevidst plantede dualismen for at dele og herske.

Det er en enklere slutning, at Hitler brugte de stærke ord, da situationen var frisk, og da han – det er det vigtigste – talte med den brøsigse soldat om værnemagts forhold og ære. Han fulgte uden større overvejelse diplomaterne og deres oplæg, da de var hos ham for at få krisen afblæst.

Men spændingen blev jo en realitet, og blader man 60-70 sider længere frem i bogen, kan det ses, at man i OKW måtte befatte sig med spørgsmålet i marts 1943 (I, s. 116f). Keitel noterede da, at der heller ikke skulle være samklang mellem førerens instruks om skarp optræden og den linie, dr. Best fulgte. For sådan vil føreren det! Men er det, fordi føreren ville det fra begyndelsen, eller fordi det nu passede ham meget godt, at situationen var, som den var?

Hertil skal så føjes, at resultatet blev en ordre fra Keitel til v. Hanneken om fremtidig at holde sig alene til krigsministeriet og de militære ressorts. Forhandlinger med den danske regering var den rigsfuldmægtigedes sag. Under drøftelsen i januar 1943 af den danske hærs eventuelle opløsning havde Hanneken også holdt sig helt bag Best, hvad de *politiske* aspekter angik, og Keitel ville ikke have politiske forviklinger i Danmark på dette tidspunkt. Hanneken erklærede at måtte bøje sig for førerordren til Best (I, s. 122). Det fører frem til, at man fuldt så godt kan se dobbeltheden ikke så meget som en sindrig vej til at dele og herske, men som en understregning af, at der i praksis var forskel på, hvordan værnemagts problemer skulle håndteres, og hvordan de politiske problemer skulle tackles. De hang naturligvis sammen, og det måtte komme til alvorlige spændinger, som det nøje er eftervist i bogen. Men det kan lige så godt

føres tilbage til det tyske beslutningssystems manglende evne til at skabe en samlet løsning og lægge en samlet politik på tværs af de militære og civile ressortgrænser, som det kan føres tilbage til en påstand om Hitlers vel beregnede etablering af en dobbelthed. I det hele taget er forfatteren hurtig til – også hvor grundlaget er spinkelt – at antage en konsekvent planlægning i den tyske politik over for Danmark. F.eks. går han ud fra, at der lå en dyb, taktisk hensigt bag, at Berlin var tavs så længe i efteråret 1942. »Nyhedsspærringen havde virket efter hensigten« (I, s. 56f). Men man ser ikke, hvad denne hensigt dokumenteres med andet end effekten i Danmark.

De her anførte hypoteser er muligvis ikke sikrere end bogens, men det må hævdes, at de er lige så gode. Det understreger, hvor forsigtig man må være, når materialet har den karakter af situationsbestemthed, som forfatteren selv har fremhævet. Det understreger også, at den kronologiske fremadskridende fortælling kan gøre det analytiske element i afhandlingen uskarpt i kanterne.

Formentlig er det i erkendelse heraf, at Kirchhoff punktvis har indført afsnit, hvor han direkte meddeler, at han vil analysere fænomenerne i lys af samfundsvidenskabelig teori. Det er navnlig kapitel 10 i bind II, »Augustoprørets anatomi«, det drejer sig om. Her har forfatteren med udgangspunkt i Neil J. Smelsers model for kollektiv adfærd villet foretage en sammenfattende analyse af sine empiriske resultater fra strejkeundersøgelsen. Han gør det ud fra den opfattelse, han andet sted i bogen giver udtryk for, nemlig at historikeren »næppe tør afskære sig fra de analyser og arbejdshypoteser der er nedlagt i samfundsforskerens modeller, når det gælder at finde nye sammenhænge og stille spørgsmål til kilderne som materialet ikke selv stiller« (II, s. 201).

Det er undertegnede ganske enig i, men tør nok mene, at Kirchhoff dermed er havnet midt i det svære problem, der ligger i dels at give den kronologisk organiserede fremstilling en analytisk dimension, dels i at udnytte teorierne efter deres indhold.

Sandt at sige følger anvendelsen af Smelsers teori ikke væsentligt til fremstillingen. Derfor skal vi heller ikke gå ind på en nærmere drøftelse af dette problem ud over på den givne foranledning reflektere lidt over, hvorfor en fremstilling som Kirchhoffs altid vil være svær at bringe i forbindelse med en teori som Smelsers.

Først lidt om Smelsers teori. Det er en af flere teorier, som er udviklet til at forklare, hvordan opstode eller voldelige ændringer af samfundstilstandene udvikler sig. Hans og andres teorier herom oplever i øvrigt for tiden en renæssance, fordi netop dette emneområde af forståelige årsager

føles aktuelt. Væsentligt for os er det, at der i Smelsers tilfælde er tale om en egentlig samfundsvidenskabelig model, som prætenderer at give en bindende forklaring på, hvordan sådanne revolutioner udvikler sig.

Det betyder, at de determinanter, han arbejder med, og som citeres af Kirchhoff, skal forekomme og på den måde, Smelser foreskriver det, i et gensidigt afhængighedsforhold. Man skulle så kunne forudsige et revolutionært forløb eller forklare grundene til, at en udvikling ikke endte med oprør. Det ville forudsætte en meget entydig fastlæggelse af de enkelte determinanter, som givetvis i praksis vil være særdeles vanskelig – om overhovedet mulig.

På denne rigoristiske måde anvender Kirchhoff ikke modellen, og det gør heller ikke den anden danske historiker, der har brugt den, Jens Chr. Manniche, i sin undersøgelse af Jødeurolighederne i Odense 1819 (Historie 1974, 1ff). Manniche konkluderer, at han har brugt teorien som et »heuristisk hjælpemiddel, der skærper vores opmærksomhed over for de forhold, der kan have haft betydning i den aktuelle sammenhæng«.

Havde han kendt udtrykket, havde han nok talt om et »analyseskema« i den mening, bl.a. Gunnar Sjöblom har lagt i det. D.v.s. et katalog over faktorer, der i en vis kombination antages at have betydning for den udvikling, man analyserer, uden at man har taget stilling til, hvordan sammenhængen mellem dem er beskaffen. Det svarer vel også til, hvad Kirchhoff siger om at opfatte Smelsers model som et *analytisk hjælpemiddel* (II, s. 201). På den måde har han ganske løst anvendt Smelsers determinanter og navnlig koncentreret sig om nogle udvalgte af dem. Alene det er jo et brud på selve modellen.

Man kan derfor egentlig ikke sige, at Kirchhoff har brugt Smelsers model, selv om han påstår noget sådant. Han har taget nogle elementer af den og brugt dem til at strukturere eller snarere disponere nogle af sine erfaringer samt yderligere noget empirisk stof, som han vil have meddelt fra strejkeundersøgelsen. En anvendelse af modellen i sig selv ville have forudsat, at han havde stillet helt andre, præcise spørgsmål og søgt dem besvaret, som f.eks.: var det et »fjendtligt masseudbrud« i Smelsers forstand? Hvorfor kom der sådanne udbrud i Danmark sommeren 1943 og ikke i andre besatte europæiske lande, hvor nogle af determinanterne også var til stede? Hvad var altså det specifikke ved den danske situation? Hvordan forholder strejkerne i 1943 sig til folkestrejkerne året efter? Hvordan forholder besættelsestidens strejker sig til nutidens »vilde« strejker? – Vil man foretage en sådan komparation, og man vil håbe, det vil blive gjort, for det er særdeles relevant, så får man brug for en vel defineret model.

Det har Kirchhoff ikke haft, hverken her eller i analysen af det partitaktiske spil, hvor han kort strejfer Gunnar Sjöbloms analyseskema for partiets adfærd i et flerpartisystem (II, s. 353). Her nævner han, at analysen af Det konservative folkeparti har samlet sig om fire af Sjöbloms mål, og det giver ham mulighed for at afdække det konservative dilemma, der lå i, at partiets forskellige målsætninger trak hver sin vej. Men det viser også, at de samfundsvidenskabelige analyseskemaer kan være til nytte og præcisere analysen. Kirchhoff har haft betydeligt mere ud af Sjöblom end af Smelser, fordi analyseskemaet i Sjöbloms tilfælde har været grydefærdigt til ham.

Lignende praktisk nytte har han haft i sit arbejde med spørgsmålet om kommunikations- og opinionsproblematikken under strejkerne. Her har han lært forsigtighed m.h.t. de lette konklusioner om påvirkning via den legale og den illegale presse, og det må anses for et godt greb, at han har fulgt professor Niels Thomsens forslag om hos telefonselskaberne at eftersøge mål for telefontrafikken i strejkeperioden. Herved får man et tydeligt memento om ikke at glemme den enorme rolle, den personlige kommunikation spiller (II, s. 217 ff) ved siden af medierne.

Nu er det et åbent spørgsmål, hvordan en fremstilling som Kirchhoffs kan bringes i samklang med et samfundsvidenskabeligt teoriapparat, dens anlæg taget i betragtning. Forfatteren har – og heri ligger i og for sig ikke en kritik – været optaget af at splitte forløbene op, at give nærbilleder af personer og situationer, at fremdrage personlige og lokale afvigelser, at tegne »ansigter i mængden«, som han selv skriver. Men ansigterne i mængden og enkeltteksemplerne, som er væsentlige i Kirchhoffs begrundelsesteknik, er for så vidt uvæsentlige i en teoretisk sammenhæng. Det giver vanskeligheder ved at nå en tilfredsstillende kombination af de to forskellige aspekter.

Desuden har dette noget at gøre med værkets genesis. Når de teoretisk begrundede dele af analysen kan siges at have en løs tilknytning til det øvrige, skyldes det sikkert, at de er kommet til efterhånden, som forfatteren er stødt på dem. Afhandlingen ser ikke ud til at være født med samfundsvidenskabelige gener. Og så er det ikke let at sikre præget alene gennem opvæksten, selv om denne er lang, eller måske netop derfor. En forudsætning for en virkelig frugtbar kombination er, at afhandlingen anlægges på at udnytte samfundsvidenskabelige teori-elementer. Ellers kan det – i yderste tilfælde – blive rene selvfølgeligheder, der kommer ud af det.

Afhandlingen har et par eksempler på dette. Der skal ikke megen fantasi til at tænke sig, at når en ophidset mængde ikke mere tør slå på

værnemagtssoldaterne, fordi de nu skyder, så udfolder den sig mod mindre risikable mål, butiksruder og tyskerhåndlangeres lejligheder. Det behøver man ikke en henvisning til den sociologiske litteratur for at finde ud af (II, s. 239). Kirchhoffs mange henvisninger på dette punkt til sociologisk og socialhistorisk litteratur siger egentlig ikke meget andet, end at han og de nævnte forskere beskæftiger sig med det samme.

Det er sådan set en skam, at bogens udnyttelse af den samfundsvidenskabelige forskning er så udvendig, og at den stort set holder sig til afsnittet med strejkeanalysen. Jeg har nævnt det enkeltstående punkt, hvor Kirchhoff viser, at Sjöbloms analyseskema kan give perspektiv i analysen af de konservative politikeres dilemma. Det viser, at han ville være nået dybere med sine politiske analyser, hvis han i hele anlægget af sin fremstilling havde brugt et mere politisk orienteret perspektiv og eventuelt havde støttet sig mere på de muligheder for en systematisk analyse, politologien byder på.

Han ville da formentlig have spurgt mere systematisk efter informationsmuligheder og informationsniveau hos beslutningstagerne, og det ville – for bare at tage et enkelt eksempel – have givet ham forklaringen på, at udenrigsministeriets folk den 4. november ved telegramkrisens afblæsning var mere positive (I, s. 55) i deres vurderinger end politikerne. I udenrigsministeriet sad man tættere ved informationerne, og det gav naturligvis politisk indflydelse. Det er ikke bare, når embedsmændene, som i det tilfælde Kirchhoff refererer fra samme tidspunkt, direkte gennem P. Munch, virker ind på rigsdagen, at de øver politisk indflydelse (I, s. 76).

Embedsmændenes politiske indflydelse er betydeligt mere omfattende. Grænsen mellem administration og politik er særdeles flydende, og det ser sommetider ud til, at forfatteren arbejder ud fra nogle lidt snævre og traditionelle forestillinger om, hvordan tingene fungerer i det politiske system. F.eks. er det da en selvfølgelig ting, at departementscheferne efter 29. august søgte politisk dækning, ligesom de på andre måder søgte den nødvendige legitimation for deres beslutninger, så de blev andet end slag i luften.

Hvad man derfor i nogen grad savner i bogen er en mere systematisk gennemtænkning af vilkårene for at træffe politiske beslutninger i det daværende politiske system, en overvejelse af den politikerrolle, der nu ret implicit indgår i Kirchhoffs bedømmelse af politikerne, kort sagt en mere konsekvent formuleret referenceramme for værkets politiske vurderinger. Og frem for alt en referenceramme, bygget på mere rationelle kriterier end en mangel på sympati med samarbejdspolitikken.

Formentlig ville der så også være gået lidt skår i forfatterens glæde over at have lanceret begrebet »kollaboration« som en bedre term end »samarbejdspolitik« og »forhandlingspolitik«. Dette terminalogiske problem har at gøre med hans eget engagement i perioden. Han vil have et neutralt ord, som går uden om den udvanding af forskellen mellem modstand og samarbejde, som han mener, de danske ord er brugt til. Men så er det nu ikke særlig hensigtsmæssigt at bruge et andet, mindst lige så belastet ord. Den afhandling af Hans Lemberg, som Kirchhoff tager sit udgangspunkt i, understreger jo netop den nye betydning, 2. verdenskrig har givet ordene kollaboration og kollaboratør. Nudansk ordbog sætter det lig med quisling.

Man kan være enig med Kirchhoff i, at det er rimeligt at gøre hele spørgsmålet om modstand contra samarbejde til genstand for en nøjere overvejelse. Der kan også være brug for at sætte spørgsmålstegn ved tendensen til at skabe consensus mellem modstandslinien og forhandlingspolitikken i opfattelsen af besættelsesårenes politik. Men det er udtryk for en alvorlig misforståelse af sprogets funktion at ville gøre det ved at sætte et andet belastet ord ind. Det giver ikke neutralisering.

Ord er sociale størrelser, og de lader sig ikke besværges i en videnskabelig afhandling. Kirchhoff gennemfører bestemt heller ikke selv en klar, distinktiv brug af de 3 ord i sin afhandling. Det lader sig sikkert heller ikke gøre.

Ordene samarbejdspolitik, forhandlingspolitik og kollaboration bruges mellem hinanden på en måde, der ikke giver læseren klare fornemmelser af, hvorfor ordet kollaboration med alle dets bitoner skal indføres ved siden af de allerede eksisterende ord.

Det havde været videnskabeligt mere givende at tage udgangspunkt i det ordfelt, hvori ordet kollaboration og de øvrige nævnte ord står. Det gør jo netop Lemberg, og man kan ikke frigøre sig for den tanke, at Kirchhoff her som ved sit møde med samfundsvidenskaberne blot i forbifarten har snuppet nogle overvejelser, som let kunne associeres med hans løbende fremstilling og opgøret med consensus-tænkningen, uden at sætte sig ind i baggrunden i den disciplin, her filologien, som han låner fra.

Ved at tage udgangspunkt i ordfeltet, som er et vel defineret fænomen i sprogvidenskaben, ville han have kunnet afdække, hvad ordene er brugt til, og hvad de faktisk dækker i henhold til den undersøgelse, han nu har gennemført. På den måde havde han haft en mulighed for at påvirke vor brug af ordene.

Kollaboration eller forhandlingspolitik er en politisk proces med mange facetter, og det er ved *bekrivelsen* af dem, ikke med en blot og bar

etikettering, at processen kan forstås. Skal den udvandede consensus-opfattelse af modstand og forhandling trænges tilbage, sker det kun ved at analysere processen og dens moralske implikationer. Det er til syvende og sidst dem, der er afgørende, og de er samfundsbestemte, politiske størrelser. Det er dem, og ikke ordene – højst ordenes anvendelse – der har vor interesse.

Man havde yderligere ad denne vej kunnet få et aspekt ind i ordfeltet, som nu mangler. Forhandlingspolitikken skal efter min mening også ses som et fænomen, der generelt – altså også bortset fra besættelsessituationen – har med småstatens tilpasning til den eller de nærmest dominerende stormagter at gøre. Danske politikere havde fået ganske stor færdighed i at vurdere denne side af småstatspolitikken og dens konsekvenser i mellemkrigstiden, og efterkrigstiden har vel også lært os meget om det.

I den forbindelse er det interessant, at det ikke bare er Scavenius, der fremfører sin bekendte tese om Danmarks evige afhængighed af den magt, der har indflydelse i Nordtyskland. Det er, synes jeg, væsentligt, at Buhl kan citeres for nøjagtig det samme som begrundelse for at holde tingene gående uden at slå for meget i stykker. Jeg tænker på hans samtale med Gunnar Larsen i juni 1942 (P.K. IV, 183).

Buhl regnede da ikke med, at den daværende regering og rigsdag ville komme til at ordne forholdene efter en eventuel tysk sejr. Helt nye situationer kunne imidlertid opstå, og også af den grund skulle man ikke slå for meget i stykker. »... hvordan den nuværende krig end forløb, så ville Tyskland dog blive liggende dér, hvor det lå, og Danmark, hvor Danmark lå, således at vi skulle leve videre side om side, hvorfor det var af den største betydning, at man ikke fik fremkaldt et tyskerhad som f.eks. det norske, der kunne gøre ubodelig skade generationer igennem; statsministeren«, skriver Gunnar Larsen, »regnede nemlig med som givet, at hvis det skulle lykkes England at slå Tyskland ned, så ville det dog kun være et vist åremål, inden Tyskland atter var en stærk stormagt; anderledes kunne det nu efter hans mening ikke være«.

Dette aspekt i samarbejdspolitikken, som jo ikke uden videre har at gøre med, at politikerne først og fremmest ville opretholde deres egne snævre magtpositioner, men nok med at de interesserede sig for grundvilkårene for politisk handling, skal også med ind i definitionen af samarbejdet, enten man så kalder det kollaboration eller ej. Det opnår man ikke ved blot at lade et nyt ord repræsentere det overordnede begreb for samarbejde med tyskerne.

I 1969 var Hans Kirchhoff så sagtmodig eller large – hvad ved man – ikke at ville forvise ordet »folkestrejke« fra vort vokabularium, selv om

han overbevisende havde påvist, at der netop ikke var tale om folkestrejker i Esbjerg og Hjørring 1943 (Historie, 1969, 223 f). Det ville formentlig være frugtesløst, skrev han dengang. I stedet opfordrede han indirekte til ikke at bruge ordet kritikløst. Man kunne have ønsket, at han havde behandlet ordene forhandlingspolitik/samarbejdspolitik lige så kulant.

Hans holdning på dette punkt har at gøre med, at han i et vist omfang er fanget i sit eget engagement, som han bekender det i indledningen. Han skriver, at hans personlige mening er »den, at kollaborationen i 1943 havde overlevet sig selv«, og han afviser »kollaborationens *sacro egoismo* og dens stadig mere udtalte forsvar for bestemte politiske interesser, og for et bestemt politisk system«. Det vil sige, at Kirchhoff sætter lighedstegn mellem politikernes ønske om at sikre egne positioner og egen handlefrihed og et ønske om at bevare magten for magtens skyld. Det sidste indgår også i politisk handling, men det er ikke det bedste udgangspunkt, når man – som Kirchhoff også vil – prøver at forstå de danske politikeres adfærd ud fra deres egen opfattelse og målsætning.

Det er allerede søgt vist, hvordan denne perspektivering påvirker Kirchhoffs skildring af forholdet mellem DKP og socialdemokratiet. Men der findes i og for sig eksempler på det overalt i hans gennemgang af den politiske udvikling. De politiske vilkår ses i et alt for snævert perspektiv, som fortegner billedet. Det kan vises i bogens analyse af de konservative, som Kirchhoff selv finder det vanskeligt at komme til rette med. Formentlig fordi han har en fornemmelse af, at de konservative er tættest på at fornægte politiker-egoismen, og så gør de det ikke alligevel. Det kan han tilsyneladende ikke rigtig tilgive dem.

Jeg tror nu, man når længere i denne analyse, når man ikke sender alt for bidske sideblikke til dette, at politikere altid i deres handlinger også indkalkulerer ønsket om, at de ikke uoverlagt ødelægger det system, der er forudsætningen for deres indflydelse. Det gælder for alle normalt fungerende politiske aktører, hvadenten deres indflydelse baseres på et parlamentarisk system, på økonomisk magt, på en modstandsbevægelse, eller hvad der nu kan være tale om. I analysen gør man klogt i at gå ud fra denne realitet og se neutralt på den, hvis analysen skal have nogen som helst praktisk nytte.

Kirchhoff citerer et sted P. Munch for bemærkningen, at kongehuset altid har haft en flair for dynastiets opretholdelse. Det er næppe helt ved siden af at sige, at den gode politiker oftest kendes på sin flair for, hvad der opretholder hans politik. Og det er ikke bare folkestemningen, som han tolker den, men også det system, der sikrer hans handlemuligheder.

For de konservative er det jo desuden klart, at der var et flertal, som

ikke ønskede at gå imod Scavenius for enhver pris. Det er den kontante baggrund for de konservatives beslutninger. Men heller ikke det efterhånden voksende mindretal, der ønskede en mere profileret politik, ville jo uden videre de konsekvenser af et brud, som hed »norske tilstande« i tidens sprog. Det mente de ikke, der var tilslutning til i befolkningen, og deri havde de sikkert ret. Men de ville heller ikke et brud med det politiske system, de fungerede i, og det er det centrale punkt. Man skal lægge mærke til, at Aksel Møller klart ønskede, at signalet til brud skulle gives af de politiske ledere. Det måtte ikke komme fra masserne.

Der er også grund til at tro, at Aksel Møller var med til at lægge pres på KU, der jo var under broderen Pouls ledelse, da ungdomsorganisationen, efter at der var indgået forlig om Scavenius-regeringen i november 1942, fortsatte med at undsige Scavenius. Nok havde Aksel Møller, som Kirchhoff siger, været blandt nej-sigerne, men han var ikke interesseret i at presse et brud ukontrolleret igennem. Man skal sikkert lægge godt mærke til hans bemærkning, at havde gruppen ikke i første omgang stemt mod Scavenius, kunne han ikke have været med. Derved havde de konservative jo dels fået et nationalt alibi, dels undgået at tvinge et brud igennem. Da Poul Meyer, som det nævnes i bogen, forlod partiet i protest efter afstemningen i KU's formandsmøde 14/11 42, sagde Poul Sørensens til ham: Du hører jo hjemme ovre hos disse sabotører (notat, stillet til anmelderens rådighed).

Hensigten med denne udredning er at fastslå, at også for de konservative – både de nationalt profilerede og de mere forsigtige – var det en overordnet præmis at fastholde initiativet hos politikerne. De ville ikke bryde det system ned, som var selve forudsætningen for deres indflydelse. Man skal lægge mærke til, at Ole Bjørn Kraft erklærede, at partiets hensigt var at vælte Scavenius i en sammenbrudssituation. Men heller ikke før.

Initiativet skulle også ud fra Krafts optik fastholdes på rigsdagsplan, og et brud skulle først tages, når det var sikkert, at det ikke betød afgørende ændringer i forholdene i landet. Systemet skulle helst holdes intakt og derefter legitimeres med nyvalg. Derfor den megen tale om, at klokken var fem minutter i tolv, for først kl. 12 skulle bruddet tages.

I sin Ollerup-tale den 7. august 1943, midt under den spændte deportationskrise, fremsatte jo Ole Bjørn Kraft tanken om en parlamentarisk regering. Han talte om, at rigsdagen, som var valgt den 23. marts, ville »få store opgaver at løse i tiden op til krigens afslutning og med overgangen fra krig til fred«. Skal vi sige, at det er fra nogle minutter før til et stykke efter kl. 12, for at blive i sproget?

Og så fortsatte han: »Med en national, parlamentarisk regering, med bred rod i det danske folk, i spidsen, en regering, som folket kan vise uindskrænket tillid, skal vi til den tid med en politik, der har ret og rimelighed som et løseord, overvinde de store vanskeligheder, der venter os« (II, s. 299).

Nøgleordene er her *til den tid*. De betyder, at Kraft tager et forsigtigt forbehold og begrænser rækkevidden af sine krav. De konservative satte i august 43 aldrig fuld styrke bag ønsket om et regeringsskifte. De havde brug for at have været tidligt nok ude med kravet, men det er ikke det samme, som at de ønskede det gennemført med det samme. Desuden gav det dem pressionsmuligheder over for de andre partier, og det var nok også et mål.

Pressionen udnyttedes, som det fremhæves i bogen, i tovtrækkeriet om ro- og orden-erklæringen den 20. august. Dog er forfatterens tolkning af enkelthederne i de gennemførte ændringer lidt vidtdrevne. F.eks. kan det være vanskeligt at se, at der er tale om en udvanding, når det hedder, at

»Det *er*¹ de lovlige myndigheder og de ansvarlige ledere, der *må* foretage de skridt, som *er* nødvendige til *beskyttelse* af danske interesser«.

I stedet for:

»Det *må* være de lovlige myndigheder og de ansvarlige lederes opgaver at foretage de skridt, som *måtte* være *nødvendige* til varetagelse af de danske interesser« (II, s. 344).

Skal det være, kan det lige så godt tolkes som en sproglig skærpelse. I øvrigt lod jo også de konservative sig presse. Under forhandlingerne blev Kraft to gange taget under behandling af P. Munch i enrum og gav sig. I parantes bemærket er det en af afhandlingens mange fortjenester, at den fremdrager P. Munch som den politiske lods i de vanskelige situationer. Men det væsentlige er, at Kraft gav sig, uden at man behøvede at bruge kongemagten mod dem, som Buhl havde gjort det i november 1942. P. Munch var ellers parat til det. Formentlig er det denne vigen, Kirchoff ikke kan lide, ud fra den ovenfor citerede grundholdning.

Det er denne holdning hos forfatteren, vi diskuterer, nok så meget som selve fremstillingen af de konservatives adfærd. Alle elementerne findes spredt rundt i bogen, men analysen bygger inderst inde på forfatterens opfattelse af, hvad de konservative burde have gjort. Her overfor skal stilles den påstand, at det er mere frugtbart at se på, hvad de konservati-

1) Fremhævelserne er anmelderens.

ve faktisk gjorde og hvorfor. Det giver i hvert fald et bedre indtryk af vilkårene for politisk handling og desuden også en dybere forståelse af dem.

Dermed er vi tilbage ved det, der må blive hovedkarakteristikken af bogen. Den har sin styrke i det fortællende, skildringen af det detaljerede forløb med begivenheder og personer i centrum. Detaljerne er mange, også for mange. Vi når jo helt ned til at registrere en enkelt rudeknusning i Tarm, en klipning i Arnborg og et par episoder i Kjellerup (II, 166 f med note 5). Enkelthederne kan hindre overblikket – i hvert fald for læseren – og hele den omstændelige dokumentation af strejkerne kunne godt have været undværet til fordel for et uddrag af de principielle og generelle erfaringer, der har relevans for analysen af strejkernes virkning i den politiske sammenhæng. Kirchhoff har skrevet flere bøger i én, løst for mange opgaver på en gang til, at værket kan fremtræde tilstrækkelig helstøbt. Den narrative form har i lidt for udpræget grad fået lov til at løbe frit.

Det løse i de politiske analyser skyldes imidlertid også, at Kirchhoff, som han selv bekender, ikke kan lide politikernes tendens til at lade indenrigspolitiske og navnlig partitaktiske overvejelser indgå med så stor vægt i deres kalkuler. Men bogen er jo én løbende eftervisning af, at sådan forholder det sig. For alle partierne. Og for dem alle gjaldt det om at opretholde det parlamentariske apparat og det organisationssystem, som var forudsætningen for, at de kunne udøve deres indflydelse. De ønskede denne politiske infra-struktur opretholdt helt til krigens slutning, hvor de ønskede at kunne influere på tingene. Enten man kan lide det eller ej, er det ud fra dette, man må analysere fænomenerne. I øvrigt lykkedes det dem jo også at fastholde dette mål, og gik man frihedsrådets adfærd efter, ville man også der finde taktiske hensyn. Naturligvis.

I indledningen skriver forfatteren, at han naturligvis godt ved, hvordan han nu ville have skrevet bogen. Han ville have samlet kræfterne om partisystemet, administrationen, organisationerne og næringslivet og deres reaktionsmønstre over for besættelsen (I, s. 18). Det er nok netop der, man føler manglerne i den ellers så righoldige bog.

Besættelsestiden er efterhånden en tæt udforsket periode. Bog på bog har lagt stof frem for os, så vi nu kan skimte linier og begynde at uddrage viden om mange af det danske samfunds funktioner både i en krisesituation og i henseende til det, vi med forsigtighed kalder »normale« situationer. Karakteristisk nok opviser også de seneste år udviklingstendenser, som ægger til sammenligning med det tema, Kirchhoff har taget op, men som han af gode grunde har måttet lade ligge.

Den seneste periodes mange forskellige tegn i samfundet på pres på de etablerede former for politisk meningsdannelse og politisk beslutning – strejker uden for de fagretslige rammer, græsrodsbevægelser, protestbevægelser, aktioner af forskellig art – er ved at åbne vore øjne for nye sider af det, Kirchhoffs bog handler om.

Den concensus, han henviser til og kritiserer, er ikke et barn af 70'erne. Tværtimod. Nu er vi godt på vej til at eftersøge forudsætningerne for det heterogene, modsætningsfyldte samfund, vi oplever i dag. Så går concensus-teoriens forudsætninger fløjten, og det er vel det, Hans Kirchhoff har haft en fornemmelse af og giver udtryk for flere steder i bogen. Besættelsestidens historie har stof til mange frugtbare sammenligninger.

Kirchhoffs arbejde er et særdeles væsentligt bidrag i hele denne sammenhæng, fordi det lægger yderligere en mængde stof frem, som kan ægge til tolkninger – også tolkninger, der afviger fra forfatterens egen, fordi de foretages med et andet udgangspunkt.

Ex auditorio opponerede folketingsformand K. B. Andersen i forbindelse med forsvaret af Hans Kirchhoffs afhandling. Her gengives hovedpunkterne af indlægget.

Når jeg i dag tillader mig at tage ordet her, har det flere årsager.

I en tid, hvor værdien af et historisk perspektiv, som helt nødvendigt til forståelsen af de nutidige begivenheder, ofte nedvurderes, vil jeg gerne her gentage min ofte fremførte værdsættelse af historieundervisningen og historieforskningen – og i dagens anledning – min stærke interesse for studierne af besættelsestiden. Det var en periode, hvis begivenheder – ikke mindst de politiske – jeg fulgte på ret nært hold.

Jeg skal ikke tage forsamlingens tid med at kommentere alle de elementer i augustbegivenhederne, der fylder afhandlingens 1184 sider, men begrænse mig til nogle få af dem, nemlig afhandlingens vurdering af

- 1) politikerne: folketing og regering,
- 2) afhandlingens omtale af kommunisterne,
- 3) omtalen af fagbevægelsen og endelig
- 4) den efter min mening for snævre omtale af begivenhederne omkring selve den 29. august 1943.

Troen på, at afhandlingen vil give politikerne, hvad jeg vil kalde en rimelig behandling, bringes i tvivl straks fra starten, hvor der gøres forsøg på at forklare, at ordet »kollaboration« kan anvendes værdifrit om forhandlingspolitikken – til trods for, at det erkendes (I, 11), at begrebet er »stærkt belastet«, og at (I, 12) begrebet »kollaboratør« reserveres til »værnemagere, tyskerpiger, Schalburgfolk etc.«

I en præsentation af doktorafhandlingen i Universitetsavisen nr. 16 fra september i år hedder det med forfatterens egne ord: »Det erkendes at overgangen mellem kollaboration og modstand var og er flydende men afhandlingen har alligevel fundet det frugtbart at fastholde begreberne som i sin kerne udtryk for to vidtforskellige reaktionsmønstre på besættelsessituationen«. Man får så trøste sig med forfatterens egen vurdering i note 2 til I, 133: »Mig bekendt har politologerne ikke beskæftiget sig systematisk med begrebet kollaboration«. Det må man så afvente.

Om forfatterens hovedsynspunkt (I, 15): at politikerne ikke ville brudet 29/8 1943, men at deres nej var fremtvunget af frygten for, at kommunisterne skulle erobre magten i landet, kan jeg kun sige, at jeg i besættelsestidens mange og hyppige samtaler med ledende politikere – jeg tænker bl.a. på folk fra forskellige partier som Aksel Møller, Jørgen Jørgensen, Knud Kristensen, Buhl, og først og fremmest H. C. Hansen, som jeg i besættelsestidens sidste år havde næsten daglig kontakt med – aldrig har hørt denne frygt fremført som et hensyn, der fremtvang nej'et den 29. august – men politikerne havde selvfølgelig nok en forståelig frygt for kaotiske tilstande efter krigen.

Når forfatteren har fået et andet indtryk, kan det måske skyldes, at interviewingen – som anført på side 29 – mere og mere samlede sig om »de illegale grupper og fagoppositionen, først og fremmest DKP«.

Sagt i denne sammenhæng er det også påfaldende, at forfatteren, der bygger på et væld af noter med henvisninger til kilder, når det drejer sig om beskrivelser af sabotager, demonstrationer, rudeknusninger, behandling af tyskerpiger m.m., i langt ringere omfang anvender kildehenvisninger, når det drejer sig om vurdering af politikerne, deres handlinger og motiver.

Nogle typiske eksempler:

a) Om hjemturen efter socialdemokratiske ledes samtale den 18. august 1943 med Best anføres (II, 323/324): »Sikkert kørte også de socialdemokratiske ledere tilbage til København i forvisningen om at samarbejdspolitikken måtte fortsætte, og at man i hvert fald i den rigsbefuld-mægtigede havde et af de vigtigste kort i kampen for status quo og mod de kommunistiske kræfter i landet«.

Det er muligvis »sikkert«, men kilden mangler.

b) Det samme gælder bemærkningen (II, 472): »Best havde formået at skabe sig tillid på Christiansborg, og vurderedes som et sikkert kort i politikernes bestræbelser på at føre kollaborationen igennem indtil krigens afslutning«.

c) Om samarbejdspolitikken siger forfatteren, igen uden kildeanvisning (II, 474): »Det skal indrømmes at kilderne flyder sparsomt, men der er intet fundet i det samtidige materiale der indicerer at nogen stemme med vægt indenfor Socialdemokratiet, Venstre eller de Radikale skulle have arbejdet henimod et brud«.

Dette står i klar modsætning til en række udtalelser fra 1940-43, hvoraf blot skal nævnes en særlig velkendt, nemlig den tale Hedtoft holdt på Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmøde den 13. februar 1941, efter at

han var blevet tvunget af tyskerne til at gå som partiformand. I denne tale siger Hedtoft bl.a.: »Nu spørges der: Hvorlænge kan dette blive ved? Tyskerne har på næsten alle områder sveget og svigtet de løfter, de gav os den 9. april« ... »Er der ingen grænse, hvor vi siger stop og nej? Kan vi overfor vort parti, overfor landets befolkning, overfor vore nordiske brødrefolk, overfor vor egen samvittighed og historien blive ved med eftergivenesshed?« ... »Jeg forstår inderlig godt disse spørgsmål, jeg stiller dem hver dag til mig selv og tror at kunne sige, at langt de fleste af vore tillidsmænd i ministeriet, i partiledelsen, i rigsdagsgruppen og i fagbevægelsens ledelse ofte, vel daglig, har stillet dem til sig selv« ... Hedtoft fortsatte om den politiske linie: »Den må tilstræbe to ting: Et brud, som antagelig må komme, må helst tages samlet af de demokratiske partier, og alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering. En dansk nazistisk regering vil nemlig omgående acceptere told- og møntunion, helt og holdent indrangere os i det tyske livsrum, tvinge os ud af vor formelle neutrale stilling og gøre os til aksepartner. Dette er utvivlsomt også Tysklands principielle ønske og målet for deres bestræbelser her i landet«.

Hartvig Frisch giver i »Danmark besat og befriet« (I, 143) denne tale følgende kommentar med på vejen: »I disse ord finder man et klart udtryk for den specielle danske problematik, som først i 1943 på een og samme tid fik sin udløsning og sin afslutning i valgsejren om foråret og i det endelige brud om efteråret, efter at de danske nazister først var redet til døde. Denne sammenhæng mellem kompromisserne overfor Tyskland og bekæmpelsen af nazismen bør man stadig holde sig for øje for at forstå den indre danske politik«.

Hvor totalt det var lykkedes i 1943 at afværge enhver tale om nazistisk magtovertagelse, kommer til udtryk i afhandlingen, hvori det fastslås (I, 112), at det da også var »karakteristisk at der i august, da samarbejdspolitikken brød sammen, ikke engang rygtevis hørtes tale om en magtovertagelse ved DNSAP!«

d) Om valget i 1943 – hvor der nok kunne være grund til at sætte et spørgsmålstejn ved forfatterens opfattelse af forhistorien – siges det igen uden nærmere kilde (I, 202), at »resultatet blev fejret som en stor sejr for de socialdemokratiske farver«. Det er da sikkert det indtryk, f.eks. dagspressen har givet. Det var også en meget stor stemmefremgang, men var forfatteren gået bag om avisoverskrifterne, ville han sikkert også straks på valgnatten have mødt den realistiske, for ikke at sige pessimistiske tone, jeg mødte hos H. C. Hansen morgenen efter valget i en bemærk-

ning om, at det var en gevinst, man måtte regne med at aflevere igen ved det første valg efter befrielsen – et tidspunkt, som hverken han eller andre politikere, jeg kendte, troede var nært forestående.

e) I endnu en kildeløs vurdering siges det (I, 208): »Frygten for en bolschevisering af Europa måtte blive et meget stærkt argument for dem der ønskede samarbejdspolitikken opretholdt og så hen til kollaborationen som et væsentligt bolværk imod kommunismen«.

Dette er helt i strid med opfattelsen, som jeg erindrer den, og som jeg også finder basis for i en artikel (af den konservative Aksel Møller) fra det illegale Den danske Parole 9. marts 1945 – udsendt af Aksel Møller efter krigen. Efter en omtale af de russiske hæres fremstød og den ængstelse, det måske kunne give anledning til, skriver Aksel Møller: »Men ængstelsen er større end klogt er. Den frygtagtighed, som kendetegner vide danske kredses opfattelse af Sovjet-unionens politiske hensigter, er i høj grad et resultat af en meget målbevidst og meget dygtig tysk propaganda, hvis oprindelige mål var at få os til at bidrage til den tyske krigsmaskine, og hvis senere mål er at så en mistillidens sæd, som kan hindre os i at føre en rigtig efterkrigs politik«.

Det er jo ikke ligefrem udtryk for bolschevikfrygt.

Er det rigtigt, at politikerne først og fremmest ville ro og orden som et mål i sig selv? Som forfatteren udtrykker det (I, 83), var ro og orden »ikke foreneligt med modstandskamp og krig. Der var tværtimod tale om to strategier der bekæmpede hinanden«.

Nej, det var hverken »ro og orden« i sig selv eller (I, 138) et »velfærds-sigte«, der bestemte politikerne til at søge at fastholde forhandlingspolitikken, så længe som det skete – men ønsket og håbet om at skåne landet for de ulykker, som netop 29. august førte med sig. Man kan have forskellige vurderinger af forhandlingspolitikken, men bør vel ikke misken- de dens motiver, navnlig ikke uden rimelig dokumentation. Det må også erindres, at politikerne måtte være parat til at stå til ansvar efter krigen, for hvad de havde gjort eller ikke havde gjort, medens de anonyme kræfter bag sabotage- og demonstrationspolitikken ikke arbejdede under et lignende ansvar.

I forbindelse med omtalen af forhandlingspolitikken ville det også have været naturligt at pege på den vanskelighed for denne politik, der bestod i censurens snærende bånd for en fri debat i den legale presse. Forfatteren er flere steder inde på dette problem, men uden helt at gøre det klart, hvor vanskelig – for ikke at sige umulig opgave – det var for de folkevalgte politikere at argumentere klart i de legale medier. Dagen

efter besættelsen i 1940 skrev Nationaltidende i en ledende artikel: »Konge og regering har under indsigelse bøjet sig for Tysklands krav. Fra det øjeblik, dette skete, fordi det viste sig at være uafvendeligt, ophører den offentlige meningsytring, for hvilken dansk presse i dens forskellige afskygninger – siden stormagtskrigens udbrud i september f.å. ganske vist med begrænsning – hidtil har været organ. Samtidig indskrænkes pressens efterretningstjeneste, såvel den inden- som den udenlandske, til de meddelelser, som hidrører fra eller er godkendt af de kompetente myndigheder«.

Hvor vanskelige informationsvilkår politikerne havde som baggrund, giver forfatteren selv en række eksempler på:

a) I forbindelse med Odense-begivenhederne siges det om Ib Nørlunds ledelse af »Trods Alt« (II, 49), at »ham var det, der formulerede parolerne i de daglige lederartikler, og som i kraft af partiets pressemonopol – bladhusene lå døde hen i de dage, den danske radio var tavs, og den svenske og den engelske hinkede langt bagefter udviklingen – blev en af generalstrejkens betydeligste opinionsledere«.

b) I forbindelse med omtalen af begivenhederne i Randers og Horsens (II, 186): »Den 27. august opfordrede »Frit Danmark« århusianerne til at holde ud under henvisning til at modstanden var »landsomfattende«, og at store jyske byer som Fredericia, Vejle, Horsens og Randers generalstrejkede. Meddelelsen var ikke rigtig«.

c) Om BBC's udsendelser (II, 209): »En samlet vurdering af nyhedsstoffets »sandhedsværdi« tillader radioreferaterne ikke, men efter de fremdragne eksempler var unøjagtighederne mange«. Der var, siger forfatteren, tale om »en generel proportionsforvrængning, der tegnede august-dagene i grellere farver end virkeligheden faktisk var«.

d) Om den svenske radio (II, 211): »den 24/8 brød begivenhedernes pres igennem med meddelelser om sabotage mod elværket i Århus, og undtagelsestilstand her og i Ålborg, Middelfart, Svendborg, Korsør og Odense – oplysninger der alle var forkerter«.

e) Om situationen generelt (II, 216): »I sommeren 1943 havde den illegale presse opnået et oplagstal, der gjorde den til en virkelig magtfaktor i nyhedsformidlingen, samtidig med at de skærpede censurkrav gav den et faktisk monopol på alle de nyheder, der virkelig optog og interesserede folk«.

Det var ikke lette vilkår for politikerne at arbejde under.

Hvad angår kommunisterne, som forfatteren tildeler hovedrollen i august-aktionerne landet over, er det efter mit skøn en væsentlig mangel

ved afhandlingen, at linien bagud til 1940 ikke er trukket klart op. Her mangler ganske det historiske perspektiv. Det er nemlig umuligt at forklare befolkningens holdning til såvel de folkevalgte politikere som til kommunisterne – og også at forstå politikernes tillid til deres egen mission og betydning – uden at erindre, hvad der skete i sommeren 1940, i den for dansk folkestyre farlige sommer.

Denne sommer, hvor Hitlers hære – med ryggen dækket i kraft af Stalin-Hitler-pagten – i lyntempo underlagde sig det meste af Europa, var der virkelig fare for opløsning i det danske folkestyre. Der herskede rådvildhed og rådløshed, bl.a. på grund af usikkerheden om, hvad der egentlig var foregået i dagene omkring den 9. april. Hertil kom, at mange kræfter arbejdede sammen om at svække folkestyret og så mistillid til politikerne.

Det var den sommer, hvor stærke kræfter uden for rigsdagen søgte at øve indflydelse på regeringsdannelsen i anti-parlamentarisk retning. Og det var den sommer, hvor kommunisterne placerede sig på en sådan måde, at det store flertal af befolkningen tog klar og skarp afstand fra dem. Blot et eksempel blandt mange:

Da Hitler stod på sejrens tinde, og alle ventede storangrebet på England, holdt han den 19. juli 1940 en stor fredstale, hvori han efter Berlingske Tidendes referat bl.a. sagde: »I denne time føler jeg mig af min samvittighed forpligtet til endnu en gang at rette en appel til Englands fornuft. Jeg tror at kunne gøre dette, fordi jeg ikke som en besejret beder om noget, men som en sejrherre taler til fornuften. Jeg ser ingen grund, der kan tvinge til fortsættelsen af denne kamp«. »Jeg ved, at millioner af tyske mænd og ynglinge stråler ved tanken om endelig at kunne komme til at få et opgør med den fjende, der uden nogen som helst grund for anden gang tvang dem til krigen«.

Denne tale gav kommunisternes blad, der dengang hed »Arbejderbladet« (21/7-40) følgende opbakning, som anføres her for at vise skredet i DKP's holdning under besættelsen, et skred som viser, at der ikke ligefrem var tale om sammenhæng i deres holdning under den tyske besættelse: »Den tyske rigskansler, Adolf Hitler, betegnede selv sin tale i den tyske rigsdag som en sidste appel til fornuften ... Vil tilbudet blive modtaget af England, er i dag det store spørgsmål – eller vil en krig på liv og død mellem de to stormagter nu for alvor begynde ... Et uhyre ansvar hviler på dem, der træffer afgørelsen for fortsættelsen af en krig, for hvis fortsættelse der ikke gives nogen grund – så lidt som der ingen grund var til at påbegynde krigen og styrte Europas millioner ud i et blodigt opgør, som vælter sine byrder ud over alle andre end netop dem, der er årsag til

og skyld i krigen ... Under parolen »Kamp for demokratiet« blev krigen begyndt, men krigens imperialistiske karakter afslørede sig hurtigt. Det er kampen om verdensherredømmet, kampen om retten til udbytelsen af andre folkeslag, en krig, der intet har med hverken demokrati eller frihed at gøre«. Ordene var altså næsten de samme som Hitlers.

Denne side af kommunisternes opinionspåvirkning er ikke taget med i kapitlet om Danmarks kommunistiske parti (I, 223-234). Man finder alene én kryptisk sætning – på 27 ord – der antyder, at der skete en ændring i kommunisternes holdning i juni 1941. Jeg er enig i – med et citat fra Information sommeren 1945 – at »det var det folk sagde og gjorde, mens tyskerne vandt, der har størst interesse i bedømmelsen«. I denne demokratisk og folkelig set farlige sommer var det politikerne gennem samarbejdet på rigsdagen og ungdomsorganisationerne gennem deres samarbejde i Dansk Ungdomssamvirke, der var med til at holde den demokratiske front mod forvirring, usikkerhed, tysk og dansk nazistisk pres. I denne afgørende periode var det *dem*, der udgjorde modstanden.

Kommunisterne var jo i øvrigt – hvilket klart fremgår af afhandlingen – ikke selv uden skyld i, at der kunne opstå tvivl om deres hensigter. I forbindelse med Odense-begivenhederne hedder det (II, 51) om sejren på strejkefronten, »at det so oder so ville kompromittere socialdemokraterne var naturligvis ikke kommunisterne ukært«. I afsnittet om augustoprørets anatomi rejser forfatteren (II, 249) spørgsmålet, om DKP søgte revolutionen i august – og besvarer det med ja for mange menige kommunister, men nej for partiledelsens vedkommende. Men det hedder alligevel generelt (II, 248): »Men samtidig kunne kommunisterne naturligvis ikke se august-oprøret isoleret fra den sociale frigørelsesproces, var ikke netop strejken i den kommunistiske teori en revolution i svøb, og den økonomiske og politiske kamp uadskilleligt forbunden«.

Alligevel må jeg gentage: Det er første gang, jeg i denne form møder tesen (I, 136) om bolschevikfrygten som »et fremherskende motiv bag samarbejdspolitikken«.

At De samvirkende Fagforbund, som LO dengang hed, ikke ønskede deres organisationer revet op af anonyme kræfter eller af personer, som ikke havde deres baggrund i et valg i deres organisation, kan da ikke undre. Der er ingen grund til at tvivle på, at det – også på baggrund af erfaringer ude fra Europa – var et meget afgørende synspunkt for de faglige ledere, at der netop i en kaotisk periode efter krigen kunne blive hårdt brug for organisationerne til at varetage medlemmernes interesser,

så langt det nu lod sig gøre. Men D.s.F har ikke rigtig forfatterens sympati. Det går som en rød tråd gennem hele skildringen af august-begivenhederne.

Herudover blot et par eksempler på en lidt speciel historieskrivning:

a) I august-begivenhedernes sidste fase holdtes et møde for de københavnske tillidsmænd (24/8-43), et møde forfatteren karakteriserer med ordet »indpiskning« (II, 367). Hvad denne betegnelse bygger på, vides ikke, da forfatteren fastslår (II, 368), at »fra debatten er intet overlevet, men oprørerne var få«. På dette møde vedtog tillidsmændene et opråb til hovedstadens arbejdere, hvori det bl.a. (II, 369) hedder: »Uansvarlige kredse forsøger ved anonyme opråb at opkaste sig til ledere for de organiserede arbejdere. Ved falske lokketoner forsøger disse kredse, der aldrig har haft nogen interesse for demokratiet eller for arbejderbevægelsen, at forlede hovedstadens arbejdere til letsindigheder«.

Som modstykke til belysning af reaktionen hos »den menige arbejder« sætter forfatteren et anonymt brev til D.s.F. (II, 369). Et brev, der gengives i sin fulde længde. Om brevet hedder det i noterne (III, 342): »Det vil være nærliggende at afvise brevet generelle gyldighed som et udtryk for stemningen i arbejderkredse i august med henvisning til at forfatteren er kommunistisk agitator. Det kan dog betvivles at en skolet partisoldat ville have fundet det umagen værd at skrive sin mening til fagbevægelsens top. Brevet er i mine øjne et centralt udtryk for stemningsskredet inden for arbejderbevægelsen i de sidste krigsåre«.

Er det ikke at tillægge et anonymt brev lovlig megen værdi?

b) Til karakteristik af forfatterens omtale af fagbevægelsen vil jeg også fremdrage hans omtale af formandsskiftet efter Laurits Hansen. Forfatteren skriver (I, 146): »I maj (43) afløstes han som forbundsformand af Eiler Jensen, et valg hvis nærmere omstændigheder ikke er klarlagt, men som betød at Laurits Hansen mistede sin magtbasis i D.s.F.«

Hvad er det, der ikke er klarlagt? Der er igen ingen kildeangivelse, så jeg kan ikke vide, hvad forfatteren bygger på, men jeg kan da oplyse,

- 1) at Laurits Hansen måtte selvfølgelig fratræde som formand straks, da han i november 1942 blev medlem af regeringen. Det følger af bestemmelserne i loven om ministres hverv,
- 2) at Laurits Hansen var blevet valgt til formand i 1939 efter Knud V. Jensens død, og Eiler Jensen til næstformand, og
- 3) at da formanden i november måtte afgå, blev næstformanden konstitueret som formand – det var vel det eneste naturlige.

På generalforsamlingen i maj valgtes den konstituerede formand til formand. Dermed skulle denne sag vist være klaret op.

Hvad selve skildringen af 29. august 1943 og dagene deromkring samt følgerne af bruddet angår, savner jeg en mere dækkende omtale af alle de andre og nok så afgørende begivenheder – altså udover sabotager, demonstrationer, rudeknusninger, klipning af tyskerpiger o.lign. Jeg tænker f.eks. på likvideringen af hæren, på flådens sænkning, på gidseltagningerne og en måned senere aktionen mod jøderne. Det ville have givet et mere rimeligt billede af augustdagene, end vi får i afhandlingen.

Hvad angår det dybt ulykkelige kapitel, der hedder Horserød, er det ikke rimeligt at tale om (II, 478) »uviljen til at hjælpe kommunisterne ud af Horserød«. Forfatteren må kende den ofte gengivne fremstilling, som jeg her citerer fra »Danmark besat og befriet« (I, 335): »På eet punkt svigtede de danske forberedelser overfor tyskernes aktion. Det måtte være en naturlig pligt for den danske regering at sikre løsladelsen af de kommunister, der var internerede i Horserød-lejren med den udtrykkelige motivering, at man derved sikrede deres personer mod deportation til Tyskland. Der var også så sent som i august 1943 af lejrens ledelse givet fangerne tilsagn om, at de ikke ville blive udleveret. I konsekvens heraf var der truffet foranstaltninger til en kollektiv flugt og givet tilsagn om, at de vagthavende betjente ikke ville lægge hindringer i vejen for flugt. Men på eet punkt glippede det. Man havde regnet med at kunne give et signal fra København, når aktionen begyndte, men det viste sig, at tyskerne aktionerede i Horserød tidligere end noget andet sted. Derfor svigtede signalet, og kun en del af kommunisterne slap ud«.

Det gør ikke denne begivenheds følger mindre rystende. Men den uforudsete fremgangsmåde bør vel i det mindste nævnes, når ansvaret skal placeres.

Forfatterens fremstilling af strejkernes afgørende betydning for bruddet får jo i øvrigt et alvorligt grundskud i afhandlingen, hvor det klart fremhæves (II, 461), at det der for v. Hanneken var afgørende var likvideringen af det danske militær – »hvad der i slutfasen synes undtagelses-tilstandens egentlige hovedmål«. Altså var ønsket om at fjerne hæren det afgørende og ikke strejkerne.

Jeg skal slutte her. Når man som jeg har levet denne periode med og derefter interesseret sig stærkt for dens historie, er det da klart, at man ikke læser disse tre bind uden at finde mange interessante oplysninger om de mange større og navnlig mange mindre brikker i augustdagene 1943. Men jeg har ikke kunnet undlade at fremkomme med de her fremførte bemærkninger. De er fremført i respekt for de folkevalgte ledere, som man kan være uenig med, også dybt uenig med, hvad jeg ikke er, men

som i en afgørende periode af besættelsen førte den politik, de anså for at tjene den danske befolkning bedst.

Christian II og militæret

Det følgende bidrag er lektor, fil.dr. Tore Nybergs opposition ved forsvaret af Mikael Venges doktordisputats: »Når vinden føjer sig...« Spillet om magten i Danmark marts-december 1523 (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 47, 1977), som blev antaget til forsvar for doktorgraden sammen med »Christian 2.s fald«. Spillet om magten i Danmark marts-december 1523 (samme serie, vol. 6, 1972). Forsvaret fandt sted 30. november 1977.

Temaet for den her behandlede disputats¹ er i høj grad nordisk. Christian II var den sidste konge, der bar Danmarks, Norges og Sveriges krone. Omstændighederne ved en nordisk unionskonges magtovertagelse i de tre lande var i hans tid blevet så komplicerede, at det kun var muligt at tage magten ved brug af ekstremt voldelige midler. Disse praktiserede Christian II i Stockholms blodbad og erhvervede sig derved for al tid sit ry for at være en grusom despot, en »tyran« i tidens sprogbrug. Hans fællesnordiske kongedømme blev af kort varighed, og oprørsilden flammede samtidigt op i flere dele af unionen. Der er en tydelig slagside inden for forskningen i retning af, at danske forskere fortrinsvis har undersøgt den danske, svenske forskere den svenske opstand. Forfatteren afviger ved de foreliggende to afhandlinger ikke fra dette grundprincip. Den svenske opstand kommer ind i periferien ved beregningen af Christian II.s militære styrke og i nogle andre forbindelser. Men stort set er temaet dansk, og det anskues ud fra det danske kongedømmes præmisser.

I den første afhandling dominerer politiske synspunkter, som første opponenter har behandlet.² Jeg vil tage mig af nogle kildespørgsmål, der rejser sig ved behandlingen af det militære forløb, hvor til gengæld anden afhandling er den mest interessante. Denne forskel i de to afhandlingers tyngdepunkt synes ikke at skyldes en bevidst planlægning. Hvis forfatte-

1. Disputatsen består af to afhandlinger, trykt med fem års mellemrum. Jeg vil i det følgende benævne disse to afhandlinger »den første« og »den anden« afhandling uden titel. Smlg. anden afhandling side 4, hvis tekst således ikke er helt korrekt.

2. Professor, dr. phil. Erling Ladewig Petersens opposition vil blive trykt i 1981.

ren mener, at det politiske spil var afgjort allerede i marts 1523, og at resten kun var et spørgsmål om militær styrke, organisation og penge, så siger han det i hvert fald ikke udtrykkeligt. Læseren får dog det indtryk, at forfatteren ser sådan på det. Naturligvis findes der politiske spørgsmål at tage fat på også i den resterende del af året 1523, f.eks. Christian II.s dispositioner med henblik på en tilbagevenden til Danmark, eller Frederik I.s politiske benyttelse af krigen med det formål at skaffe sig et fast greb om den adel, som på denne måde blev tvunget ind i aktivt samarbejde med ham og hans søn hertug Christian. Forfatteren har valgt ikke at gå nærmere ind på disse problemer. Ifølge forfatteren fremstår det militære forløb som det væsentlige i det, der skete i anden til fjerde kvartal af år 1523.

Første kapitel i anden afhandling hedder simpelthen: *Hæren*. Hvis nogen, som kun har set de to afhandlingers titler, skulle være uvidende om, hvilken hær, der er tale om, så kan det oplyses, at det er oprørshæren, forfatteren har i tankerne. Hvordan vandt oprørspartiet og hertug Frederik deres sejr, det er det spørgsmål, der ligger i baggrunden for forfatterens kritiske arbejde med at vurdere sejrhærens størrelse, organisation, taktik og slagkraft. Dette sagt, burde det være unødvendigt at erindre om, at svaret på et sådant spørgsmål ikke kan gives, med mindre der bliver foretaget en ligeså nøjagtig og kritisk vurdering af modstanderens, Christian II.s hær. Størrelse, styrke, slagkraft, organisation i en hærmagt kan ikke måles som absolutte størrelser, men er fænomener, der kun har relevans i forhold til tilsvarende værdier i modstanderens hær. Kun ved denne arbejdsprocedure vil man kunne tillade sig et videnskabeligt begrundet udsagn om Frederik I.s og oprørspartiets militære evner og planlægning.

En første, virkelig gevinst indhøster forfatteren ved sin konstatering af, hvad der skete ved Kieler omslaget den 7.-13. januar 1523. Mens Christian II.s ansøgning om optagelse af større pengelån bliver afslået, fordi han ikke betaler af på den gæld, han allerede har stiftet, og hans sendebud Anders Glob må gå i gældsfængsel for ham, optager hertug Frederik gennem Johan Rantzau og Ditlev Reventlow et lån, som formodes at have været på 50.000 gylden, og som hertugen skulle betale tilbage samme tidspunkt følgende år. Forfatteren har behandlet disse forhold i den første afhandling. Her siger han s. 99: »Vi forstår nu bedre, hvorfor det viste sig umuligt for Christian 2. at opnå nye lån, og hvorfor købmændene fra Hamburg og Lübeck havde så svært ved at inddrive deres tilgodehavender. Gennem sine forbindelser i det holstenske aristokrati havde

hertug Frederik sikret sig al ledig kapital«. (Smlg. første afhandling, s. 24.).

Dette første resultat er for forfatteren det faste punkt, omkring hvilket bedømmelsen af Christian II samler sig. Jeg håber, at jeg ikke fordrejer forfatterens intentioner, når jeg fremstiller den formodning, at hans billede af Christian II er et opgør med en psykologiserende fortolkning, efter hvilken kongens fald er følgen af et mentalt sammenbrud, et udbrud af sindssygdom. Hvad forfatteren vil sige, hvis jeg forstår ham ret, må være, at Christian II enten ikke kunne disponere, ikke havde de penge til rådighed, som tidens krigsførelse krævede, eller satte de penge, han havde, på den forkerte hest. Det må så være en hovedopgave i undersøgelsens videre forløb at arbejde sig frem til en sammenligning mellem den måde, på hvilken hertug Frederik og oprørspartiet brugte deres ressourcer og muligheder, og den vej, Christian II slog ind på. Det vil senere fremgå, hvorvidt denne sammenligning er lykkedes for forfatteren, og i hvilken udstrækning, han har kunnet stille sammenlignelige størrelser op, som tillader en konklusion og fører frem til ny viden om Danmarks erobring i 1523.

Forfatteren bygger opfattelsen af Kieler omslaget, første afhandling s. 98f., på tre kildesteder, anført i noterne 63, 64 og 65. Rent teknisk er de tre noter rene referencenoter. Henvisningerne til »Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte«, »Danske Magazin« og »Nye danske Magazin« må altså specificeres et eller andet sted, for at læseren skal kunne følge med i forfatterens tanke. Normalt ville man gå til kildefortegnelsen for at erfare, hvilken kilde der er tale om. Men slår man efter s. 202ff., så genfinder man vist nok de tre kildeenheder i alfabetisk rækkefølge: »Danske Magazin« under »D«, »Nye danske Magazin« under »N« og »Zeitschrift« under »Z« – men ikke nogen oplysning om, hvad der står de forskellige steder. Dette er en lidt forbløffende situation. Foreløbig må man så komme videre med de oplysninger, som forfatteren meddeler i sin tekst. Det fremgår her, at der i note 63 må være tale om et brev fra Lübeck-købmanden Mattias Mulichs svend Matthias Skarpenberg med redegørelse for Kieler omslaget. Hvor og hvornår brevet blev skrevet oplyses ikke – læseren ved ikke, om brevet er udateret, eller om forfatteren bare ikke nævner datoen, og man får i øvrigt heller ikke noget at vide om kildens ophavssituation. Kun én mulighed åbner forfatteren for sine læsere: ved i navneindeks at slå Matthias Skarpenberg efter finder man frem til s. 87 note 30, og her står så brevet dato, som er 25. januar. I note 64 med henvisningen Danske Magazin, 3. række, 3. bind, må der være

tale om Utenhofs krønike; det fremgår af teksten. Forfatteren henviser til denne meget brugte kilde kun med chiffreretegnelse, og der er ikke nogen oplysning under bogstav »U« i kildefortegnelsen. Til note 65 med henvisningen Nye danske Magazin får man at vide, at der må være tale om en oplysning fra Frederik I over for rigsrådet på et, som forfatteren siger, »senere« tidspunkt – men hvor, hvornår og i hvilken sammenhæng fremgår ikke af henvisningen.

Går man nu de tre referencer efter og bestiller de tre kildepublikationer fra biblioteket – en ærgerlig trykfejl s. 205 kan måske sinke ekspeditionen, fordi bd. 2 af Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte ikke, som forfatteren opgiver, udkom i 1867, men i 1865, hvad det altså må rettes til – så finder man, at Matthias Skarpenbergs brev er ét i en hel række breve, skrevet af forskellige medhjælpere fra Lübeck til Matthias Mulich, som for tiden opholdt sig i Nürnberg. Dateringen 25. januar, stedet og sammenhængen i øvrigt gør brevet til en meget interessant kilde – der er bare det ved det, at læseren ikke kan danne sig et billede af den på grundlag af forfatterens fremstilling, hvis han ikke har selve kilden foran sig. Er dette en god og rigtig måde at bruge et videnskabeligt noteapparat på? Tilsvarende finder man i det bind, der henvises til i note 65, Nye danske Magazin bind 5, at der her er tale om en kildesamling, kaldet »Forhandlinger på Herredagene og i Rigens Råd 1523-31«. Af referatet til herredagen i Odense i december 1523 fremgår det, at Frederik I har meddelt rigsrådet, at gælden til Lübeck var på 50.000 gylden. Naturligvis står oplysningen den gang i forbindelse med nødvendigheden af at foretage en første tilbagebetaling på gælden det følgende Kieler omslag januar 1524. Denne kildesammenhæng fremgår bare ikke af forfatterens fremstilling. Den åbner jo også muligheder for kritiske overvejelser vedrørende beløbets størrelse: kan Frederik I formodes at have opgivet beløbet eksakt? Eller kan han lige så godt have overdrevet – eller underdrevet – rigets gæld til hansesæderne? Det vides ikke, fordi der åbenbart ikke er andre talangivelser end kongens egne at holde sig til. Det er dog værd at gøre opmærksom på, at Matthias Skarpenberg den 25. januar 1523 i sit brev fra Lübeck til sin chef ikke ved noget om et pengelån til Frederik I. Han ved kun, at Christian II og flere andre ikke kunne få deres lån forlænget, og han er mærkeligt bekymret over kongens stilling efter dette nederlag på pengemarkedet. Hertug Frederiks pengelån må altså have været en vel bevogtet statshemmelse, hvis forfatterens tese skal holde – hvad der i så fald jo også siger noget om hertugens bange anelser og hans opfattelse om Christian II.s store ressourcer.

Vedrørende kildereferencerne kan her til forfatterens forsvar tilføjes,

at han i anden afhandling har slettet de intetsigende henvisninger til tidsskrift og række og erstattet dem med indholdsbetegnelser. Det omtalte tyske tidsskrift bruges ikke i anden afhandling, men henvisningen »Nye danske Magazin« er udgået og erstattet af betegnelsen »Forhandlinger på Herredagene og i Rigets Råd«, som alfabetisk havner under bogstav »F«. Lidt pudsigt er det, at man også i anden afhandling forgæves søger Utenhofs krønike under bogstav »U«. Den står under titlen: »Samtidig Beretning om Forhandlingerne imellem Kong Christian den Anden og Hertug Frederik«, indrangeret under bogstav »P«, fordi udgiveren er N. M. Petersen. Forfatteren gør det ikke let for sine læsere! Det bliver heller ikke lettere af, at noterne i anden afhandling stadig er enslydende med dem i første afhandling. Der henvises ikke til Petersen eller Forhandlinger, men stadig til Danske Magazin og Nye danske Magazin i noterne. Det synes altså stadig at være forfatterens princip, også i anden afhandling, at læseren skal stole på fremstillingen, som den står. Vil han vide mere, så må han selv begynde forfra og bestille kilderne hjem fra biblioteket. Endnu stærkere markerer forfatteren denne holdning ved overhovedet ikke at optegne de utrykte kilder, som han direkte har benyttet i håndskrift i Rigsarkivet og andetsteds. Spørgsmålet er, om denne fremgangsmåde ikke også en og anden gang fører ham selv på vildspor, fordi han har forsømt at tage kildens ophavssituation og datering nøjagtigt i betragtning.

Jeg går nu videre med forfatterens fremstilling i anden afhandling kapitel I. Der er her blevet nedlagt et udmærket arbejde i søgningen efter oplysninger om hertug Frederiks rustninger. Et godt resultat heraf er, at forfatteren viser, at det må have været stridsvante tropper fra den hildesheimske stiftsfejde, som blev engageret på hertugens side på lejetroppe-markedet i januar og februar 1523. Den målbevidste organisering af tid og penge, som hertugen her viser, stiller hans del i den fælles opstand i skarpt relief. Men dette smukke resultat er også en følge af noget, som gennemgående hører til begge afhandlingens største fortjenester: den indtrængende evne, som forfatteren udviser, til at gå de adelige slægtsforbindelser efter og klarlægge de personalhistoriske sammenhænge, sådan at et mylder af levende gestalter fylder troppeenhederne i stedet for de anonyme størrelser, man ellers er nødt til at operere med.

Skal man nu alligevel opholde sig ved kvantitetsberegninger, så kan forfatterens beregning af hertugens rytteri ved togtet op gennem Jylland passende tages som udgangspunkt. Forfatteren beregner s. 20 rytteriet til 200 ryttere. Foruden Utenhof anfører han som kilde hertil »en samtidig iagttager«, og note 32 oplyser, at denne er Wulf Pogwisch, lensmand på

Nordborg, i et brev skrevet til kongen, Christian II. Forfatteren har som sædvanlig ikke oplyst datoen, som er den 12. marts. Datoen er ikke uden betydning for vurderingen af kilden. Wulf Pogwisch skrev til Christian II med den hensigt at bevæge ham til at knuse opstanden med tropper, som han beder kongen sende over til Jylland. Dette bestemmer brevets tendens. I valget mellem at angive hertugens ryttere til alt for mange eller alt for få kan Wulf Pogwisch i et sådant brev meget vel formodes at under-vurdere antallet for ikke straks at tage modet fra kongen i forbindelse med et planlagt modangreb. Utenhof på sin side, sidst i 1520'erne, kan også godt have haft interesse af at angive antallet af ryttere så lavt som muligt, men ud fra andre motiver: da Frederik jo alligevel havde sejret, så var hans sejr naturligvis i retrospektiv større og desto mere imponerende, jo færre tropper han fra først af havde kunnet disponere over. Begge talangivelser, så samstemmige de er, burde altså tages med kritik, og det virkelige antal ryttere kan snarest have været større. Wulf Pogwisch er heller ikke bare »en samtidig iagttager« – han var jo selv impliceret i hændelsesforløbet, og hans angivelser må derfor vurderes ud fra almindelig historisk kildekritik, ikke kun med rimelighedsbedømmelse. Når der atter referes til ham i note 34, hvor det siges, at han har skrevet til kongen og meddelt, at hertugen endnu ikke har fået de tropper, som han ventede på, så er det dog også her afgørende for læseren at vide, at dette blev skrevet den 12. marts, når der i øvrigt i samme note bliver givet en række datoer. Kun et par sider tidligere har det kunnet læses, at Segebode Fridag med sine hvervede tyske ryttere først den 14. marts er nået frem til den tyske grænse ved Lauenburg på deres færd nordpå. Wulf Pogwischs udsagn burde have været lige så detaljeret behandlet som øvrige kildehenvisninger, da det er lige så relevant for sammenhængen som disse. Der er en udførlig diskussion af talstørrelserne igen i note 47 til kapitel I – det er s. 128f. En fejl i personindeks s. 175 gør det ganske vist svært at gennemskue tankegangen for den, der ikke kender Pogwisch'ernes slægtskabsforhold. Der er her tale om Wulf Pogwisch på Nordborg, i indeks opført som »Benedikts søn«. Men indeks henviser kun til to steder for denne, ikke til det sted s. 23, hvor han optræder første gang; denne henvisning er i stedet forkert kommet ind under den anden Wulf Pogwisch, Frederik II.s mand. I note 47 side 128f er forfatteren nået så langt i beregningen af rytteriets størrelse, at han skønner, at antallet ikke kan have været større end 200 ryttere. Men det er forbavsende, at Wulf Pogwisch, som jo er selve kilden til talangivelsen, i denne forbindelse slet ikke bliver genstand for opmærksomhed. At han den 12. marts var Christian II.s mand synes ikke at have gjort indtryk på forfatte-

ren og bruges ikke til bedømmelse af f.eks. Christian II.s strategiske situation i den udsatte marts måned. Temaet kommer op i forbindelse med krigshandlinger s. 23f, hvor forfatteren skriver: »Da hertug Frederiks hær den 9. marts var draget forbi Flensborg, skrev borgmester og råd til Christian II og bad om hjælp, inden hertugen vendte tilbage. Begrundelsen var, at borgerne 'umuligt' kunne stå imod slige folk, 'sådan skyts og værge som de har'«. Hertil kommenterer forfatteren i note 51 på s. 129: »Ejendommeligt nok er Flensborg-borgernes skrivelse først dateret den 19. marts...«. Men hvad er det ejendommelige ved dette? Hvis forfatteren havde anskuet dette brev sammen med Wulf Pogwischs brev af 12. marts, så ville han have set, at disse to breve begge giver udtryk for de tilløb til en – måske endog koordineret – modstand mod hertug Frederik, som der findes vidnesbyrd om i kilderne for disse uger. I sin sammenfattende konklusion s. 41 prøver forfatteren på at bagatellisere modstanden fra Sønderjylland, når han siger: »De få krigshandlinger, der forekom under 1523-felttoget, fandt sted i de kongelige dele af hertugdømmerne. Her fastholdt flere af byerne standhaftigt Christian II's sag. Denne standhaftighed kostede Åbenrås borgere dyrt ...«. Plyndringen fandt sted den 22. marts. Længere frem, s. 42, nedenfor midten, hedder det: »Den eneste krigsbegivenhed, ud over plyndringen af Åbenrå, synes Sønderborgs erobring at have været ... Som flere af Christian II's sønderjyske høvedsmænd havde Mandrup Holck standhaftigt nægtet at overgive Sønderborg«. Sønderborg synes at være faldet den 6. april, note 76 s. 137. Hvor er heri det strategiske synspunkt, hvor også Wulf Pogwischs og Flensborgs breve af 12. og 19. marts hører hjemme? Ved en sammenstilling af datoerne 9. marts, da Frederik kom forbi Flensborg, 12. marts for Wulf Pogwischs brev, 14. marts for de tyske troppers ankomst til grænsen, 19. marts for Flensborgs brev, 22. marts for Åbenrås plyndring og 6. april for Sønderborgs fald tegner sig konturerne til et interessant forløb af modstandshandlinger mod den hertugelige hær. Forfatteren har valgt at splitte disse kildesteder op, fordele eller skjule dem i noterne, eller lade dem helt ude af betragtning. Han tillader dem ikke at danne et mønster til forståelse af begivenhedsforløbet.

Der skal nu atter fokuseres på beregningen af rytteriets størrelse i hertugens hær. Efter skønnet i udgangspositionen siger forfatteren s. 20: »Et samlet skøn over størrelsen og sammensætningen af rytteriet er først mulig under Københavns belejring ...«. Som grundlag for dette skøn har forfatteren tre kildeangivelser (noterne 36 og 37 s. 128). Den første er fra den 10. juni, og den hidrører fra »Danzigs to flådeanførere«, som opgiver Frederiks rytteri til 1.300 ryttere. Den anden er fra »tre uger senere«; går

man til kilden, så er datoen, hvad forfatteren igen ikke opgiver, den 1. juli, og dér siger han nu, at »danzigerne ... udtrykte ... sig mere forsigtigt«, idet de nu opgav 1.200 ryttere i belejringshæren. Forfatteren fortsætter: »Selv skrev Frederik I, at belejringshæren bestod af 1.800 ryttere« og henviser i noten til et brev af 17. juni, samt kommenterer dette på følgende måde: »Om nu danzigerne har været for pessimistiske eller kongen for optimistisk lader sig vel næppe afgøre – endskønt det udtrykkelige fald fra danzigernes første angivelse til det mismodige skøn tre uger senere vækker til eftertanke«. En nøjagtigere læsning af kilden får disse bemærkninger til at fremstå som misvisende. Danzigernes brev af 10. juni blev skrevet straks efter deres ankomst til Danmark, før de havde set situationen uden for København. Det opgivne antal ryttere hjemles udtrykkelig med ordene: »noch ahnzagen der von Lubeck«, altså en størrelsesangivelse, som danzigerne har fået af Lübecks repræsentanter uden for København, med hvilke de naturligvis straks trådte i forbindelse. Efter selv at have overskuet situationen skrev de den 1. juli, med tydelig skuffelse: »her ist von kriegsvolk und geschutz gantz schwach«, og opgiver så de 1.200 ryttere. Skuffelsen må antages at have sin grund i en ikke opfyldt forventning: danzigerne må have hørt, at hæren var kæmpestor, og har så meddelt hjem, at den ikke var så stor, som de havde hørt, og som man havde sagt. Brevet oplyser derved om et væsentligt forhold, som forfatteren slet ikke kommer ind på: hertugen må have drevet propaganda ved at angive større tal på sin hær, end hvad der svarede til virkeligheden, og propagandaen havde tydeligvis gjort indtryk på danzigerne, allerede før de kom til Danmark. Derved falder der nyt lys over Frederiks brev af 17. juni og de af ham opgivne 1.800 ryttere. Oplysningen står i et brev fra ham til Lübeck, hvori han indtrængende beder Lübeck at levere belejringsmaskiner og anden udrustning. Det er da tydeligt, at det i den forbindelse har syntes Frederik for lidt at opgive kun 1.200 ryttere. Så har han forbedret det til 1.800. Baggrunden hertil kan være den, som forfatteren efter møjsommeligt analyse og bestræbelser til kildeharmonisering fremsætter helt i slutningen af det I. kapitel, at Frederik har talt sine ryttere efter en anden beregningsmåde. Men jeg mener dog, at også brugen af en sådan anden beregningsmåde er tendentiøs og burde have været behandlet som sådan. Og der kan ikke være tale om, at det er et »fald fra danzigernes første angivelse til det mismodige skøn tre uger senere«.

Det er meget fortjenstfuldt, at forfatteren s. 21 gør opmærksom på ambivalensen i udtrykkene »ryttere« og »heste« i tidens sprogbrug. Han trækker flere dokumenter ind, hvor fortolkningen må afhænge af, hvad

man forstår ved »ryttere« eller »rustet hest«. I note 41 er der henvisning til en artikel af *Fritz Redlich*, »The German Military Enterprises and his Work Force« fra 1964. Dette er et af de få direkte militærhistoriske arbejder, som forfatteren benytter for sin dog i høj grad militære gennemgang af årets begivenheder. I litteraturfortegnelsen finder man selvfølgelig *Emil Madsens* tre afhandlinger i *Historisk Tidsskrift* fra omkring århundredeskiftet, endvidere det tyske værk af *Ulrich March*, »Die Wehrverfassung der Grafschaft Holstein« fra 1971, samt et arbejde af *Arnold Heise*, »Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den første Tid«. Derimod synes forfatteren ikke at have benyttet *Hans Delbruck*, »Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte«, ikke heller andre arbejder som f. eks. *Charles Oman*, »The Art of War in the Sixteenth Century«. I dag ville han have haft hjælp af den lille bog af *Michael Howard*, »War in European History« fra 1976, som lige fornylig er udkommet på dansk.

Eftersom forfatteren andetsteds benytter *William Christensens* »Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede«, kunne han måske have bemærket følgende lille note heri, s. 347: »Endnu År 1500 forekommer Betegnelsen 'ruter to perden', så at det altså dengang også kunne være 'ryttere', som ikke var til Hest. Det er derfor en senere Udvikling, når Ordet i 1538 anvendes om Krigsfolk, der skal have en bestemt Udrustning og, som det synes, tillige være beredne«. *William Christensens* iagttagelser passer godt til forfatterens overvejelser, og en nærmere benyttelse af denne og anden krigshistorisk litteratur ville måske have givet hans tanker et sikrere ståsted. Generelt har forfatterens begrænsede benyttelse af militærhistorisk litteratur måske ført til, at han undrer sig over væsentlig flere ting, end der egentlig er grund til at undre sig over. Af den almindelige litteratur fremgår tydeligt nok, at man ikke gerne førte virkeligt blodige krige i begyndelsen af det 16. århundrede. Man udkæmpede ikke de store slag, man holdt sig endog tilbage fra de store belejringer, og man regnede med udmattelsesfaktoren, fordi man vidste, at det var pengene, der afgjorde, hvor længe man kunne blive ved at holde sin aflønnede krigsmagt og fortsætte med krigen.

I beregningen af fodfolket i oprørshæren viser det sig endnu en gang, som det er iagttaget i forbindelse med rytteriet, at forfatteren er meget velvillig i sit syn på sandheden i *Frederik I.s* udsagn. Overvejelserne om fodfolkets antal begynder s. 22 og trækker en række kildesteder ind i diskussionen, dog gennemgående uden at de enkelte angivelser underkastes tendenskritik. Måske hænger det sammen med, at forfatteren ikke tydeligt nok skelner mellem »fennike« som taktisk enhed og angivelse af

antallet af mænd. En fænnikes størrelse kunne variere. Udsagn om et vist antal fænniker må altså ikke direkte oversættes til antal soldater. Forfatteren antyder det sidst i kapitlet s. 30: »Antallet af 'mænd' er næppe heller den rette målestok. Det, samtidens også påfaldende 'runde' tal afspejler, er hærens organisation«. Men denne viden har ikke ført til detailkritik af de enkelte udsagn og er på denne måde blevet delvis ufrugtbar for det videnskabelige arbejde. Her på s. 30 fungerer den lille sætning snarest som et slags alibi, mens gennemgangen af tallene stadig spejler en vis naiv tillid til, at talstørrelserne dog alligevel nogenlunde gengiver de reelle forhold. Man føler sig ikke helt godt tilpas, når forfatteren sidst i kapitlet søger at harmonisere Frederik I.s eget opgivne, at hæren bestod af 5.800 mand, som Allen tager for gode varer, med sine egne overvejelser, og så kommer til den konklusion, at Frederiks egne udsagn nok kan accepteres, hvis man kun ret forstår hans beregningsmåde. Lugter det ikke lidt af »hvad fatter gør, er altid det rigtige«?

Billedet af hertug Frederik efter denne gennemgang er billedet af en fremragende organisator. Derfor er det lidt forbavsende og stemmer ikke helt med afhandlingens eget resultat, når man i den nyskrevne »Slutning« s. 120ff – som glædeligt afviger fra den slutning, bedømmelsesudvalget havde som grundlag for sin bedømmelse – finder et lidt andet syn på hertug Frederiks organisatoriske evner. Her tildeler forfatteren, nederst s. 121, råderne rollen som initiativtagere og Lübeck rollen som den, der finansierede Danmarks erobring, mens Frederiks rolle skulle være »krigsherrens«. Forfatteren skriver: »Det ejendommelige er, at hertugen, senere Frederik I, tilsyneladende ikke evnede selv at stable en hær på benene. Det, han foretog sig, og som alle andre krigsførende magter i datiden foretog sig, var at entrere med udenlandske (tyske) lejetropper, landsknægte og ryttere«. Men var det ikke netop på denne måde, at man, som forfatteren siger, »stablede en hær på benene« i denne periode? I selve afhandlingen beundrer forfatteren hertugen for organisatorisk talent, som f.eks. s. 33 nederst: »Efter vore begreber bestod hæren af såre beskedne styrker, som imidlertid givetvis har taget sig imponerende ud i samtidens øjne«. »Vore begreber« konfronteres med »samtidens øjne«, men endnu ikke med Christian II.s hær; alligevel er udtrykket sådan, at det fører hen til en positiv vurdering af hertugens evner. Der antydes vel noget om Christian II.s hær, f. eks. samme side lidt højere oppe: »I modsætning til Christian II besad hverken råderne eller hertug Frederik stridskræfter til søs«. Men linierne bliver ikke trukket ud fra den indgående og gode beregning af Christian II.s hær i sidste kapitel i den første afhandling. Den interesse, forfatteren udviste for det kongelige forsvar i

den første afhandling, falmer stærkt i løbet af den anden. Nederlaget som historisk problem interesserer ham vist ikke.

Jeg vil nævne et punkt, hvor denne manglende interesse i forbindelse med en fejllæsning i en kilde har ført forfatteren ud i en overvejelse, som heldigvis takket være hans instinkt ikke førte ham helt galt, men som fra et metodisk synspunkt er mere end tvivlsomt. Det sker s. 34 i forbindelse med den udmærkede placering og nydatering af den såkaldte »Mobil-machungsplan«, som forfatteren citerer under betegnelsen »Bestellinge«. Denne viser sig at være en udskrivningsliste over heste og vogne i hertugdømmerne, og forfatteren daterer den til marts 1523 i stedet for som hidtil til det følgende år. Derved bliver listen en direkte kilde til viden om hertugens hær på et tidligt stadium af felttoget. Særlig interessant er den derved, at den opgiver, hvor mange rustvogne, de hertugelige byer og klostre i Holsten stiller med. Forfatteren viser, at det kun drejer sig om den hertugelige del, og korrigerer derved Ulrich March, som ikke var opmærksom på dette forhold. Men så tilføjer han til sin i øvrigt udadledige analyse: »En undtagelse er Reinbeck kloster, der i følge delingen af 1490 hørte til den kongelige del. Da i øvrigt samtlige hertugelige byer og klostre opregnes – og kun disse – er der vist ingen grund til at opholde sig ved dette særtilfælde«. Hvis forfatteren havde læst rigtigt i sin kilde, så ville denne noget umoralske tilsidesættelse af metodiske grundregler slet ikke være kommet på tale. Forfatteren har nemlig forvekslet de to klostre Reinfeld og Reinbeck. Ifølge delingstraktaten 1490 fordeler klostrene sig mellem den kongelige og den hertugelige del på følgende måde:

Under Segeberg:
(den kongelige del)
Reinfeld
Arensbøck
Preetz
Ryd Kloster

Under Gottorp:
(den hertugelige del)
Bordesholm
Zismar
Reinbeck
Utersen
Løgumkloster

De fire klostre Reinfeld, Arensbøck, Preetz og Ryd Kloster mangler i »Bestellinge«, og det er jo lige præcis de fire klostre i den kongelige del, hverken mere eller mindre. Reinbeck derimod er med i hertugens udskrivningsliste, og dette kloster hører også ifølge delingen til den hertugelige del. Alt er således heldigvis i skønneste orden, og der er slet ikke nogen »undtagelse«. Men *hvis* det virkelig havde været et »særtilfælde« – hvis hertugen havde kunnet forlange vogne fra bare et eneste af de kongelige klostre, så ville man umuligt kunne gå så let hen over det, som forfatteren gør. For så ville jo denne oplysning sige os, at Christian II.s

regeringsmagt i Sønderjylland var svækket allerede i foråret 1523. Men som jeg tidligere sagde, var der virkelig tale om en sønderjysk modstand mod hertugen. Frederik kunne ikke tænke på at søge ydelser fra et af de kongelige klostre. I stedet giver Bestellinge os bevis på, at den kongelige side i Sønderjylland stod fast på det tidspunkt, udskrivningslisten blev til.

Det er konstateret, at forfatteren i vidt omfang tenderer mod at undervurdere oprørshærens styrke. I det følgende skal hans beregninger af den kongelige forsvarsmagt behandles. En kilde rager frem for andre op i forfatterens overvejelser: den af ham såkaldte spionrapport, et dokument, han nøje analyserer i første afhandling, s. 164-176, hvor der især er tale om legenden om Christian II.s gentagne natlige overfarer over Lillebælt i begyndelsen af februar 1523, hvor kongen efter sigende helt skal have tabt koncepterne og forstanden. Spionrapporten er dateret 11. februar, og forfatteren underbygger troværdigheden af denne datering samt fremholder over for nogle svenske forskere, at aktstykket må være at betragte som en enhed, bestilt af hertug Frederik, modtaget af ham i Jylland og benyttet som hans grundlag for en fremstilling til hansestæderne den 15. februar. Spionen, muligvis Melchior Rantzau, har haft flere mand ude som sporhunde, og deres indberetning sammenfatter han i den endelige rapport, sandsynligvis i Middelfart. Forfatteren vurderer rapportens kildeværdi højt: »Sikkert er det, at den anonyme spion ... har været på ganske nært hold af begivenhederne«, s. 167; »så fremstår den anonyme iagttagelse som et højst pålideligt vidne«, s. 168. Vi genkender her den erslevske historiske metode, som begynder med en kildes vidneværdi for så eventuelt at gå videre til en tendensanalyse. Sidstnævnte har dog forfatteren ikke foretaget med spionrapporten, til trods for at nogle overvejelser i denne retning vist nok havde været påkrævede. Den udsendte spion havde ordre til at komme hjem med informationer, som skulle vejlede i den fortsatte beslutningsproces. At han var nær ved begivenhederne udelukker ikke, at han også tilrettelægger sine informationer sådan, at de passer til hertugens forventninger. Spionen er sig dette bevidst, når han et sted tilføjer: »Desse tydinge hebbe ick also erfaren, kan overst my nicht vorseggen, war se alle war syn, jodoch is nicht vele buten der warde vorscreven«. (Hanserecess 3, III s. 321 pkt. 23.) (»Disse meddelelser har jeg modtaget på denne måde, men jeg kan ikke sige helt sikkert, om de alle er sande, dog er der ikke ret meget ved siden af sandheden«.)

Under dette aspekt må man så tage stilling til spionens oplysninger om Christian II.s tropper på Fyn. Disse behandles i første afhandling s. 174. »I Assens ligger 400 knægte og 200 heste og der er intet mere at fortære. I

Svendborg ligger 400 knægte og 100 heste og alt er fortært. I Fåborg og Bogense ligger også 400 knægte og 100 hæste«. Hvis man med forfatteren går ud fra, at de sidste 400 knægte og 100 heste ligger i Fåborg og Bogense tilsammen, så skulle tallet blive 1200 knægte og 400 heste. Forfatteren tæller dog anderledes, s. 174: »I det hele havde kongen 1200 landsknægte og 500 ryttere stationeret i de små fynske købstæder, foruden de tropper han havde liggende i Jylland«. Oversættelsen »ryttere« gengiver her kildens term »heste«. I note 28 konfronterer han dette tal med et andet, hentet fra »en lübsk brevskriver«, som på et ikke angivet tidspunkt skal have sagt, at kongen havde sammenlagt 500 ryttere og 1100 knægte i de tre byer Kolding, Vejle og Horsens. Kommentar: »Om kongen havde helt så mange tropper i Jylland, er vel tvivlsomt. Måske sigtes simpelthen til de samme tropper, som kongen ved tiden for spionrapportens udfærdigelse havde overført til Fyn«.

Dette skal nu sammenholdes med et sted i anden afhandling. Nederst s. 50 i anden afhandling siger forfatteren: »Oprindelig havde kongen vistnok 1200 landsknægte og mellem 400 og 700 ryttere indkvarteret i de fynske byer, i datiden en anselig styrke«. Note 33 oplyser hertil, at kilden er, som forfatteren siger, »hertug Frederiks tilsyneladende alvidende spion den 11. februar ...«, og han fortsætter: »Om rytterne hedder det, at Christian II førte 300 ryttere med sig til Vejle, og at disse ryttere kom tilbage den 10. og 11. februar. Derudover havde kongen 400 ryttere på Fyn, men om de 300 er blevet, eller om Christian II førte dem med sig til København, vides ikke«.

Denne kildebehandling kan ikke anses for at være tilfredsstillende. Forfatteren præsenterer her tre forskellige, delvis uforenelige beregninger og gør ikke en gang opmærksom på, at han tyr til så mange forklaringer. Dels lægger han spionrapportens *knægte* sammen og får de 1200 mand, men han lægger ikke rapportens *ryttere* sammen, hvilket ville give 400 ryttere, men summerer op til 500 – hvis det da ikke er en trykfejl. Dels nævner han muligheden af, at den lybske brevskrivers 500 ryttere i Jylland er identiske med dem, der sidenhen er på Fyn ifølge spionrapporten. Endelig tæller han de 300 ryttere, som kongen formentlig havde med sig i Vejle og siden førte tilbage til Middelfart, oveni de 400, som formentlig fandtes på Fyn, og overvejer, om Christian II kan have taget nogle af disse formentlig 700 ryttere med på tilbagetoget til Sjælland.

Det er klart, at her må flere ting udredes, før man kan begynde at sammenligne talstørrelser og måle troppernes antal. Den »lübske brevskriver«, for at begynde med ham, er Hans Castorp, som forfatteren i anden forbindelse nævner ved navn i første afhandling s. 176 note 35.

Hans Castorp er også ansat hos Matthias Mulich, og hans brev er dateret den 15. februar – lidt forræderisk, fordi udgiveren uheldigvis tog fejl og daterede til en uge senere, den 22. januar. Mærkeligt nok citeres s. 174 i note 28 den fejlagtige reference til dette brev i Hanserecesse, og forfatteren afviser med ret en »fuldstændig misforstået tolkning« af brevet her. Men Hanserecesses udgivere har dog været klar over, at brevet er skrevet den 15. februar, altså kun 4 dage efter spionrapporten. Hvis Castorps informationer var nogle dage gamle den 15. februar, så kan man formode, at 300 af de 500 ryttere, han nævner, er identiske med dem, som kongen ifølge spionrapporten havde med sig til Vejle og straks førte tilbage igen til Fyn. At der var ryttere i Kolding nævner udtrykkelig kun Castorp, men indirekte kan også Utenhofs krønike tages til hjemmel for, at kongelige ryttere havde været der. Det er et rimeligt skøn, at kongen har evakueret rytterne i Kolding til Fyn samtidig med dem fra Vejle. Han ville i så fald have haft 500 ryttere på Fyn, hvis Hans Castorps tal fra 15. februar er rigtige. Men i så fald er tallet 700 ryttere for højt.

Fordelingen af rytterne på Fyn tager forfatteren for gode varer. Men man må dog huske på, at når spionen tæller sammen og placerer de forskellige enheder i *tre* poster i *fire* forskellige byer på Fyn, så er der noget, der taler for, at han ikke rigtig vidste, hvor de var. Hensigten med hans rapport var jo ikke heller at give alle data eksakt, men at give hertug Frederik et grundlag for videre beslutninger. Hvis de 300 ryttere fra Vejle var blevet ført tilbage til Fyn lige før den 11. februar, da spionen skrev sin rapport, så kan det godt være, at han ikke var helt sikker på, hvor de befandt sig for øjeblikket. At være nær ved begivenhederne betyder jo undertiden også at mangle overblikket. Assens og Svendborg har haft to garnisoner, som han åbenbart mente at kende, mens Fåborg og Bogense, som ikke ligger nær ved hinanden, nævnes under ét – måske med vilje uklart? Jeg vil bestemt advare mod at fæste lid til spionens angivelser, når det drejer sig om placeringen af ryttere og knægte i de fynske købstæder. Muligvis er tallene nogenlunde rigtige, men ikke en gang det er sikkert. At opstille hypotesen om et overskud af ryttere, som Christian II eventuelt skulle have taget med sig til Sjælland, er helt ude af trit med den aktuelle situation. Man kan sågar tænke sig, at spionen på grund af de hurtige flytninger af ryttere var så stærkt i vildrede med de forskellige oplysninger, han fik, at han endog overvurderede helhedsantallet, som måske ikke var højere end 300. Tallet 300 ryttere er det tal, han selv nævner som dem, kongen havde med sig i Vejle og bragte tilbage over Lillebælt den 10./11. februar. På denne baggrund savnes der grundlag for flere af de generelle udtalelser, som forfatteren fremsætter vedrø-

rende Christian II.s militære styrke. I anden afhandling s. 46 læser man: »Kongen må i nogen grad siges at have mistet grebet om udviklingen på Fyn, når ikke end tilstedeværelsen af hans stærkeste tropper kunne hindre Middelfarts borgere i at slutte sig til fjenden«, og nederst samme side: »Umiddelbart kunne det give anledning til undren, at tilstedeværelsen af Christian II's hærmagt i den grad affærdigedes. Tilsyneladende var de to fjendtlige hære omtrent lige stærke«. Nederst s. 49: »Man kan spørge sig, hvorfor Christian II i den grad forlod sig på hjælpen fra udlandet og ikke i stedet prøvede at forsvare sig med de tropper, han havde«, og øverst s. 50: »Flere i samtiden stillede dette spørgsmål.«

En nærmere undersøgelse af de to kildesteder, som forfatteren påberåber sig til sidstnævnte sætning i noterne 26 og 27, rejser dog stor tvivl om, hvor vidt dette er rigtigt. Det første citat, som ifølge note 26 s. 141 findes i »Allens Aktstykker s. 46«, viser sig atter at være det famøse brev af den 12. marts, som Wulf Pogwisch skrev til Christian II med bøn om, at kongen skulle komme over til Jylland med hærstyrker. Men tendensen i dette brev er jo at bede kongen at tage kampen op. Wulf Pogwisch kunne jo på dette tidspunkt ikke vide, hvilke ressourcer, Christian II for øjeblikket disponerede over. Kilden kan ikke bruges til det, som forfatteren benytter den til. Den anden kilde er Utenhof. Ifølge noten skulle der stå i Danske Magazin 3, III s. 23f, at »hvis Christian II havde vovet at gå angrebsvis til værks imod oprørerne, 'ville det have bekommet dem ilde'«. Disse ord fandt jeg to sider før i Utenhofs krønike, Danske Magazin s. 21f. Der står, efter at det var blevet fortalt om en jysk bondehær på formentlig 70.000 mand, som skulle møde Christian II, hvis han kom: »Welches, so es konig Christiär alleine het wagen dorffen, dieweil ers mit einem vngerustettem paursvolck zu thun hette, inen jar vbel bekomen wurde sein. Konig Christiär aber hatt bynnen mittelsal gelegen vnd nit gewost oder bey sich beschlissen moegen, was er thuen wolde«. Ordene »inen jar vbel bekomen wurde sein« i dette citat siger intet andet, end at Utenhof og andre mente, at Christian II.s tropper var rigeligt stærke til at slå en dårlig udrustet bondehær på flugt. Denne udtalelse inden for rammen af Utenhofs almindelige tendens kan ikke, som forfatteren gør det, oversættes til: »Flere i samtiden stillede dette spørgsmål« – nemlig, hvorfor Christian ikke gik til angreb, underforstået, at hans militære styrke må have været jævnbyrdig med Frederiks. Dette er i hvert fald ikke sagt dette sted i Utenhofs krønike.

Konklusionen er snarere den modsatte. Næppe nogen i samtiden har virkelig spurgt, hvorfor kongen ikke gik til modangreb. Man må have set bag kulisserne, at Christian II var nær et sammenbrud. Wulf Pogwischs

isolerede bøn kan ikke bruges til at vise det modsatte. De civile og militære befalingshaveres frafald i løbet af marts taler snarere for, at man hurtigt indså, at forsvar og modangreb var håbløst. Der er derfor næppe heller basis for at hævde: »tilsyneladende var de to fjendtlige hære omtrent lige stærke«. Hvad vi sikkert ved, er, at hertug Frederik medio februar ved sin spion fik den opfattelse, at han stod over for en nogenlunde jævnbyrdig fjende. Men fra dette tidspunkt tiltog, som forfatteren viser, Christian II.s problemer med at udbetale lønnen, mens hertugens armé fortsat voksede. Medio marts må hertugens hær have været væsentlig stærkere – den 14. marts passerede jo nye tyske ryttere den tysk-danske grænse på vej nordpå, og den 22. marts blev Åbenrå brændt af. Oprørerne har fra dette tidspunkt ikke stået over for en jævnbyrdig fjende mere, men over for en svækket og demoraliseret fjende på grænsen til bankerot.

Samme holdning kommer til udtryk flere steder; s. 46: »Besyderligt virker det derimod, set med vore øjne, at dette åbenlyse frafald fik lov at passere. ... Christian II og hans befalingshavere indskrænkede sig øjensynligt til at afkræve adelen, bøgerne og bønderne troskabsforsikringer«. Dette er egentlig ikke så besynderligt. Eller s. 47: »Ved afrejsen bemyndigede kongen blot sine tyske feltøverstere til at optage forhandlinger med jyderne, uden at egentlige krigshandlinger tilsyneladende forudsås«. Sandsynligvis var det på dette tidspunkt allerede for sent at tænke på krigshandlinger. Mere rigtigt anskues tingene øverst s. 48: »I den følgende måned kan vi gradvis iagttage, hvorledes Christian II.s styre på Fyn næsten af sig selv gik i opløsning«.

På s. 50 er der en udredning af årsagerne til »kongens retræte«. Allens forklaringer afvises som »ikke overbevisende«: det kan ikke have været kongens fjender, som var for stærke, siger forfatteren. I valget mellem »en psykologisk og en strukturel« forklaring afvises den psykologiske, og tilbage bliver så åbenbart den »strukturelle«, nemlig at det må være mangel på penge til lønning af tropperne, som var årsag til kongens tilbagetog. Det er velgørende, at man på denne måde er kommet uden om nogle af de lidt hjemmelavede psykologiske fortolkninger i denne sag. Forfatteren markerer i øvrigt denne holdning også i sit syn på Lucas Cranachs billede af Christian II s. 101 – supplerende synspunkter hertil har han derudover præsenteret i *Magisterbladet* den 20. november 1977. Det er også karakteristisk, at psykiateren Paul J. Reiters bog om Christian II overhovedet ikke dukker op blandt benyttet litteratur. Men forfatteren har i stedet produceret et andet billede af Christian II, som er om muligt endnu mindre overbevisende end Allens. At kongen ikke kunne

disponere, er en sag. Det er et udmærket resultat at fremstille denne mangel som den strukturelle årsag til kongens retræte. Men pengemangel var på den anden side et normalt middel i datidens krigsførelse. Ud over pengemangel at indføre ideen om Christian II.s stærke hær, som meget vel kunne have gennemført et modangreb, er at skabe et psykologisk portræt, som ikke er mere troværdigt. Når kongen sendte gode penge som betaling efter de grevelige ryttere, som allerede var på vej ud af landet, i stedet for at bruge dem til Sjællands forsvar, kommenterer forfatteren s. 54 midt på: »Christian II øjnede tilsyneladende kun én mulighed for at genvinde de riger, han allerede anså for tabt: at ruste og atter ruste«. Lidt længere nede: »Hovedsagen for Christian II har været, at de indgåede kontrakter blev overholdt. Det ville sikre ham, at han altid senere kunne forlade sig på disse tropper, og at i det hele taget hans ry som en fyrste, det var værd at tjene, bredte sig. Herved bliver kongens iver efter at indfri alle tilgodehavender hos de grevelige ryttere begribelig ...« Bliver ikke kongen på denne måde utilladeligt naiv? Han er en stor feltherre, han har en stærk hær, han har dygtige anførere, men mangel på sans for penge, og dog fantastiske planer om en fremtidig generobring i stedet for aktuel indsats. Jeg finder ikke basis i kilderne for at hævde, at kongen helt frivilligt valgte landflygtigheden til trods for gode chancer for at vinde et væbnet opgør i selve Danmark. Mon ikke der også mangler det aspekt, der tidligere savnedes i forbindelse med hertug Frederik: brugen af propaganda. Betalingerne til de grevelige ryttere kan have tjent det formål at bluffe lidt for at fremstå som stærkere, end det var tilfældet, uden at man behøver skyde kongen i skoene, at han i virkeligheden nærrede urealistiske forestillinger om fremtidig generobring af magten ved hjælp af en udenlandsk kæmpehær, som forfatteren udtrykker det s. 54. Det samme syn på kongen findes gentagne gange senere, f.eks. s. 69: »Alligevel er han utvivlsomt af samtiden blevet anset for en formidabel magtfaktor, sammenlignet med farbroderens beskedne ressourcer. Hansestædernes og jydernes tiltro til hertug Frederiks evner som krigsherre er egentlig forbavsende«. Men i betragtning af tidens måde at føre krig på er den ikke forbavsende – krigen bestod i penge til lejetropperne, hertug Frederik havde jo fået gunstige pengevilkår på Kieler omslaget, så hvorfor skulle hansestæderne ikke have tiltro til ham?

Der er i den nyskrevne »Slutning« s. 120, som bedømmelsesudvalget ikke havde haft lejlighed til at se før trykningen, nogle refleksioner, som viser, at forfatteren er blevet sig denne svaghed bevidst. »Både i denne bog og i forgængeren var Christian II hovedskikkelsen, men fornemmedes på samme tid alligevel som en bifigur, der stod udenfor og ikke greb

ind i handlingen«, siger forfatteren meget åbenhjertigt og tilføjer en årsagserklæring til kongens fald, som man egentlig ikke genfinder i nogen af de to afhandlinger i øvrigt, nemlig nogle linier nedenfor: »den bratte, lammende erkendelse af, at jyderne stod i ledtog med hertug Frederik«. Hvis man implicerer, at denne kongens opdagelse i høj grad bestod i et realistisk skøn af, hvilke ressourcer, der gik tabt for ham ved den usalige koalition, så må man foretrække dette billede fremfor det, som faktisk bliver præsenteret i selve afhandlingen. Den beslutning, kongen åbenbart fattede, ikke at lade det komme til et militært sammenstød, hviler på realistisk grundlag. Det lidet overbevisende billede af en konge, som havde betydelige ressourcer uden at vide, hvordan de skulle benyttes, må korrigeres med udgangspunkt fra den nye bedømmelse, forfatteren fremsetter i den nyskrevne »Slutning«.

Jeg vil søge baggrunden til det i begge bøger dominerende billede af Christian II i forfatterens måde at benytte Utenhofs krønike.

Krøniken, skrevet sidst i 1520'erne, behandles lidt udførligere i indledningen til anden afhandling, s. 9-13. Vi finder her tre små afsnit benævnt *Scenen*, *Personerne* og *Handlingen*. Der er lagt op til det store drama. *Scenen* er Danmark i det 16. århundredes begyndelse. *Personerne* er kongen, hertugen og de jyske råder. *Handlingen* er – Frederiks kansler, Wolfgang von Utenhof. Jeg vil nok sætte spørgsmålstegn ved, om dette kan siges at være det rette sted for en kildekritisk vurdering af Utenhofs krønike. Men man søger forgæves i afhandlingerne efter et afsnit kaldet »Kilderne« med henvisning til de problemer, der knytter sig til benyttelsen af disse kilder. Måske har den dårlige samvittighed over ikke at have fulgt bedømmelsesudvalgets anbefaling på dette punkt bevæget forfatteren til i stedet at publicere nogle hidtil ukendte enkeltheder vedrørende Utenhofs krønike på et ikke formodet sted, nemlig i »Nyt fra Odense Universitet« nr. 19, 1977, der, hvor man ellers plejer at finde de lidt nøgterne disputatsreferater. Vel, i indledningen til anden afhandling er der et tilløb til kildekritisk vurdering af Utenhof. Utenhofs portræt af Christian II karakteriserer forfatteren som »en af de ældste psykologiske personskildringer i dansk litteratur«. Uanset virkelighedens Christian II, som Utenhof muligvis én gang har set, siger forfatteren, repræsenterer krøniken »en anden virkelighed: den Christian II-tradition, som efter kongens fald havde dannet sig ved det gottorpske hof«. Forfatteren fortsætter: »I Utenhofs skildring fremtræder Christian II som en splittet, sammensat karakter. I begyndelsen af sin regering var han en mild og retfærdig hersker hedder det, men kort efter forfaldt han til blodsudgydelse og usædelighed«. Efter en kort karakteristik af krøniken konklude-

rer forfatteren: »Dette var traditionen om Christian II's fald, som den er overleveret hos Utenhof. Hvorvidt historien er sand, skal vi lade være usagt ... Omvendt måtte vi konstatere, at Utenhof virkelig var mærkeligt velunderrettet. 'Inside information' har tydeligvis stået til hans disposition«. Ja, en journalist eller en bestilt historiker må naturligvis være velunderrettet. Men dette fritager os jo ikke fra opgaven at finde ud af, hvorvidt han er tendentiøs! At bruge Utenhof med den eneste begrundelse, at han ved kontrol mod andre kilder kan vises at være »velunderrettet«, ligger vel på linie med at tro alt, hvad TV-avisen siger, fordi det stammer fra såkaldt velunderrettet kilde. For historikere er dette ikke nok. En tendensundersøgelse er noget andet.

En sådan må tage sit udgangspunkt i det betegnende forhold, at Utenhof i sin egenskab af kansler selv spillede en fremtrædende rolle i det forløb, som han beskriver længe efter sejren inden for rammen af de oldenburgske kongers historie. Hovedpersonen er i alle henseender Frederik I, Guds udvalgte fyrste, retfærdig, from og fuld af gudhengivenhed. Efter princippet *nomen est omen* lader Utenhof den første danske konge med navnet Frederik blive en virkelig fredelig fyrste – krøniken er skrevet på tysk, og man spiller på navnet Fried-reich, rig på fred. Det er klart, at en fredselskende fyrstes sejr er vundet ved Guds særlige beskyttelse – forfatteren har selv gjort opmærksom på, at den højeste befalingsmand i Frederiks armé ifølge krøniken er Gud selv. Men en sejr er ikke en rigtig sejr, hvis ikke fjenden er en rigtig fjende. Det var, eller blev, Christian II, passende nok til Frederiks store øjeblik. Christian II er typen på den frafaldne fyrste, mod hvem oprørsparagraffen har sin berettigelse. Frederiks militære evner og ressourcer er altid ringe, men da Gud kom ham til hjælp, sejrede han. Omvendt er Christians magt stor, men til trods for dette blev den ham til ingen nytte, fordi Gud havde forkastet ham for at give magten til den udvalgte fyrste.

Det ses på denne måde, at det i værkets tendens vil passe udmærket at fremhæve Frederiks begrænsede ressourcer mod Christians store styrke. Utenhof har bestemt ikke haft behov for at lyve eller digte for at kunne lægge tingene sådan til rette, at de præsenterer sig i det ønskede lys. Derimod må han formodes at have udeladt alt, hvad hertugen eventuelt brugte af moralsk tvivlsom kvalitet, f.eks. en lettere over- eller undervurdering af egne eller fremmede troppers antal for at fremstille sig selv i godt lys. Konstruktionen kan bruges helt igennem krøniken: forsvar mod tyrannens angreb er moralsk prisværdigt, angreb uden provokation er neutralt, men rent magtbegær må naturligvis ikke tillades at dominere billedet af Guds udvalgte konge Frederik I.

Men forfatteren stoler på Utenhof, også der, hvor hans kritiske sans burde have advaret ham. Jeg vil tage et eksempel, som ikke er hentet fra krøniken. I anden afhandling s. 64, lige neden for midten, skriver han: »Midt under herredagen [i Roskilde] indtraf imidlertid underretninger, der gav storm-projektet øget aktualitet. Kansleren Utenhof vendte hjem fra Nürnberg medbringende alarmerende oplysninger om Christian II.s rustninger«. I det brev, der sigtes til i note 61 – datoen er ikke angivet, men brevet er fra den 19. august – fortæller Utenhof om de højt opskruede planer om en kæmpehær, som skulle erobre Danmark. Fantastiske rygter om de store pengebeløb, Christian II disponerede, gik i svang. I virkeligheden må en god del af dette brev indhold spejle den landflygtige konges propaganda. Men denne propaganda har Utenhof naturligvis i øjeblikket haft god brug for. Den kunne bruges til at lægge pres på hansestæderne. Dertil var rygterne gode nok, hvor meget Utenhof end må have vidst om deres usikre grundlag i virkeligheden. Hansestæderne på deres side var naturligvis interesseret i så hurtigt som muligt at finde ud af, om der var nogen virkelighed bag rygterne. Den 29. september kunne Danzigs mand i København skrive til hjembyen og fortælle, at Christian II »nicht fele meher upbringen sol van reysigen«, at altså faren var forbi denne gang. I afhandlingens tekst bliver det til følgende sætning, s. 65 fjerde linie: »Stormen på København 1523 blev aldrig til virkelighed. Truslen fra Christian II steg yderligere for dernæst brat at aftage, uden at hansestæderne kunne enes om deres bidrag«. Til sætningen hører note 64 med henvisning til fire breve i Hanserecesse; datoerne er ikke angivet, men det er 10. september, 23. september, 27. september og 2. november. De oplyser om, at truslen fra Christian II bekræftes at være ringe, og viser, at der ikke blev mere bistand fra hansestæderne, når der ikke mere var noget at frygte. Men første del af sætningen: »Truslen fra Christian II steg yderligere«, har jeg ikke kunnet finde belæg på i de fire dokumenter. Er det så ikke Utenhofs propaganda, som har gjort indtryk på forfatteren?

Den fremførte kritik skal ikke overskygge de fortjenester, som er blevet nævnt, og de, som endnu ikke udtrykkelig er blevet fremhævet. Disse fortjenester er det jo, som har foranlediget bedømmelsesudvalget at anbefale, at de to bøger bliver offentligt fremlagt til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Det er i den anden halvdel af anden afhandling særligt det personalhistoriske stof og forfatterens måde at arbejde med det, som bidrager til et nyt syn på begivenhederne i 1523. Forfatteren følger forskellige strukturer for informationsformidling, beslutningsdannelse, strategisk vurdering af situationen, forhandlinger med forbundsfæller, og har

en sjælden evne til på hvert trin troværdigt med benyttelse af et stort antal kildeudsagn at indplacere de forskellige agerende personer i det forløb, han selv opfatter som det store drama om Danmarks erobring. Man savner dog en vurdering af propagandamomentet. Det religiøse spørgsmål bliver heller ikke berørt, hverken i forbindelse med Christian II.s fald eller f. eks. i forbindelse med overvejelserne om at udløse eller ikke udløse en storm på København. Personerne synes at være areligiøse, og havde man ikke vidst, at det forholder sig anderledes, så kunne man næsten have troet forfatteren. Kun Utenhofs lovprisning af Frederik I som Guds udvalgte konge får lov at komme med. Forfatterens styrke ligger som nævnt ikke her, men i forståelsen af, hvordan en krigsmagt i bevægelse fungerer indadtil. Levende og fascinerende præsenteres baggrunden for en række individuelle skikkelser inden for den erobrende hær og den aristokratiske nyorientering, som fulgte efter borgerkongens fald.

At bogen er velskrevet, behøver ikke særligt at fremhæves, derom kan enhver forvisse sig selv. Det er en stor gevinst for en historiker at kunne udtrykke sig godt. Det kan dog også være en fristelse; retoriken fører historikeren et par skridt for langt, så dækningen i kildematerialet udviser mangler. Det går endog så langt, at forfatteren helt undlader at gøre rede for de utrykte kilder, som han med stor møje og i mange arbejdstimer har siddet over i Rigsarkivet og andre arkiver. Her kunne jeg gå langt ind i enkeltheder om den lunefulde måde, på hvilken forfatteren benævner sine kilder. Når han taler om Egeskabene uden at afsløre, at disse står på Rigsarkivet i København; eller når han taler om Kongehusets arkiv uden at fortælle, at dette befinder sig i Egeskabene; eller når han taler om München-samlingen uden at fortælle, at den er en del af Kongehusets arkiv – som ligger i Egeskabene – som står på Rigsarkivet – som ligger i København. Måske skal man lade dette være unævnt, da forfatteren åbenbart én gang for alle har den mening, at en velskrevet bog ikke skal belastes med et større videnskabeligt apparat, end at den interesserede forsker selv kan gå og finde tingene frem igen og læse dem, hvis han gider. Hvis da ikke henvisningen mangler – jeg har ikke fundet frem til H. H. Engqvist, Kong Hans' Vingaard, henvist til i Kap. V note 111, eller Neudeutsche Bauzeitung 1912, henvist til i samme kap. note 72, og jeg konstaterer, at titlen på Finnur Jónssons bog om Islands historie i første afhandling s. 203 ikke kan være korrekt. Forfatterens tvende bøger kan umuligt bruges som skoleeksempel på, hvordan noteapparatet og kilde- og litteraturfortegnelsen i en disputats skal se ud. Deres styrke ligger andetsteds.

Nærværende to afhandlinger har fulgt det danske oprørsparti fra december 1522 til januar 1524 og har derved formidlet en betydelig ny viden om de politiske, organisatoriske og militærtekniske forhold inden for den partigruppering, som i løbet af nævnte år tog magten og for fremtiden beholdt den i sine hænder. Forfatteren har formidlet uvurderligt indblik i den holstenske adels deltagelse i Danmarks erobring og har trukket kilder frem af overordentlig personal-historisk interesse til belysning af adelsvældens genoprettelse. Til trods for en vis tøven fremtræder billedet af Frederik I velovervejeth og velnuancereth, og hans rolle i oprørspartiet bliver omhyggelig vurdereth. I den lykkeligt formulerede nye »Slutning« s. 121 midt på fordeles hertugens og rådernes rolle efter følgende formel: »Hvornår forståelsen mellem hertug Frederik og jyderne er blevet etablereth, kan vi ikke vide, men at hertugen længe holdt sig tilbage, mens jyderne havde den udfarende kraft, er sikkert nok«. Hvis billedet af Christian II ikke på samme måde kan siges at være velovervejeth, så skyldes det vel forfatterens manglende afstand fra Utenhofs krønike, hvor den faldne konge fremtoner i det lys, i hvilket også forfatteren anskuer ham. Opmærksomheden er koncentrereth om det jyske parti, det, der tilhører fremtiden. Taberen får ikke nær så megen opmærksomhed. Disputatsen lader sig derved indordne i en af de mest omfattende genrer af historieskrivning, der overhovedet eksisterer: den historie, som skrives af sejrherren. Tilsammen indebærer de to bøger et stort skridt fremad for forståelsen af 1520'ernes historie i Danmark. Man må håbe på, at de skal lokke flere interesserede læsere og faghistorikere til påny at tage Christian II.s tid op og gå videre med de temaer, der her er slået an.

Anmeldelser og litteraturnyt

ved arkivar, cand.mag. *Dorrit Andersen*, arkivar, cand.mag. *Hans Chr. Bjerg*, biblioteksassistent *Jens Byrith*, lektor, mag.art. *Lars Dybdahl*, rigsarkivar, dr.phil. *Vagn Dybdahl*, dr. jur. *Inger Dübeck*, arkivar, mag.art. *Henrik Fode*, arkivar, cand.mag. *Ib Gejl*, universitetslektor, mag.art. *Sv. E. Green-Pedersen*, arkivar, mag.art. *Chr. R. Jansen*, universitetslektor, dr.phil. *Bent Jensen*, professor, dr.oecon. *Hans Chr. Johansen*, universitetslektor, cand.mag. *P. C. Willemoes Jørgensen*, professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*, dr.phil. *Erna Lorenzen*, universitetslektor, cand.mag. *Jens Chr. Manniche*, cand.mag. *Flemming Mikelsen*, universitetslektor, cand.phil. *Erik Strange Petersen*, dr.phil. *Viggo Sjøqvist*, dr.phil. *Helge Søgaard*, universitetslektor, cand.mag. *Axel Kjær Sørensen*, universitetslektor, cand. scient.pol. *Carsten Lehmann Sørensen* og arkivar, cand.mag. *Paul G. Ørberg*.

Dansk biografisk leksikon 1-16. Tredie udgave under redaktion af Sv. Cedergreen Bech (Gyldendal, 1979). Indb. i grøn hellærred 485,00 kr. pr. bd., i vælskbind 650,00 kr. pr. bd. Bind I-III, Abbestée – Dolmer. Ca. 630 sider.

Så kom de første bind af den længe savnede 3. udgave af Dansk Biografisk Leksikon, redigeret af Sven Cedergreen Bech. Værket er en revideret ajourføring af Povl Engelstoft og Svend Dahl, Dansk Biografisk Leksikon I-XXVII, der kom i årene 1933-44. Det var igen en revideret udgave af C. F. Brickas 19 bind store leksikon, der udsendtes 1887-1905. For fuldstændighedens skyld må det nævnes, at der mellem 1. og 2. udgave af DBL udsendtes et mere kortfattet 3 binds leksikon, Dansk Biografisk Håndleksikon, 1920-26. Det adskilte sig fra de to store udgaver bl. a. ved at lægge hovedvægten på personer fra 1800- og 1900-tallet samt ved, at det praktiske

livs-mænd og kvinder skulle stilles lige med litteraturens og kunstens. Det nye værks grundlag går således tilbage til sidste trediedel af forrige århundrede, og kontinuiteten er tydelig. Op mod halvdelen af navnene i den nye udgave vil være gengangere af navnene fra Bricka, mens der er planlagt nyoptagelser i et omfang af ca. 2.600 af værkets i alt ca. 12.000 navne, d.v.s. at ca. 20% af de biograferede vil være nye. Der er dog udgået en del navne i forhold til den ældre udgave, godt 1.600.

Den nye udgave er planlagt til 16 bind; udgivelsen skal kun strække sig over 5 år fra 1979, og dermed afsluttes allerede i 1984. Herefter håber redaktionen at kunne lave et samlet register til alle udgaverne for at skabe en samlet indgang til henimod 20.000 biografier.

Værkets tidsramme er ca. 800-1965, det sidste årstal forstået således, at den biograferedes indsats skal have manifesteret sig over en årrække, og det betyder i praksis, at personer født senere

end 1940 kun sjældent vil kunne finde optagelse.

Værkets geografiske område er det egentlige Danmark, dog sådan, at også udlændinge, der har virket her vil kunne optages, ligesom der også kan optages danske, der har haft et hovedvirke i udlandet. Væsentligt er det at notere, at redaktionen har tilstræbt en kraftig udvidelse af færøske og grønlandske navne.

Det er som nævnt en imponerende fart, værket skal udgives med. Svensk Biografisk Leksikon blev påbegyndt i 1918 og er nu kommet til bogstavet L, og der er tilsvarende eksempler fra Europa. Netop for at undgå, at færdige biografier skal ligge hos redaktionen og blive uaktuelle og delvis forældede, udsendes Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, der startede i 1970, i bind på ca. 300 sider, hvor de enkelte bind udsendes uden hensyn til en endelig alfabetisering. De enkelte bind er dog alfabetisk opstillede, men princippet er, at et akkumulerende register skal knytte værket sammen. Dog er det tilstræbt af redaktionen, at familiegupper bringes i samme bind.

For en moderne bruger er der næppe tvivl om, at den lykkeligste løsning er den danske model: En hurtig udsendelse af hele værket, men det kræver til gengæld et stort forfatterpanel og en fast redaktion.

Det vanskeligste ved et værk af denne karakter er naturligvis udvælgelseskriteriet. Det lille Håndleksikon lagde bevidst nogle principper frem, der brød med Bricka. Redaktionen var nemlig opmærksom på, at bl.a. erhvervslivets personligheder ikke skabte sig tilsvarende monumenter som åndens arbejdere, og at de derfor let kunne blive underrepræsenteret. I 2. udgave af DBL var betingelsen for optagelse i almindelighed en vis betydning på et eller andet område af interesse for

en bredere almenhed, og som i Håndleksikonet skulle det praktiske erhvervs folk have en rigere repræsentation. Endelig skulle der optages flere lokalt virkende personligheder.

De enkelte professioner kan naturligvis ikke umiddelbart sammenlignes, hvorfor det har været nødvendigt at opstille særlige krav og normer til de enkelte hovedgrupper. Men et særligt problem er det at prioritere disse hovedgrupper mod hinanden. En undersøgelse af DBL's 2. udgaves første 16 bind efter nedenstående grove hovedgrupper viser problemet:

1. Administration	13,5%
2. Erhverv	10,4%
3. Humaniora	22,4%
4. Kommunikation	0,5%
5. Kulturformidling	8,4%
6. Kunst	15,4%
7. Naturvidenskab	9,5%
8. Organisation	4,0%
9. Sport	0,3%
10. Teknik	2,1%
11. Uden for Danmark	4,6%
12. Værn	8,4%

Det fremgår, at gruppen »humaniora« optager næsten hver fjerde af værkets sider, og medregnes »kunst« og »kulturformidling«, er næsten halvdelen af værkets sider optaget, mens gruppen »erhverv« ikke har en vægt i værket som i virkelighedens verden. – Nævnes bør det også, at kun ca. 4% af navnene i 2. udgave var kvinder, mens denne andel forsøges forhøjet til 7-8% i den nye. Her vil redaktionen bevidst anvende en »lavere« præstationstærskel, bl. a. fordi det ikke mindst tidligere var væsentligt sværere for en kvinde at hæve sig ud af anonymiteten. Sådanne »lavere tærskler« kunne man også ønske anvendt på personligheder fra provinsen. I et købstadssamfund har en lokal matador ofte spillet en særdeles afgørende rolle og forbundet mange po-

ster: organisatorisk, politisk m.m. Men set med hovedstadens øjne vil han på trods af dette være mindre fremtrædende.

I de ældre udgaver var der en stærk repræsentation af præster, officerer og litterater, men bevidst søger den nye udgave at opprioritere nye grupper, så værket tættere spejler det moderne samfund. Det indebærer, at sportsmænd, på trods af en almindeligvis meget kort, men hektisk karriere, optages. Synspunktet indebærer også, at erhvervslivet må stærkere repræsentere, men her møder den biografierende den vanskelighed, at en erhvervsmands indsats ofte kan være i det skjulte, eller at et kendt navn viser sig blot at være en fællesnævner for et godt fungerende virksomhedsteam. Bag ham står måske de virkelige rådgivere og idemæssige fornyere i form af advokater, revisorer eller måske reklamefolk. Det er sådanne forhold, der forklarer, at mange af de første binds erhvervsbiografier får tendens til at rumme et virksomhedsportræt, knyttet til en person. Løsningen må dog siges at være rimelig set fra forfatterens side, da det jo næppe er en slagteridirektørs fortjeneste alene, at slagterier i stort tal fusionerede i 1960'erne og 1970'erne, men snarere det upræcise »tidens kræfter«, som han netop tilfældigvis stod i spidsen for.

Læseren må også være opmærksom på, at nogle personer tegnes for stærkt bl.a. på grund af massemediernes, hvis persondyrkelse i virkeligheden er udtryk for en proportionsforvrængning.

En række forfattere har været opmærksomme på massemediernes betydning, ikke mindst TV's. Det kommer bl.a. til udtryk i politikerportræterne. Det siges således om politimesteren og venstrepolitikerken Vagn Bro, at han gerne promenerede i midtergangen i folketinget med vest og guldkæ-

de, når der var TV-transmission, og om tidligere finansminister Anders Andersen noteres hans lidt mutte og interessehævdende saglighed på TV-skærmen.

Det er endnu for tidligt at se, hvordan redaktionen har tilrettelagt værkets periodisering, men hovedvægten synes umiddelbart at være lagt på det 19. og 20. århundrede. Et af formålene med udeladelser af biografier fra den ældre udgave var netop også at skaffe yderligere plads til nyoptagelser.

Ved en gennembladning fremgår det straks, at biografierne er stærkt forskellige – og det er vel netop dette, der giver denne type værker deres læserappel i modsætning til diverse »stater« eller branchefortegnelser. Forskellen i biografierne skyldes ikke mindst det store forfatterpanel, op mod 350, samt at afstanden mellem forfatter og biografieret ofte er meget forskelligartet. Påfaldende mange forfattere er således kun noteret for en enkelt biografi, mens en del forfattere til gengæld har lavet mange. Det efterlader et indtryk af, at redaktionen i en række tilfælde bevidst har søgt at finde forfattere med særlig sagkundskab, mens – vel især yngre medarbejdere – har haft sværere ved at sige nej, og vel næppe har kunnet indtage en eksklusiv holdning, sådan som de allerede etablerede navne. Resultatet er, at nogle af de unge medarbejdere synes at have overtaget, hvad der måske kan kaldes »restbunker«.

Et nyt træk i forhold til de ældre udgaver er en forfatteroversigt i hvert bind. Den giver et bredt indtryk af forfatterpanelet: højskolefolk, politikere, historikere, pressefolk, læger m.m. Den omfattende liste efterlader trods alt det indtryk, at oplagte forfatternavne glimrer ved deres fravær, ligesom politikere vel nok i højere grad burde have været inddraget – og ikke mindst

savnes en lang række universitetsfolk.

En del af biografierne er nøgterne, factopregnende, mens andre er præget af stærk indlevelse og tæt personkendskab og dermed dybtfølt varme. Som eksempel herpå kan nævnes afdøde højskoleforstander J. Th. Arnfreds portræt af kollegaen Jørgine Abildgård eller Roar Skovmands portræt af Arnfred. Mere sterile portrætter er knyttet til endnu levende personer, hvor takt og diskretion kræver sit. Her ses imidlertid også eksempler på biografier, der på det nærmeste har »blå bog« karakter – og kan der ikke siges mere, ja, så hører de vel næppe hjemme i denne sammenhæng, men burde i stedet have ventet på optagelse i en evt. senere udgave.

Længden på de enkelte biografier er stærkt forskellig, men der er vel nok en tendens til, at forfattere, teaterfolk og andre offentligt kendte personer fylder vel rigeligt. I en række tilfælde burde redaktionen have strammet op, da det næppe er nødvendigt at karakterisere en balletdansers optræden i samtlige karrierens stykker, og det samme gælder naturligvis om forfatterens værker, der ikke alle her nødvendigvis skal karakteriseres, da litteraturlisterne jo viser vej til speciallitteraturen.

Hovedlinien i biografiernes disposition er fastholdt fra de ældre udgaver. Der indledes med et hoved med biografiske oplysninger, der hviler på redaktionens ansvar. Dernæst følger personskildringen, der afsluttes af litteraturhenvisninger, som kan være efterfulgt af evt. henvisninger til biografier i Ordenskapitlet. (Materiale, som forfatterne kun undtagelsesvis har kunnet konsultere).

Det biografiske skema er som nævnt overtaget fra forgængerne, men det er retskrivningen samt tegnsætning ikke. Der anvendes pausekomma, der ikke altid virker lige behageligt på læseren.

(Men det er på redaktionens ansvar, som det står i forfattervejledningen). Påfaldende er det også, at brug af store bogstaver er søgt reduceret til et minimum. Ved sammensatte egennavne staves almindeligvis kun det første med stort, selv om man i dagligdagen aldrig ville se Den danske bank eller Kongens nytorv stavet på denne måde, ligesom krige, politiske partier, især ældre, samt andre historiske begreber på det nærmeste forvandles til ukendelighed efter princippet med de små bogstaver.

Den nye udgave fremtræder tospaltet i modsætning til den ældre udgave og i en noget mindre – og vel nok mindre læservenlig sats. Anføres bør det også, at de ret svære bind har en alt for lille margin. Desværre er der ikke blevet plads – eller råd – til portrætter, sådan som det spredt ses i andre tilsvarende moderne værker, og som det var tilfældet i Biografisk Håndlexikon.

Der optræder 3 typer af biografier: Nyskrivninger, såkaldte stjernerevisioner samt revisioner, der har sådant omfang, at det gamle forfatternavn sættes i parentes efter den reviderende forfatters fulde navn. Sidstnævnte oplyser læseren om, at han står over for en ældre biografi, der har undergået en stærkere revision. Hvor kraftig kan kun ses ved at konsultere den ældre udgave, men givet er det, at biografien ofte så vel sprogligt som indholdsmæssigt er strammet stærkt op. Ikke mindst denne gruppe revisioner må få læseren til at overveje, om det nye leksikons anlæg har været rigtigt. Man kunne nok spørge sig selv, om det ikke havde været rimeligere, i stedet for en 3. revideret udgave, at have anlagt et helt nyt leksikon, der så kunne være gået tættere på vor egen samtid og derved fået plads til et bredere persongalleri. Det kan nok betragtes som urimeligt at bruge pengemidler og energi på bio-

grafier, der allerede foreligger trykt. Når dette er sagt, skal der alligevel rettes en tak til såvel forlag, der herved afhjælper et stærkt følt savn som til redaktør, der dristigt har givet sig i kast med en særdeles problemsfyldt udgivelse.

Henrik Fode

Danmarks Kirker. Århus Amt. 3. bd,
Ved Vibeke Michelsen og Kjeld de
Fine Licht. (G. E. Gads Forlag,
1976 [-1979]. 288 s.

Bindet behandler Frue kirke i Århus, der på mange måder er mere interessant end domkirken, fordi den gemmer betydelige rester af byens ældste kirke, hvis man kan se bort fra den Trefoldighedskirke, der kun er omtalt i Roskildekrøniken. Den ældste kirke er opført i sidste trediedel af det 11. århundrede, og af den er bevaret den genopbyggede krypt og dele af nordre mur af skibet, og det er ikke usandsynligt, at den har haft et vesttårn. Den blev stiftets domkirke og var indviet til Sct. Nicolaus, og med god grund formodes det, at dens forbillede er fra Rhin-egnene. Desværre er der endnu mange uløste spørgsmål omkring den, da C. G. Schultz døde, inden han kunne give en redegørelse for sine iagttagelser ved udgravningen.

Med opførelsen af den nuværende domkirke blev Sct. Nicolai kirke overflødig og blev overladt til dominikanerne, i hvis kloster den indgik som den sydlige fløj. Den blev grundig ombygget, først med et nyt kor i sidste halvdel af det 13. århundrede, senere med et nyt skib, der siden blev forsynet med et sideskib på sydsiden, og endelig rejses et tårn ved østgavlen, som efter reformationen blev forhøjet.

Både Frue kirke og domkirken er skildret af K. de Fine Licht og Vibeke

Michelsen, og der er en vis sammenhæng i udstyret af de to kirker. Da domkirken ved middelalderens slutning havde fået sin nye altertavle, måtte også dominikanerne have deres, der kom fra tidens bedste værksted, Claus Bergs, og selv om den ikke kan dateres til et bestemt år, er det sikkert, at den må være opstillet engang i 1520'erne; formodentlig på en tid, da den reformatoriske bevægelse allerede var i gang andre steder, og den står derfor som et vidnesbyrd om, at byen stod uden for tidens bevægelser. Den gamle tro levede i Århus, og først 1529 opgav sortebrødrene deres kloster. Nutiden må være taknemmelig for, at de nåede at få altertavlen frem, og at den lutherske kirke beholdt den. Derimod skiftede kirken navn ved reformationen og kom til at hedde Frue kirke, men det er ikke lykkedes at give en tilfredsstillende forklaring på denne ændring. Endnu 1541 kaldes kirken med sit gamle navn. Den blev nu borgerskabets kirke, og da domkirken 1588 fik sin enestående prædikestol, måtte også Frue kirke have en ny. Den kom 10 år senere, men kan ikke måle sig med domkirkens i kvalitet. I stedet for sidealtre blev kirken fyldt med epitafier, der sammen med gravstenene giver et meget velkomment bidrag til personalhistorien og kunsthistorien, da mange af mindesmærkerne er udført af lokale folk. De to forfatteres skildring er både arkitekturhistorisk og topografisk af høj værdi.

Man følger med trykthed deres redegørelse, kun kan det bemærkes, at der er en besynderlig usikkerhed i oversættelsen af indskrifterne på latin, men da teksterne også bringes, hvor de anvender dette sprog, bliver det ikke af betydning. Som kirken nu står med rester af den bygning, der går tilbage til den tid, da Danmark fik sin inndeling i stifter, dernæst med den senere ombyg-

ning og endelig de lutherske tilføjelser i udstyret, er den et udtryk for kirkelivet gennem tiderne.

Helge Sogaard

Karsten Christensen: *Om overleveringen af Sven Aggesens værker* (Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet – bind X, 1978). 91 s.

Middelalderens historiske litteratur hviler på et skrøbeligt grundlag i sin overlevering. Hvis ikke Christiern Pedersen ved et beundringsværdigt arbejde havde kunnet udsende sin Saxo-udgave 1514, ville man kun kunne have anet dette værks betydning gennem nogle få fragmenter og det kompendium, der hører sammen med Jyske krønike. På samme måde med Sven Aggesens værker, som sammen med Saxos arbejde står som et bevis for den renaissance i historien, valdemarstidens kulturopsving fremkaldte. M. Cl. Gertz har ment, at der har været to recensioner af Sven Aggesens historie, hvoraf den ene var en fejlfuld afskrift af Lyschander fra ca. 1570, den anden en tekst, der vist i slutningen af det 13. århundrede er blevet omarbejdet. Den skal være brændt 1728, da så meget andet historisk materiale blev ødelagt, men var heldigvis blevet udgivet af St. Stephanius 1642. Gertz udgav begge tekster efter at have foretaget en skarpsindig restitution af den første.

Nu har Karsten Christensen gennem en meget energisk gennemført undersøgelse søgt at vise, at der kun har været et håndskrift af Sven Aggesen, det samme som Stephanius udgav, men at det er ham, der har foretaget de store ændringer, og at det derefter er forsvundet. Det er det samme manuskript, som Gertz har udgivet under signaturen X, og det kan spores hos

Svaning, Peder Hegelund, Krag og Venusin. Så vidt Karsten Christensen, og det ville sprænge rammen for denne omtale af hans dygtige arbejde på at komme til bunds i problemet, hvis de forskellige grunde for og imod hans løsning skulle diskuteres her, men det er værd at fremhæve, at selv en så kyn-dig udgiver som Gertz ikke har set alle de muligheder, den uklare overlevering åbner, og at en ny generation derfor har ret til at møde med en anden opfattelse. Der kan læses meget af Karsten Christensens undersøgelse.

Helge Sogaard

Diplomatarium Danicum. 1. række, 6. bind, 1224-1237. Ved Niels Skyum-Nielsen. (C. A. Reitzels Boghandel, 1979). 326 s.

Med en sjælden regelmæssighed fremkommer de enkelte bind af diplomatariet, og med det sidste er det nået så vidt, at kun et bind mangler for at have dækket tiden indtil 1366. Det danske Sprog- og Litteraturselskab har megen ære af udgaven, der realiserer, hvad man har arbejdet på siden det 18. århundrede, og enhver benytter må være taknemmelig for arbejdet, de forskellige medvirkende har lagt i det. Efter planen skal diplomatariet bringe alle aktstykker, der fremtræder som diplommer, men om det vil lykkes, er vel usikkert, da der på de mest uventede steder kan skjule sig hidtil ukendte sager. Det kan dog kun dreje sig om få, og det er mere vigtigt, at udgaven har medført, at hele stoffet igen gennemarbejdes. Adskillige nye resultater er dermed vundet.

Et eksempel kan anføres. Hans Olrik har engang opstillet den teori, at to enslydende privilegier for munkene i Clairvaux fra 1230 fra en kong Valdemar var givet af Valdemar Sejr og hans

ældste søn af samme navn, men på grundlag af en forudgående undersøgelse kan Niels Skyum-Nielsen nu fastslå, at begge diplomer er fra den regerende konges kancelli, uanset at skrift og besegling er forskellig.

Udgaven er nøje gennemset, så der kan gøres opmærksom på, hvor der findes skjulte citater fra biblen, på samme måde som f. eks. M. Cl. Gertz har gjort det i sin udgave af *Vitae sanctorum Danorum*, men også almindelige problemer i forståelsen af sproget er der taget hensyn til, og det har givet anledning til rettelser. En pavebulle fra 1231 til johannerne »in Dacia« må således udgå, fordi den angår Sverige, idet Dacia her er navnet på hele den nordiske ordensprovinc.

Mange diplomer kendes kun gennem afskrifter, og der er lagt et stort arbejde i at nå frem til den mest pålidelige tekst. Som eksempel kan nævnes biskop Tues diplom fra 1227 om Daler kirke og andre i sammenhæng hermed, der har fremkaldt en hel afhandling om overleveringen.

Det første bind af diplomatariet udkom 1938, og i den forløbne tid er der tilvejebragt et uundværligt hjælpemiddel for enhver, der er optaget af dansk middelalders historie og kultur.

Helge Sjøgaard

Benny Boysen: *Kokholm – væbnerborg og herregård*. (Forlaget Bogtrykkergården, Struer, 1978), 42 sider, ill.

Kokholm er et middelalderligt voldsted i en mose i Resen sogn, Skodborg herred, mellem Struer og Lemvig. Levende og engageret berettes der om røverborgen i folkemunde, Nationalmuseets udgravning i 1920 og borgens placering som en væbnerborg eller »høge-rede« i 1300-tallets urolige årtier. Går-

den eksisterede som en beskeden herregård indtil begyndelsen af 1600-tallet, da den sank ned imellem almindelige bondegårde, en skæbne, der er blevet utallige lavadelsgårde til del. I et tillæg fortælles kortfattet om 10 andre gårde på egnen, som i kortere eller længere tid har haft herregårdsstatus. Det er kun et lille hjørne af historien, men førsteklases lokalhistorie. Samme karakter får bogens udstyr.

Paul G. Ørberg

Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger. I: 1375-1553, II: 1554-1569. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab ved Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger. (C. A. Reitzels Boghandel, 1978-1979).

Det danske sprog- og litteraturselskab har atter sat en imponerende kildeudgivelse i værk. I rækken af selskabets udgivelser er tidligere kommet bl. a. Danmarks gamle Landskabslove I-VIII, Danmarks gamle Købstadlovgivning I-IV, Den danske Rigslovgivning indtil 1400 samt Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve. Det nye projekt vil komme til at omfatte ca. 900 domme. Dommene i de to nu udkomne bind er alle i rigt mål forsynet med rets-, personal- og lokalhistoriske samt filologiske kommentarer.

Ved private domssamlinger forstås her domssamlinger tilvejebragt på privat initiativ og bestemt til praktisk anvendelse i retslivet. Især det sidste moment betyder, at den retshistoriske forskning vil modtage samlingen med store forventninger. Muligheden for at trænge ned til de dele af retsoverleveringen, som virkelig var gældende ret, skulle øges ved dette initiativ.

Et interessant træk ved datidens domspraksis var, at grænsen mellem

lov og dom var flydende. Domstolene kunne såvel afgøre aktuelle, konkrete retssager som besvare abstrakte spørgsmål om, hvad der var gældende ret. Således udtalte landstinget i Viborg omkring 1465, at ingen for samme sag kunne dømmes både efter landsloven og kirkeloven. Det var før reformationen almindeligt, at gejstlige domstole havde jurisdiktion i en række sager, som også hørte under verdslige domstole. Gældssager kunne således opfattes som udløbere af aftalebrud eller af en slags mened (perjurium) og dermed være underlagt kirkelig jurisdiktion, selv om gældssager normalt hørte under tingene. Ofte foretrak folk imidlertid det mere effektive retssystem, som var udviklet i kanonisk ret frem for det ineffektive system, som landskabslovene repræsenterede. Havde man fået dom ved en verdslig domstol, kunne man herefter ikke i ærgrelse over det mangelfulde fuldbyrdelses-system bagefter gå til kirkens domstol.

Datidens dommere havde flere grunde til at opbygge en samling af vigtigere domme. Domme blev ikke trykt eller almindeligt offentliggjort uanset om de var principielle og retsskabende eller blotte rutineafgørelser. Det kunne være velfærdstruende for en dommer ikke at være informeret om ændringer i retspraksis. En dommer, som afsagde en forkert dom, stod til straf for sin vankundighed. Således blev en foged fra Nexø, der uden føje havde beskyldt en kvinde for trolddom og derfor havde fængslet hende og øvet hærværk mod hendes hus ved at slå dør og vinduer i stykker, i 1537 dømt til at bøde og til at erstatte skaden, ligesom sigtelsen for trolddom kendtes død og magtesløs.

Allerede de to foreliggende bind, der er forsynet med foreløbige registre, og som dækker perioden fra 1375-1569, viser, at ikke blot retshistorien,

men måske især kultur-, social- og kvindehistorien ved siden af de tidligere nævnte grene af historieforskningen vil kunne høste en rigdom af oplysninger herfra.

Perioden er af flere grunde spændende, ikke alene politisk og i henseende til den religiøse omvæltning, men også retshistorisk. Kanonisk ret havde udviklet en række regler af betydning for verdslig ret. På strafferettens område kan nævnes regler om straf for mened, åger, sædelighedsforbrydelser og trolddom. Retsgrundlaget for disse forhold bortfaldt med reformationen. Nye regler måtte skabes. I de første måneder eller år efter reformationen befandt man sig retligt i et vakuum, hvor retsdannelsen især måtte ske ved domstolene, indtil lovgivningen fik udfyldt hullerne.

Som grundlag for afgørelserne ville man normalt ikke anvende den papistiske kanoniske ret. Ofte ønskede man imidlertid at fortsætte den indarbejdede retsopfattelse, som havde sit udspring deri. Man måtte da finde andre retsgrundlag at støtte sine afgørelser på. Hjemmelen kunne måske findes ved at genoplive ældre dansk ret, som ikke længere var i brug, eller måske måtte man søge støtte i henvisninger til fremmed ret. Således henvistes i en sag om utroskab fra 1537 til kejserloven som støtte for en dødsdom over en horkvinde. Det er dog uklart, om man ved kejserloven havde tænkt på kejser Karl V's Peinliche Halsgerichtsordnung.

Reglen om at børn født uden for ægteskab, som medtages i et efterfølgende ægteskab med faderen, skal betragtes som ægtebørn (legitimatio per subsequens matrimonium) hidrørte fra romerretten, men var via kanonisk ret kommet ind i Jyske Lov I, 25. Den kendes ikke i de andre landskabslove. I en dom afsagt i 1537 statueres, at to

slegfredbørn på denne måde skulle blive ægtebørn. Her kunne man trøstigt fortsætte den kanoniskretlige radition med støtte i Jyske Lov.

I visse tilfælde afgjordes sager i klar modstrid med paveretten. Dette system havde ikke anerkendt skilsmisse bortset fra enkelte nærmest hypotetiske tilfælde. Separation var den eneste vej ud af et gyldigt ægteskab. Luther derimod mente, at separation var en umenneskelig løsning, fordi parterne herefter skulle leve afholdende resten af deres liv. Han foretrak skilsmisse-løsningen i hvert fald hvor der havde foreligget utroskab eller rømning. I Malmø synes man i årene lige efter reformationen meget hurtigt at have fulgt Luther på dette punkt. Dom til skilsmisse blev givet ikke blot for utroskab og rømning, men også for bigami og impotens.

Det romantiske billede af kvinden, som middelalderens troubadourer har efterladt, stemmer ikke rigtig overens med den senmiddelalderlige danske hverdag. De mange domme, som vedrører kvinders forhold, viser på den anden side, at kvinder heller ikke var undertrykte. De var levende, aktive mennesker, der kunne beherskes af både lidenskaber og nederdrægtighed. I 1537 fradømtes en nonne af adelig afstamning sin arveret af rettertinget i Viborg i overensstemmelse med Jyske Lov I, 33, fordi hun uden abbedissens samtykke var rømmet fra klostret for at gifte sig med en ikke-adelig mand uden slægtens samtykke.

Den chikanøse Anne Oldeland tiltaltes i 1567 for 2. og 3. juledag at have ladet sine folk slukke alterlysene i Uggerslev kirke, for at have ladet sine piger fortrænge præstens kone fra kirkestolen samt for under en vielse at have ladet sine folk hente noget mel, hun havde stående i kirken, så præsten måtte forrette vielsen på kirkegården.

Pigerne havde trådt præstens kone blå og blodig over fødderne, og hendes folk var kommet larmende ind i kirken med sække og skæpper for at måle mel af.

Tiden vil visé, om fremlæggelsen af det fulde materiale vil få lige så skelsættende betydning for den retshistoriske forskning, som Kolderup-Rosenvinges udgave fra 1840'erne af et udvalg af disse gamle domme fik. Det er nok tvivlsomt, fordi et temmelig stort antal af de mere principielle domme allerede er trykt tidligere, dels netop hos Kolderup-Rosenvinge og dels andetsteds. Den helt store nyhedsinteresse har udgivelsen derfor ikke. Men den almindelige historieforskning, især social- og kvindehistorien, får ved denne stort anlagte udgivelse et kildemateriale af dimensioner, som ikke før har foreligget så let tilgængeligt og så vel kommenteret i dansk historievidenskab.

Inger Dübeck

Inger Dübeck: *Købekoner og konkurrence*. (Juristforbundets forlag, 1978). 681 s.

Hovedsigtet med den foreliggende afhandling, der har indbragt forfatteren den juridiske doktorgrad, er at undersøge kvindens retsstilling i erhvervslivet fra senmiddelalderen til midten af det 19. århundrede, men i praksis går undersøgelserne emnemæssigt betydeligt videre, og den sidste del af bogen giver på en lang række områder en analyse af hele den almene erhvervsrets udvikling, og de specielle kvindelige problemer træder i denne del stærkt i baggrunden.

Der er anvendt et meget omfattende kildemateriale. Udgangspunktet tages

i lovgivningen fra landskabslovene over recesser og Danske Lov frem til næringsfrihed og 1800-tallets udvidede myndighedslove for kvinder. Dertil er føjet grundige studier i utrykte kilder, der behandler domspraksis og administrativ praksis, især med hensyn til etablering inden for handel og fremstillingsvirksomhed. Hertil kommer dogmehistoriske studier, der ikke blot vurderer, hvorledes danske jurister i tidens løb har bedømt de behandlede emner, men som tillige giver komparative oversigter over engelsk, fransk, tysk, svensk og norsk ret og juridisk diskussion.

Efter en kort indledende redegørelse for undersøgelsens systematik er den resterende del af bogen opdelt i tre hovedafsnit med titlerne myndighed og rådighed, etableringsretten og næringspositionernes grænser.

Afsnittet om myndighed og rådighed har som hovedtema en nærmere fastlæggelse af indholdet af kvindernes myndighed eller mangel på samme. Ved at koncentrere analysen til begreberne habilitet – evnen til at påtage sig formueretlige forpligtelser – og kompetence – rådighed over formue etc. – er det muligt at gennemføre en konsistent analyse og vise et skred i udviklingen fra kvindelig habilitet med begrænset kompetence tidligt i den undersøgte periode til inhabilitet med visse kompetencemodifikationer fra slutningen af det 18. århundrede. Denne fastlæggelse af grænserne for kvindens handlefrihed, som kommer frem i love og bevillinger, giver mulighed for, at kvinden kunne indgå retsgyldige arbejdskontrakter og drive visse former for selvstændig næring, men satte grænser for, hvor omfattende retshandler kvinder, der ikke var enker, kunne indgå uden værgens godkendelse.

Afsnittet om etableringsretten be-

handler dels lavsvæsenets juridiske stilling, dels de måder, hvorpå kongemagten gennem privilegier søgte at omgå lavenes rettigheder og at skaffe udkomme til en række særligt udsatte persongrupper, fattige, enker, soldater m.v. Især i det 18. århundrede kom bevillingspraksis derved til at tjene såvel et statsfinansielt som et socialt formål i modsætning til næringsfrihedens formelle bestemmelser i liberalistisk ånd.

Afsnittet med titlen næringspositionernes grænser er mere heterogent. Heri behandles politiret, konkurrenceindskrænkninger og foranstaltninger derimod, og i bredere forstand gennemgås også ældre prisdiskussion i summarisk form. I omtalen af monopoldannelse nævnes, at disse synes Danmark ikke at have kendt i den undersøgte periode. Her savner man en omtale af centraliseringstendenserne i den oversøiske handel, hvor kompagniprilegierne kunne have givet anledning til en mere modificeret omtale af monopolforhold.

For historikeren vil afhandlingen først og fremmest kunne tjene som en nyttig kommentar og opslagsbog med hensyn til de lovgivningsmæssige sider af de behandlede problemer og som en vurdering af de politiske intentioner bag love og administrative afgørelser. Derimod vil det være betænkeligt ud fra disse formelle rammer at slutte til, hvorledes de faktiske forhold har været for de behandlede samfundsgrupper. Såvel den administrative praksis som domsafsigelserne vedrører kun et hjørne af dagligdagen. For det meste af denne periode er det formodentlig de færreste konflikter, der har aftegnet sig i de benyttede kildetyper. De fleste konflikter blev udjævnet på mere uformel vis eller slet ikke løst, fordi den forurettede part anså det for håbløst eller for bekosteligt at gå til myndighe-

derne med sine problemer. Afhandlingen søger på en række områder at opstille visse sociale og økonomiske rammer for gennemgangen, men de er i almindelighed meget generelle og derfor mindre anvendelige til at sætte de mere juridisk prægede aspekter i relief.

Hans Chr. Johansen

Universitas Studii Haffnensis. Stiftelsesdokumenter og Statuetter 1479. Udgivet ved Jan Pinborg. (Københavns Universitet, 1979) 147 s.

Det er naturligt, at vort ældste universitet vil fejre sit sjældne jubilæum ved at fremhæve de skriftlige minder om stiftelsen af det. De er ikke ukendte, og publikationen bringer ikke noget nyt, men en forbedret udgave med mange fortrin. Sixtus 4.s bulle og universitetets statutter er gengivet i faksimile, og hertil slutter sig de andre stiftelsesdokumenter og andre tekster. Desuden gives ordlyden på tre sprog, på latin og dansk af udgiveren, som dog et enkelt sted har givet ordet til Arild Huitfeldt, og på engelsk af Brian Patrick McGuire. Det sidste sprog markerer den ændring, der er sket i de forløbne 500 år, og i 1479 havde kun latin været nødvendigt; nu er der vist flere, som vil læse den engelske tekst. Jan Pinborgs bog kan med fordel læses i sammenhæng med William Norvins 50 år ældre skildring af universitetets historie indtil reformationen. Den første bringer aktstykkerne med en orienterende indledning, den sidste baggrunden, der er nødvendig for at forstå senmiddelalderens videnskab og dens organisation. Det er fristende også at erindre om E. C. Werlauffs over 100 år gamle skildring af det samme tidsrum, og trods de mange forskelle, der vel lige så meget skyldes de enkelte tids-

aldres afvigende opfattelse som de tre forskeres egne særprægede holdninger til stoffet, kommer der alligevel et helhedsbillede frem.

Det kan vist ikke påstås, at nutiden er meget optaget af at forstå problemerne, som universitetet i sin ældste år søgte at formulere og løse, men fælles for alle tider har selve det alvorlige arbejde været, selv om opgaverne vekslede i tidernes forløb. Fælles for 1479 og 1979 har i det mindste de sparsomme midler været, og det fortjener derfor at fremhæves, at når bogen fremkommer i et udstyr, der svarer til anledningen og emnet, skyldes det en gave fra Egmont H. Petersens Fond. Både for 500 år siden og nu har videnskab måttet støtte sig til donatorers hjælp.

Det ser ud, som om bogen rundt om i udlandet skal berette om universitetet. Publikationer med denne opgave kan tit virke ferske og kedelige, fordi det officielle skal i forgrunden. Jan Pinborg har med held undgået det og skrevet en bog, som ikke bliver stillet til side, men bliver benyttet.

Helge Søgaard

Svend Erik Stybe: *Universitet og Åndsliv i 500 År.* (G. E. C. Gad, 1979) 215 s.

Bogen omfatter det hele universitetets historie gennem et halvt årtusinde, ikke kun et fakultets, og det er vel derfor, at en filosof er udset til forfatter, fordi han i sit fag har forudsætninger for at løse opgaven; det er lykkedes ham udmærket. På den begrænsede plads kan det alene blive en oversigt, der ikke byder noget nyt for den, som allerede kender lidt til sagen; men den, der tidligere er gået forbi emnet, finder en let tilgængelig skildring, hvor brugen af unødvendige fremmedord er undgået, og hvor beretningen om den

sidste tid bringer et stykke samtidshistorie, som ikke kan undværes af den, hvem de første århundreder forekommer ligegyldige.

I de forløbne 500 år har mange professorer tegnet deres lysende spor, andre er gået i graven, uden at nogen har udtalt et savn, og adskillige har virket uden for Københavns Universitet. Navne som Tycho Brahe, Niels Stensen, P. F. Suhm og Georg Brandes viser, at der også har været arbejdet andre steder end Frue Plads, men det gælder vist for dem alle, at de på et eller andet tidspunkt i deres liv har været i forbindelse med universitetet, så man med rette kan sige, at dansk åndsliv har været nært knyttet til det. Skulle der nævnes en undtagelse, måtte det blive reformationstiden, da den katolske institution ikke gav plads for de nye lutheranske strømninger, men blev sprængt af sin modstand, så dens virksomhed til slut standsede, og en reformation også på dette område blev nødvendig. Senere har ligeledes ændringer i kursen fundet sted, men ikke med så dramatiske udslag som under Christian 3. Der kan rejses det spørgsmål, om universitetet altid har været førende i udviklingen, eller om det efter sit væsen må være konservativt og modtage de afgørende ændringer udefra. Det sidste er sket på mange måder. Da universitetet bl. a. er en læreanstalt for statens embedsmænd, må dets undervisning forandre sig, når samfundet skifter ham og stiller andre krav til sine folk. Det naturvidenskabelige fakultet blev først grundlagt 1850 og kunne i den første tid ikke gøre sig gældende i sammenligning med de gamle fakulteter, men det er vel nu det, der mest har almenhedens interesse som følge af de store fremskridt i den teoretiske fysik og problemerne, som udnyttelsen af naturkræfterne stiller; kun medicinen kan komme op på siden af det, fordi de

sidste generationer har oplevet den store fremgang i bekæmpelsen af sygdomme og kræver den fortsat. Således bliver universitetet et udtryk for enhver tid, det virker i, men det har dog også haft den lykke at eje forskere, der er gået i spidsen eller haft evnen til at formulere, hvad der var oppe i tiden. Holberg og Gram, H. C. Ørsted og Høffding er vel de bedst kendte eksempler.

Professor Stybe kommer også ind på forholdet mellem forskning og undervisning. Begge forudsætter hinanden, og hans bog giver nogle velafvejede bemærkninger om det penible emne. Derimod savnes en redegørelse for værdien af grundforskningen og dens forhold til den anvendte forskning, som netop forfatteren kunne give. Også dette spørgsmål er et af nutidens brændende emner.

Helge Søgaard

Hakon Lund: *De kongelige lysthaver.* (Gyldendal, 1977), 285 s. 144 ill.

Fremstillingen har dimensioner af humor og ironi og er samtidig båret af forfatterens faible for enevældens kongelige lysthaver; den detaljerede viden har en omfattende bredde, hvor det syntetiserende overblik nemt kunne tabes undervejs. Det sker imidlertid ikke her; teksten har en særlig suverænitæt præget af på én gang Hakon Lunds faglige sikkerhed i forhold til emnet og hans subjektive og lystbetonede 'nærvær' ved anlæggelsen af disse haver og deres gennemgående formforandringer fra den stækkende, franske regularitet til den engelske haves romantiserende slyngninger og fritvoksende vegetation.

Haverne behandles en ad gangen i fjorten kapitler, hvor især Frederiks-

berg have og Fredensborg slotshave analyseres mere indgående. De øvrige er haverne ved Frederiksborg, Frederiksdal, Frydenlund, Hirschholm, Kronborg, Marienborg samt Kongens have, Lunde haven og slotshaverne i Odense og Skanderborg. Endelig gennemgås nogle mindre palæhaver og anlæggelsen af det forsvundne Sophie Amalienborgs have. Nogle afgørende nye resultater i forhold til forfatterens tidligere behandling i »Danske haver i det syttende og attende Aarhundrede« (1963) er der dog ikke tale om, men værket er mere et gennemillustreret 'udstyrsstykke' i format, kasette og mat-krideret papir. Her er planer, stik og tegninger i sort/hvid og farve ligesom Jørgen Watz storartede fotografier.

Lars Dybdahl

Hans Chr. Bjerg (red.): *Slaget i Køge Bugt 1. juli 1677. Forudsætninger, forløb og følger.* (Søe-Lieutenant-Selskabet, 1977). 93 s.

Bogen er udgivet i anledning af 300-året for det berømmelige slag i Køge Bugt, hvor Niels Juel – som bekendt – gav agt på stormens brag, og den består af fire meget forskellige artikler og et kort forord af søværnets netop afgåede chef, viceadmiral S. Thostrup.

Af dette forord fremgår det, at hensigten med bogens fire hovedafsnit har været at få upågtede forhold omkring slagets forudsætninger, forløb og følger belyst. Dette er i et vist omfang lykkedes. Derimod kan ønsket om, at de fire indlæg dog skulle udgøre et samlet hele og give bogen en stor læserkreds, ikke siges at være blevet opfyldt.

De fire bidragyderes arbejder er hver især udmærket; men bogen som helhed rejser flere problemer for læse-

ren, end den løser – også helt unødvendige problemer. Det er ikke for meget sagt, at redaktøren har svigtet.

Det første fingerpeg herom fås allerede ved overgangen fra 1. til 2. afsnit. Efter at have læst museumsdirektør F. Askgaards velskrevne og veloplagte indledningskapitel, der i store og klare træk ridser baggrunden for slaget op og sætter det på plads blandt Skånske Krigs øvrige militære aktioner, præsenteres læseren for landsarkivarie Lars O. Bergs afsnit om den svenske flåde. Lad være at Bergs bidrag ikke er oversat, hvad det burde have været, værre er det, at læseren efter så at sige at have været holdt i hånden af Askgaard med forklaringer på alle dunkle ord i citater (om end ikke altid i Askgaards egen tekst), nu bogstavelig talt smides på hovedet ind i en yderst detaljeret behandling af den svenske flådes situation op til slaget i Køge Bugt. Her er ingen ordforklaringer eller andre hjælpeforanstaltninger – tværtimod: det gengivne bestik for det største svenske orlogsskib »Nyckeln« (s. 28) er ikke ligefrem en venlighed over for læseren, og en tabel over flådens tab den 1. juli 1677 (s. 37) er end ikke forsynet med overskrift, det overlades til læseren at gætte ud fra de efterfølgende siders tekst.

Men det skal Berg ikke lastes for; hans kapitel giver et godt indblik i den svenske flådes problemer, og de var store! Ikke blot på materielssiden, men nok så meget på personelsiden, hvilket bl.a. resulterede i, at flåden kom alt for sent i søen i sommeren 1677. Berg giver en god beskrivelse af de forskellige skibsklasser og afslutter sit kapitel med en udmærket oversigt over den svenske flåde pr. 1.7.1677 (s. 39). I et par »anmærkninger« giver forfatteren nogle få arkiv- og litteraturhenvisninger, noget læseren i øvrigt måtte savne i forbindelse med Askgaards afsnit.

Bogens 3. del er skrevet af viceadmiral Thostrup, der indleder med en kort redegørelse for den strategiske baggrund. Derefter behandles styrkeforholdene til søs, og det konstateres, at de svenske skibe gennemgående var større, hurtigere og kraftigere armeret end de tilsvarende danske. Specielt hvad armeringen angår, gør Thostrup læseren opmærksom på, »at en del af de svenske skibe førte 36 pundige kanoner som største kaliber, medens intet skib på dansk side havde større pjecer end 24 pundige« (s. 56); man ville give meget for en henvisning her, ikke mindst fordi læseren netop via Bergs glimrende tabel på s. 39 har konstateret, at *intet* svensk skib førte 36 pundige; men Thostrups indlæg er ligesom Askgaards totalt blottet for henvisninger.

Kapitlets oplysninger om den danske flådes forhold er i øvrigt ikke nær så dybtgående som Bergs behandling af den svenske flåde; også her har redaktøren svigtet hensynet til helheden. Men Thostrups afsnit leverer til gengæld den til dato bedste og korteste behandling af de taktiske faktorer, der gør sig gældende i et søslag med linesskibe; på få sider formår viceadmiralen at give læseren et godt indblik i søkampens vilkår på Niels Juels tid.

Thostrup redegør herefter for flådens operationer i krigens første år. Det er afsnit, der rummer temmelig mange gentagelser fra både Askgaards og Bergs indlæg, uden at det gør læseren bekendt med nye synsvinkler; derimod fremtræder en række irriterende uoverensstemmelser (dateringer o.l.), som læseren med rimelighed kunne have forventet, at redaktøren havde befriet ham for.

Den indgående beskrivelse af selve slaget søndag den 1. juli 1677 udgør afsnittets centrale del, og igen må læseren føle savnet af henvisninger – også

til det kortmateriale, der vitterligt befinder sig i bogens sidste del.

Thostrup understreger med rette sejrens betydning for opretholdelsen af et dansk søherredømme, en dominans der fastholdtes krigen ud, men som hæren ikke formåede at udnytte.

En række »tekstforklaringer« afslutter denne del af bogen; det er udmærket, men teksten rummer adskilligt flere udtryk, som det havde været mindst lige så rimeligt at give en forklaring på.

I bogens sidste afsnit giver arkivar H. C. Bjerg en historiografisk oversigt. Det er uden sammenligning bogens mest spændende og problematiske kapitel. Først får læseren det yderst begrænsede »primære kildemateriale« præsenteret, og dets indhold gennemgås i hovedtrækkene. Det er i den forbindelse forbavsende, at den helt centrale tysksprogede relation af 8. juli 1677 overhovedet ikke omtales, men at forfatteren udelukkende henviser til oversættelser heraf, et forhold Bjerg da også selv i en senere artikel har beklaget.

Hovedproblemerne i forbindelse med slaget i Køge Bugt drages frem, og derefter går Bjerg i gang med at gennemtrawle de senere fremstillinger af begivenhederne fra Henrik T. Gerners behandling i 1681 til S. Thostrups i 1977. Det er ikke nogen fuldstændig gennemgang, men den omfatter de allerfleste centrale bidrag, og Bjerg gør det godt – om end noget barskt!

Der startes med en konstatering af, at Niels Juel – i modsætning til den almindelige opfattelse – spiller en beskedne rolle i det primære kildemateriale: Juel synes ikke at have foretaget det berømmelige gennembrud af den svenske flådes linie, derimod har hans admiraler M. Rodsten og Span afskåret en del af den fjendtlige styrke.

Ved den efterfølgende gennemgang med citater fra de senere fremstillinger

demonstrerer Bjerg, hvorledes historien om slaget udvikler sig og efterhånden placerer Niels Juel i den velkendte rolle som den, der udnyttede vinden og gennembrød fjendens linie! Vel hugges der en hæl og klippes et par tæer undervejs, som når Bjerg et par gange harcelerer over en forfatters manglende forståelse af bidevind-sejlads (det er hos Bjerg, forståelsen glipper); men konklusionen, at det må være korrekt at tale om mytedannelser omkring slaget i Køge Bugt, er uomtvistelig. »Gennemgangen har afsløret«, skriver Bjerg, »hvorledes en afskæring af en del af den svenske flåde, udført af admiralerne Rodsten og Span, hos Garde i 1842 bliver til, at Niels Juel gennem-bryder den fjendtlige linie. Dette får så H. J. Müller til i 1870 at se dette »gennembrud« som en verdenshistorisk taktisk genialitet. Gennem denne opfattelses opretholdelse – og videreudvikling – i Oldenburg, Güntelberg og Schaffalitzkys bøger, bliver »gennembruddet« en fastslået kendsgerning, der inspirerer en række marinemalere til skildringer af »gennembruds-motivet«, hvor man ser de to flåder sejle i snorlige formationer« (s. 91). Det er i øvrigt værd at bemærke, at *samtidens* illustrationer giver klart indtryk af en melé-kamp, altså en kamp, hvor formationerne er opløst.

Bjergs afsnit rummer, som nævnt, et væld af citater, de fleste gengivet i moderne sprog, enkelte i gammelt sprog, og sandelig også et par i en uskøn blanding af disse to principper; med de mange uforklarede ord og vendinger i citaterne er man i øvrigt milevidt fra den læservenlige holdning i Askgaard's afsnit – og delvis i Thostrups. Det får alt sammen være; langt værre er det, at Bjergs afsnit, »en historiografisk oversigt«(!), ikke rummer én eneste konkret henvisning bortset fra et par sidehenvisninger til et tidsskrift. Det er en

helt urimelig situation at sætte den interesserede læser i (f.eks. har anmelderen måttet bruge timer på at opspore de anførte citater), ja læseren kan tilmed tro, at forfatteren ikke ønsker at blive kigget efter i sømmene, og det er trist, for Bjerg har med et par enkelte undtagelser behandlet sit materiale godt og sobert.

Debatten om, hvad der egentlig gik for sig i Køge Bugt hin søndag, og navnlig hvad flådens chef foretog sig, har været hed og langvarig, og den skal ikke videreføres her. Derimod er der grund til at pege på et forhold, der underbygger anmelderens opfattelse af, at denne lille bog ikke holdes sammen af en redaktør, men alene af sit smukke omslag!

Bjerg slutter, som nævnt, sin gennemgang af senere fremstillinger med Thostrups, som læseren netop har stiftet bekendtskab med i bogens 3. del. Bjerg konkluderer: »Thostrups fremstilling må indtil nye undersøgelser foreligger anses for at være den mest rimelige af slagets gennemgang« (s. 89). Her er med andre ord et punkt, hvor læseren umiddelbart kan kontrollere Bjergs oplysninger.

Thostrup skriver i sin gennemgang af slaget på s. 59-60, at Juel skønsede (d.v.s. skar på skrå) gennem den svenske linie og derved afskar flere enheder, hvorefter slaget udviklede sig til et melé, og først derefter kom M. Rodsten og Span til med deres eskadre. Det er muligt, at Thostrup har ret, det skal ikke diskuteres her, men det er så sandelig *ikke* den opfattelse af slagets gang, som Bjerg gennem sin historiografiske behandling har søgt at bibringe læseren! og når Bjerg glæder sig over, at Thostrup ikke taler om et »gennembrud«, men derimod om et danskernes »skønsede« gennem linien, så bør det bemærkes, at viceadmiralen åbenbart ikke skelner helt så skarpt,

for i sit konklusionsafsnit taler han om »meleet efter Niels Juels gennembrud« (s. 61).

Helt ned i detaljen bryder den thostrupske fremstilling med Bjergs egen gennemgang; lad være at Thostrup muligvis ikke har kendt Bjergs afsnit, men at redaktøren tilsyneladende ikke har sat sig grundigt ind i sin medforfatters bidrag, det er rent ud forbavsende.

Bogens sørgelige mangel på noter og bibliografi er allerede påpeget; den er heller ikke forsynet med registre eller oversigt over det i øvrigt udmærkede billed- og kortmateriale. De enkelte bidrag er, som nævnt, ganske udmærkede, men nogen frugtbar helhed er det ikke lykkedes at etablere. Det, der kunne være blevet en kamp mellem forskellige opfattelser med opretholdelse af smukke formationer, er endt i et melé, hvor bidragene maskerer hinanden – for nu at blive i den sømilitære sprogbrug.

P. C. Willemoes Jørgensen

Gunnar Jespersen: *Klæde og Kalemanske. På sporet af det glemte rokoko-tøj.* (Poul Kristensen, Herning, 1979). 64 s., 48,50 kr.

Dette er en bog, skrevet af en tekstilfagmand, drevet frem af historikerens videbegærlighed og med humoren som en aldrig svigtende følgesvend.

Gunnar Jespersen forhaster sig ikke. Hans tidligere bog »Hundrede års Herning-spind« (1976), der nok handler om hans og hans families klædefabrik, adskiller sig ganske fra andre jubilæumsskrifter ved sin grundighed og beskrivelsen af mange andre områder end just fabrikkens historie. Det er ikke »bestilt arbejde« hos en pennefører, men manden selv der ved mange års forarbejde lægger sin kærlighed for fa-

get, byen og menneskene frem, fordi han slet ikke kan lade være.

Klæde og kalemanske er en lille ting ved siden af Herning-spind, men den er præget af den samme ukuelige vilje til at løse et problem, der har redet tekstilmanden som en mare. Problemet dukkede op, da forfatteren så teksten på Bølling-stenen ved Kongenshus: »Klæde og Kalemanske/ kommer aldrig i min tanke./ Vadmæl og læder/ det er mine klæder«.

Klæde skulle en fabrikant jo nok vide hvad var. Men kalemanske, der side-stillede med klæde – det var næsten pinligt for en tekstilmand ikke at vide, hvad det var. Tilmeld kom ordbøger og andre opslagsværker med modstridende definitioner, ligesom de vise på hjemmefronten, d.v.s. museerne, var divergerende i deres udtalelser. Gunnar Jespersens mange odysseer til parisiske museer og Les Archives Nationales samt endelig Victoria & Albert Museet i London, hvor gåden omsider løstes definitivt, fordi man der havde prøvebøger fra 1700'årene med blandt andet også kalemanske (eller kalemank), ja – det er direkte morsomme rejser at være med på for læseren. Når bogen så tillige indeholder præcise oplysninger om såvel kalemanske som flere andre uldne tøjter, hvis identifikationsfacts snart ingen kender mere, kan man ikke gøre ophævelser over, at forfatteren lader humoren spadser med ved siden af sagligheden. Den eneste indvending er, at man gerne ville have haft mange flere af de ældre uldne og halvuldne, mere eller mindre industrielt fremstillede tøjter specificeret og kommenteret af en praktisk tekstilmand. Det er i virkeligheden langt mere rimeligt, at et menneske, der så at sige er født med uld i ørerne, fortsætter i dette spor jo før jo hellere, end at en historiker møjsommeligt skal grave sig ind i ulden udefra, selv om den-

ne har en trumf ved at have den historiske metode præsent. Dette ikke være sagt for at forklejne nogen, men fordi Gunnar Jespersen utvivlsomt også vil være i stand til at tilgode de relevante krav til dokumentation og fremlægelse af kildemateriale. At klædemanden i Herning så tillige kan lægge sin viden klart frem og omsætte den i et letlæseligt sprog kan aldrig være et minus.

Erna Lorenzen

Sv. Eegholm-Pedersen: *Utrykte Holbergiana i universitetsarkivet*. (Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1979). 129 s.

Der er bevaret meget få manuskripter fra Ludvig Holbergs hånd, og der findes ikke mange breve fra ham ud over skrivelser af forretningsmæssigt indhold. Det er en alvorlig mangel, da det forhindrer en pålidelig undersøgelse af Holbergs egen retskrivning; man kan ikke gå ud fra, at hans trykte bøger viser den, men må forudsætte, at de mere gengiver, hvorledes de vekslende sættere har ment, ordene skulle staves. Det har man længe været klar over, og allerede 1886 bragte L. Koch i en afhandling i *Historisk Tidsskrift* 5.r., VI bd. en bogstavret gengivelse af et votum af Holberg ud fra den betragtning, at det var af værdi at se hans personlige retskrivning. Det drejede sig om de slesvigske studenters adgang til kommunitetet. Han sidestillede Slesvig og Holsten og mente ikke, at studenter fra det danske hertugdømme havde krav på nogen støtte fra Frederik 2.s stiftelse, mens tyskeren C. L. Scheidt mente, at de havde ret hertil, da Slesvig var »ein der Krone incorporirtes Land«. 1897 blev spørgsmålet om Holbergs egenhændige breve taget op af

Verner Dahlerup i *Dania*, 4. bd., men resultatet var ikke stort.

I Sv. Eegholm-Pedersens bog er der samlet, hvad universitetets arkiv gemmer af Holbergiana. Holberg var fra 1737 kvæstor og har i denne stilling på mange måder gjort sig fortjent, men bogen er ikke en beretning om administrationen af universitetets formue i hans tid; dens opgave er at belyse Holbergs skriftsprog, ikke at give et historisk bidrag til hans biografi, men alt, hvad der kan øge vor viden om hans ikke meget kendte privatliv, har værdi.

Det er unødvendigt at anføre, at bogen udgiveteknisk imødekommer alle krav. Derimod savnes en liste over den litteratur, der er benyttet eller har tilknytning til emnet; den ville samtidig være en brugelig bibliografi, men måske har prishensyn forbudt det.

Helge Søgaard

Godthåb-Nûk, 1728-1978 i tekst og billeder. (Nûk 1978). 175 s.

Godthåb kommune har i anledning af byens 250 års jubilæum bedt cheferne (eller de forhenværende chefer) for Godthåbs mange institutioner om at beskrive deres område i forhold til byen. Man får her noget at vide om centraladministrationen, retsvæsenet, sundhedsvæsenet, uddannelserne, avisen, kirken og menighedslivet. Det er meget uensartet. Alle begynder de med Hans Egede, men mens nogle er rent opremsende om personer, tenderer andre mod institutionshistorik, og der bliver således meget lidt Godthåb at relatere det til. GTOs (Grønlands Tekniske Organisation) bidrag om byudviklingen efter 1950 holder sig dog tæt til sit emne og er en udmærket gennemgang. Dog savnes stærkt nogle bykort, for at man kan stedfæste de i teksten omtalte bygninger og projekter.

Publikationen er gennemillustreret med mange hidtil upublicerede fotografier. Billedteksterne kunne der dog godt være ofret en hel del mere energi på. Kun få har datering, og alt for ofte kan kun den i forvejen sted- og personkendte udpege de bygninger og personer, teksten refererer til.

Erindringsbilleder er der også. Hans Jacobi, der et liv lang stod i handelens tjeneste i Grønland, fortæller træk fra mellemkrigstiden om byen i arbejde og fest. Noget helt for sig selv er dog forfatteren og godthåberens Hans Lynges 2 artikler. Dels »Godthåb gennem tiderne«, og dels »Erindringer fra Godthåb«. De udmærker sig ved at tage udgangspunkt i grønlænderne og betragte det koloniasatoriske væsen med en stille undren og megen overbærenhed. Herregud, når de hvide nu så gerne ville!

Især den sidste artikel er sprudlende morsom. Dybt forankret i troen på grønlændernes absolutte fredelige og omgængelige natur skildres de som sagtmodige betragtere af de hvides gøren og laden i den ene kostelige historie efter den anden, idet de forbeholdt sig en godmodig hævn, når lejlighed gaves. En sådan lejlighed var f.eks. ved kongebesøget i 1921, da kongen ville se grønlænderne handle i butikken. Hurtigt blev der udvalgt nogle grønlændere til på koloniens regning at forsyne sig. Én for én kom de ud af butikken med hænderne fulde af luttring, som ellers var reserveret de danske (europæisk proviant). Den latter, som folkemængden modtog dem med, var ikke møntet på de udvalgte, men de danske har nok i den efterfølgende tid måttet høre mange hentydninger til, da kongen var på besøg i butikken.

Det kan godt være, at det kik ind ad grønlændernes vinduer, Hans Lynges giver os, ville se anderledes ud, om an-

dre øjne så. Men det vil være svært at levere det med større fortællekunst.

Axel Kjær Sørensen

Palle Lauring: *Dansk Vestindien, historien og øerne*. Med fotografier af Kirsten Kyhl, Palle Lauring m.fl. (Forum, 1978). 306 sider.

Palle Lauring har før beskrevet forskellige danske landsdele og deres historie. Turen er nu kommet til en del af Danmarks gamle tropekolonier, nemlig Virgin Islands of USA eller det tidligere dansk Vestindien. Resultatet er blevet en læseværdig bog, hvori forfatteren på sin levende måde fortæller om øernes historie og om sin rejse dertil. Der er flere spændende kapitler. Et eksempel herpå er afsnittet om det store slaveoprør på St. Jan i 1733, der lykkedes så godt for oprørerne, at man måtte hidkalde udenlandske tropper for at nedkæmpe det. Forfatteren drager her (s. 71) nytte af sin viden om St. Jans geografi: »Væsentligst var øens terræn. Den er lille, men vanskelig. Den var mere åben i 1733 end i dag, hvor de gamle sukkermarker er sprunget i busk og groet til med skov, så plantagernes ruiner ligger tykt groet til med træer og lianer. Men der er meget lidt fladt land på St. Jan... Klippegrund og grus og brokker, klippehuller, løse sten, lianer, træer, buske og urter i et filter så tæt og tykt, at man ikke ser ret langt frem. En gæst i dag skal ikke gå dybt ind i skoven for at se, at guerillakrig her er en hård opgave«. I forhold til den ældre litteratur, f.eks. Vore gamle Tropekolonier bd. 1-4, 2. udg. 1966-67, har Palle Lauring inddraget nogle nyere amerikanske værker om slavekolonierne. F.eks. har han således fået frem, at epidemiske faktorer havde stor betydning for kolo-

niernes befolkningshistorie: Indianerne døde af europæernes sygdomme (kopper) og europæerne af tropesygdomme (malaria og gul feber). Blandt de værker, Lauring har fremdraget, er også nogle af den amerikanske historiker Eugene D. Genoveses bøger. Genovese er marxist, og hans bøger handler især om, hvad man kunne kalde Sydstaternes politiske økonomi. Det virker lidt billigt, når Lauring piller et par sider ud af en af Genoveses bøger (*The World the Slaveholders Made* (New York 1971), s. 38-39, hvor denne nævner Danmarks ophævelse af slavehandelen, blot for at vise hvor umulig professor (Laurings udtryk!) Genovese er. Laurings egen fremstilling af den danske slavehandels ophævelse er heller ikke god. Mon ikke det i stedet ville have været rimeligere at spørge, om Genoveses modeller for slavesystemets politiske økonomi kunne anvendes på dansk Vestindien? Der er andre mangler ved og fejl i Laurings bog. F.eks. er det ikke rigtigt, når det på s. 32 hedder, at »8. juni 1688 blev Erik Nielsen Smed udnævnt til kommandør på St. Thomas«; det var sket mange år før. Fremstillingen bekræfter, at det ikke er sætternissen, der er skyld i, at navne som Inge Mejer Antonsen, Christian Degn og Andreas Jørgensen ikke nævnes i litteraturlisten. Men når dette er sagt, må det også siges, at bogen som rejsebog betraget er særdeles anbefalelsesværdig. Til dens aktiver hører også Kirsten Kyhls fotografier.

Sv. E. Green-Pedersen

Holger Rasmussen: *Dansk bondekultur før 1900*. Vejleder til Nationalmuseets danske bondesamling. (Nationalmuseets forlag, 1979). 92 s., ill.

Nationalmuseets uundværlige vejled-

ninger gennemgår i disse år en tiltrængt foryngelseskur, og turen er nu kommet til Dansk Folkemuseums bondesamling. Der er her givet en grundig og i bedste forstand populær vejledning. Museet siger selv i sin omtale, at bogen fremtræder som en hel dansk kulturhistorie om livet på landet. Det er dog nok at tage munden for fuld. Forfatteren peger selv i indledningen på, at udstillingen har social slagside, idet den med ganske få undtagelser illustrerer gårdmandsklassens kår, mens tjenestefolk, husmænd og daglejere næsten mangler i billedet. En anden sag er, at der til en »hel« kulturhistorie naturligvis også hører de skriftlige kilders vidnesbyrd, altså arkivernes materiale. Det giver mig anledning til at nævne en længe næret undren over, at museerne og arkiverne i forholdet til publikum holdes ude fra hinanden som to adskilte verdener. Tingbøger, fæstebreve, brandtaksationer, skifteprotokoller med boregistreringer, fattig- og skoleprotokoller, aftægtskontrakter o.m.m., alt dette måtte da i de rigtige hænder kunne integreres i en levende og interessevækkende helhed.

Er en vejleder i øvrigt ikke en person – i dette tilfælde Holger Rasmussen – og det, han har udarbejdet, en vejledning? Og hvorfor kører hestevognen på omslaget dog baglæns?

Paul G. Ørberg

Peter Michelsen: *Bondehusets alder*. (Nationalmuseets forlag, 1979). 55 s., ill.

Man skal ikke tro, at man her får stukket en nøgle i hænderne, så man uden videre kan slå alderen på et bondehus op. Tværtimod siges det til sidst, at i de fleste tilfælde er det bedste svar en forklaring på, hvorfor alder er et så løst begreb, når det drejer sig om et bonde-

hus. Det er netop den forklaring, den lille bog giver, en sober og kyndig vejledning, som på udmærket næsten sokratiske måde åbner læserens øjne for, hvor meget der i grunden er at iagttage, men hvor lidt, man kan vide. Det er sådan en bog, der er brug for.

Paul G. Ørberg

Jens Rasmussen: *Provst U. A. Plesners virke som embedsmand og politiker under enevælden i første halvdel af det 19. århundrede.* (Odense Universitetsforlag, 1979), 132 s., ill.

Den rolle, sognepræsten spillede i det gamle samfund inden for næsten alle sider af samfundslivet, er det højst påkrævet at få belyst, bl.a. for at opnå en bedre forståelse af udviklingen frem imod folkestyret. Man kan derfor kun hilse en studie som den foreliggende velkommen, fordi den giver en virkelig dybtgående, på grundige arkivstudier opbygget gennemgang af en enkelt præsts virksomhed, U. A. Plesner (1782-1861) i Humble sogn på Langeland. Oven i købet er det sådan, at man her får lejlighed til at vurdere en mands praktiske virksomhed med hans principielle synspunkter, som han formulerer dels i et flyveskrift fra 1832, dels som stænderdeputeret i Roskilde og som kandidat til den grundlovgivende rigsforsamling i 1848; i øvrigt tegnes der et billede af en sympatisk personlighed med en frisindet og human holdning. Men af det foregående fremgår det, at Plesner næppe kan betegnes som en typisk repræsentant for sin stand, det gælder f.eks. også hans økonomiske forhold, og undersøgelsen understreger for så vidt kun, hvor påtrængende det er at få lagt et stort sammenlignende materiale på bordet. Et enkelt eksempel: det nævnes side 24, at Plesner i 1841 blev valgt til formand

for det nye sogneforstanderskab, »som så mange andre præster rundt i landet«. Ja, men er det 20 eller 90%? Der kan ikke gives svar på det i dag.

Første halvdel af 1800'erne betød vel kulminationen på sognepræstens indflydelse generelt, og skildringen her giver et udmærket billede af, hvilken alt dominerende rolle sognepræsten spillede i lokalsamfundet – som præst, godsejer og arbejdsgiver og leder af den sociale forsorg og undervisningsvæsen, ja, man undres faktisk over, at han overhovedet har kunnet overkomme så mange forretninger, foruden provstearbejde og politisk virksomhed. En række problemer inden for kirke og skole stod på dagsordenen, og for Langelands vedkommende kom her til den gudelige vækkelse. Politisk fremstod Plesner som talsmand for bondestanden og især husmændene. Ikke desto mindre faldt han ved valget i 1848, hvor hans modstander ganske vist også var redaktør J. A. Hansen. (Hvorfor blev præsternes rolle i øvrigt så relativt beskeden efter 1849 både på landspolitisk og lokalpolitisk plan?). Den foreliggende bog er her anskuet fortrinsvis fra en administrationshistorisk synsvinkel, men den har også betydelig interesse for kirkehistorikere.

Paul G. Ørberg

Knud H. Ditlevsen: *Rejsen til Athen. Danske i Grækenland i 1800-tallet.* (G. E. C. Gad, 1978). 247 s., ill.

Bogens idé er interessant. Den indeholder 17 forskellige skildringer fra Athen rækkende fra filologen P. O. Brøndsted i 1809 til Frederik Poulsen i 1903. På en morsom og levende måde er der redegjort for hver forfatters biografi og kulturhistoriske placering; det samme gælder indledningen om Athen og Grækenlands historie i 1800-tallet.

Bogen er let læst og oplives yderligere af et stort og alsidigt illustrationsmateriale. Alligevel sidder man efter endt læsning tilbage med en fornemmelse af, at udbyttet af bogen har været begrænset. Udvalget er i og for sig godt nok, selv om et par af bidragene synes spinkle, det gælder J. Ferdinand Fengers og vel særlig Elisabeth Jerichau-Baumanns; her hjælper det heller ikke at lave en afsnitoverskrift som »Indtryk fra et harem« – det fortælles der ikke noget om, og det skal der heller ikke. Måske der er lovlig mange gentagelser og hist og her uvedkommende stof, som f.eks. om en nat i Venedig. Men den dybere forklaring ligger snarere deri, at forfatteren udelukkende har hentet sit stof i den trykte litteratur. Et mere umiddelbart og ureflekteret materiale måtte kunne findes i Rigsarkivets og Det kgl. Biblioteks utallige privatarkiver fra dette brevskrivningens gyldne århundrede. Værdien af at aftrykke den originale skiftende retskrivning kan diskuteres, i hvert fald må det ikke gøres så konsekvent, at selv fejl følger med (f.eks. angora for agora s. 216). Men i øvrigt er der gjort et meget omhyggeligt arbejde med teksterne (dog staves Thorlacius med c). Derimod er kommentaren ikke altid fyldig nok. Når det s. 93 nævnes som et faktum, at en dansk maler på vejen til Korinth blev myrdet af røvere, har læseren dog krav på at få nøjere besked. Et direkte savn er det, at en bog, som i så høj grad kredser omkring en bys topografi og i øvrigt er så fornemt illustreret, ikke bringer et eneste ordentligt kort til orientering for læseren.

Paul G. Ørberg

Marianne Zenius: *Genremaleri og virkelighed*. (Udgivet af Lokalhistorisk Afdeling nr. 6, 1976), 256 s., 96 ill.

Folkelivsforskeren Marianne Zenius leverer her et meget væsentligt bidrag til analysen af det nationalromantiske genremaleri inden for en problematik, som kun strejfs yderst sporadisk i kunsthistorieskrivningen. Det er folkelivsbilledernes historiske kildeværdi, deres muligheder og begrænsninger som etnologisk informationsmateriale, som her præciseres i detaljerede analyser af en række af de mest kendte værker inden for traditionen. Er undersøgelsens synsvinkel således ikke kunsthistorisk som sådan, har dens perspektiv og resultater imidlertid implikationer af kunsthistorisk art: der foreligger hermed et godt grundlag, som der kan bygges videre på i analyser af de ideologiske 'slør' af statisk-idylliserende karakter, som dette genremaleri spændte ud over den agrare virkelighed, som langt hen fortolkedes og indsnævredes ud fra en position præget af biedermeierkulturen.

I indledningsafsnittene definerer Zenius sin anvendelse af genremaleriets begreb, stiller dernæst spørgsmålet »hvorfor de malede bønder og fiskere« og vurderer her kortfattet, men præcist genremaleriets udvikling i forhold til bl.a. Høyens pædagogiske program; hvorefter der gives et kritisk omrids af genremaleriets hidtidige anvendelse som illustrations- og kildemateriale. Herpå følger bogens hovedafsnit om de tre malere, der frem for nogen fortegnede billedet af »folkelivet«: Vermehren, Exner og Dalsgård, der også

som uensartede eksempler repræsenterer »tre forskellige muligheder for at vurdere kunstnerens fortolkning af den virkelighed, han brugte som grundlag for sine genre- eller folkelivsbilleder« (s. 11).

Sammenfattende vurderer forfatteren herefter de tre malere som etnologisk kildemateriale.

Lars Dybdahl

Ole Pedersen Kollerød: *Min historie*. Udgivet af Else Margrethe Ransy. (Foreningen Danmarks Folkeminder, 1978). 324 s.

I 1840 blev morderen Ole Kollerød henrettet i København. Før henrettelsen nedskrev han sin livshistorie, hvoraf væsentlige dele blev udgivet for første gang allerede i 1841 og siden da jævnligt er blevet benyttet, dels fordi de giver et særdeles levende indtryk af almueliv på land og i by, dels fordi de imponerer ved den intelligens, de åbenbarer.

Erindringerne er nu udgivet i deres helhed og forsynet med Ole Kollerøds egne, naive tegninger. Teksten er gengivet bogstavret, således at dialektforskere også kan bruge den – i den udstrækning, der er behov for det (?), og i den grad man kan lide på lydgenivelserne. Der er udførlige noter og et omfattende register; da udgaven imidlertid henvender sig til en meget bred kreds, ville en biografi af Kollerød med en indplacering af ham og hans sag i samtiden have været meget nyttig. Uden tvivl vil mange læsere føle sig ret usikre over for mange forhold. Bogen er nydelig trykt; i det hele en præsentabel udgave, der ville have glædet den meget selvcentrerede morder.

Vagn Dybdahl

Jens Engberg: *Til arbejdet! Liv eller død!* Louis Pio og arbejderbevægelsen. (Gyldendal, 1979). 396 sider, ill. 165 kr.

Den nye Pio-biografi har næsten alle den store klassiske biografies dyder, og næsten ingen af dens fejl – måske dog andre fejl. Her er fortalt et levnedsløb set på baggrund af og i sammenhæng med tidens samfund, personens handlinger og indflydelse bliver vurderet roligt og afbalanceret, og han bliver ikke placeret mere fremskudt i begivenhederne end rimeligt er. Kort sagt: det er ikke blevet en overvurdering af Pio – en overvurdering der jævnligt mødes i biografier, også fordi forfatterne der ved dokumenterer berettigelsen i deres arbejde. Det er heller ikke blevet nogen helgenbiografi, der skjuler skyggesiderne i heltens liv.

Jens Engberg, professor i historie i Århus, har tidligere udgivet en bog 'Dansk guldalder eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset', der satte uro blandt historikerne, så meget, at man glemte, han også havde skrevet grundlærde værker, hvis kvalitet alle godkendte. Med den nye bog vil han på ny skabe uro i fagkredse. Nu vil man netop blive mindet om, at han er en velskrivende og velfunderet historiker. Den brede læserkreds vil ikke tænke over dette. Den vil blot tage bogen til sig som et på en og samme tid spændende og oplysende værk.

Udertiden vil man mere sig lidt. Som når det beklages, at den fremadskridende kapitalisme i 1972 gjorde det nødvendigt at nedrive Pios fødehjem i Roskilde, eller når der tales om 'den officielle socialdemokratiske historieskrivning', som om en sådan fandtes.

De ydre data om Pios liv er velkend-

te: født 1841, grundlægger af Socialdemokratiet 1871, i fængsel 1872, løsladt 1875, flugt til Amerika 1877, død der 1894. Der er også skrevet meget om Pio, og der er udgivet Pio-breve, men der har ikke tidligere været skrevet en så stor bog om ham.

Det er også lykkedes for Jens Engberg at finde frem til nyt kildemateriale om ham, bl.a. de mange rapporter fra stikkere, politiet plantede i Socialdemokratiet og de meget oplysende akter om ham i fængslet. Det havde i det hele været ønskeligt, om der i højere grad havde været redegjort for kildematerialet. I øvrigt viser Engbergs udnyttelse af velkendte og trykte kilder, hvor meget den trænede historiker kan få ud af stoffet.

Det nye i Pio-bogen ligger fortrinsvis på tre områder: klarlæggelse af en række detaljer, som man hidtil er gået udenom, beskrivelsen af Pios indsats i journalistikken og endelig analysen af Pio som teoretiker. Med bør dog også, at den fyldige tidsbaggrund giver Pios virke en klarere placering end hidtil.

Detaljernes klarlæggelse viser sig mange steder, f.eks. må Engberg have undersøgt Pios boglån på Det kgl. Bibliotek, men først og fremmest gælder det udnyttelsen af de mange rapporter fra politispionerne. Gennem disse kan vi ofte følge Pios og partiets liv bogstavelig talt fra time til time. I dag kan det nok undre, at man viede den forholdsvis lille skare så megen opmærksomhed, ligesom man også kan undres over den kraft, man slog ned med. Men samtiden har virkelig følt en dyb frygt på baggrund af Pariserkommunen i foråret 1871. Dette forstår Engberg naturligvis også, uden at det dog slår tilstrækkelig tydeligt igennem. Samfundets frygt må også ligge bag den brutalitet, hvormed fængselsopholdet blev gennemført. Ikke at der var tale om direkte mishandling, selv

om konsekvenserne næsten var de samme. Den tuberkel sygdom Pio sad i 20 måneder i enecelle uden kontakt med andre fanger, og kosten var yderst tarvelig (Pio mistede 10 tænder under opholdet). I løbet af det første år blev Pio total nedbrudt både på sjæl og legeme. Efterhånden frygtede regeringen, at han skulle dø, og benådede ham af frygt for at skabe en martyr. Pio genvandt aldrig sit helbred, men efter en rekreation genoptog han sit arbejde som redaktør af Social-Demokraten.

Journalisten Pio ser helt anderledes ud end tidligere. Her ser man ham som en energisk bladleder, der selv skriver en stor del af bladet og i hvert fald et væld af ledere. De artikeludsnit, bogen bringer, viser også Pio som en klar og ligefrem skribent, langt mere tilgængelig end mange andre af tidens journalister med deres indviklede og omstændelige sprog. Alligevel kan det undre, at bladet kunne komme op på et oplagstal af 7.600. Det kan også give anledning til undren, at Jens Engberg ikke søger nogen forklaring. Når man tager den ringe læsefærdighed blandt arbejderne i betragtning, er det nærmest uforståeligt, hvordan tallet blev så stort. Er det borgerlige modstandere, der med gysen har ønsket at følge, hvad der skete?

Teoretikeren Pio behandles særlig grundigt. Det er rimeligt ud fra synspunktet, at teorien i høj grad var en inspiration for Pio selv, og fordi det er naturligt at spørge efter den, når han var den første socialistfører. Derimod kan man nok sætte spørgsmålstegn ved, hvor langt den rakte ud. Ligesom det roligt kan fastslås, at den ikke betød noget for partiets videre udvikling.

Hvordan officerssønnen med studentereksamenbevis, officersbestalling, ansættelse i postvæsenet og forbindelser i det højere borgerskab blev socialist får stå hen. Jens Engberg kan

heller ikke give nogen forklaring. Derimod viser Det kgl. Biblioteks udlånsprotokol, at Pio allerede før Pariserkommunen lånte et af den tyske teoretiker Lassalles hovedværker (protokolten viser altså også, at biblioteket var forsynet med den nyeste kontroversielle litteratur). De mange teoretiske artikler er vidnesbyrd om, hvordan Pio til stadighed arbejdede med teorien og mere og mere nærmede sig den rene marxisme. Engberg har dog uden tvivl ret i, at han 'ikke var nogen original tænker, selv om han i øvrigt havde selvstændige synspunkter på flere punkter'. Med i disse kvindeforskningsstider må også, at Pio så kvindernes frigørelse både som et af de nærmere mål og et middel til socialismens virkeliggørelse. Åbenbart har han ikke været i overensstemmelse med partifællerne. I hvert fald vedtog man i 1873, at kvinderne endnu var for uudviklede til at kunne få stemmeret i foreningen. De skulle heller ikke kunne deltage i diskussioner om politiske emner på grund af 'kvindens umodenhed i så henseende'.

Forræderiet kom som en bombe i København. Pludselig forlod Pio partiet og fædrelandet og rejste til Amerika med penge stillet til rådighed via politiet. Bogen viser roligt, hvordan det skete, og forklarer med overbevisende styrke, at Pio var blevet bragt i en så presset situation, at man kunne stille ham over for valget mellem fængsel og død eller flugt. Hvad vi senere har oplevet i Stalin- og Hitlertiden om svigt hos fremragende mænd og kvinder under sådanne omstændigheder opfordrer til forsigtighed i dommen over Pio, og denne forsigtighed viser forfatteren i sin vurdering.

Tiden i Amerika blev nederlag på nederlag. Bogen følger også dette nøje og viser fantasteriet og den svigtende realitetssans.

Bogen om Pio er velskrevet. Den vil fængsle og er et vidnesbyrd om, at den gamle tradition i dansk historieforskning at skrive for verden uden for fagfællernes kreds fortsat lever. Og så er der slet ikke talt om illustrationer. Dem er der en mængde af, om en hel del gælder det dog, at det er svært at se forbindelsen til teksten, f.eks. 'Isbryderen Fyen går gennem isen ved Nyborg skibsbro', men svært hyggelige er de.

Vagn Dybdahl

J. M. Kongerslev: *Efterretnings- og sikringstjenesten under de slesvigske krige*. (Forlaget Sixtus, 1978). 64 s. m. kortskitser, 63 kr.

Den foreliggende bog er utvivlsomt identisk med en hovedopgave udarbejdet på Hærens Officersskole, selv om dette ikke står anført nogen steder. Generelt må det siges, at det er sjældent, at historiske specialer såvelsom kadetters hovedopgaver uden videre bearbejdning egner sig til offentliggørelse. Kongerslevs afhandling bærer umiskendeligt studieopgavens præg på godt og ondt. Emnet er interessant, men ville have vundet ved at være blevet mere bearbejdet og ved, at en række henvisninger af intern karakter var blevet fjernet. Der henvises således til andre opgaver og kompendier, der benyttes på Hærens Officersskole, men som ikke er almindeligt tilgængelige. På grundlag af den eksisterende trykte litteratur undersøger forfatteren i hvilket omfang, de danske militære myndigheder i krigen 1848-50 og 1864 forsyndede sig mod et af krigsførelsens vigtigste principper, *princippet om sikring*. Man kan praktisere sikring på fle-

re forskellige måder, der imidlertid alle er sider af samme sag. Man kan gennem spioner indhente oplysninger om fjendens bevægelser og hensigter, eller man kan rent fysisk sætte vagtposter ud eller gennemføre anden form for overvågning, således at man ikke overraskes af fjenden. Det førstnævnte betegner forfatteren som efterretningstjeneste, det andet som sikringstjeneste. Han skriver, at efterretninger supplerer sikring, men ikke kan erstatte denne. I afhandlingen gennemgås, hvorledes de militære myndigheder forsøgte at klare problemerne omkring efterretning og sikring under de to slesvigske krige. Afhandlingen giver et indblik i, hvor dårligt forberedt man var i så henseende, og hvor ringe forståelse man tilsyneladende havde for nødvendigheden af allerede i fredstid at etablere en efterretningstjeneste og en sikringsorganisation. Med rette undrer forfatteren sig over, at man i 1864 ikke havde lært af de fejltagelser, der var blevet begået i 1848-50. En af forklaringerne er, at man efter 1836 primært uddannede generalstabsofficerer inden for topografi i stedet for inden for krigskunst og egentlig stabstjeneste. Forfatteren gennemgår tillige de forskellige korps, der eksisterede i de to krige, »med betydning for efterretnings- og sikringstjenesten«. Afhandlingen introducerer de militære problemer omkring efterretning og sikring belyst ud fra forhold og begivenheder i de to slesvigske krige. Hverken med de teoretiske overvejelser eller med begivenhederne som sådan bliver der gået i dybden. Forskningsmæssigt bringer afhandlingen ikke noget nyt, men den er et udmærket eksempel på en løsning af en krigshistorisk opgave.

Hans Chr. Bjerg

Erik Nørr: *Den lærde skoles religionsundervisning*. Forholdet mellem det højere skolevæsen og kirken i sidste halvdel af det 19. århundrede. (Udg. af Institut for Kristendomskundskab ved Århus Universitet. Akademisk forlag, 1979).

Afhandlingen – der både forudsætter og viderefører Vagn Skovgaard-Petersens skolehistoriske arbejder – er på 531 sider, hvoraf teksten udgør 357, noteapparatet 123, litteraturlisten 23 og personregistret 18 sider. Der er 27 tabeller, som registrerer fag- og timefordeling, lærebøger, lærerrekruttering etc. Formelt som sprogligt er afhandlingen forbilledlig.

Hovedformålet er dels at »skildre faget Religions historie gennem et halvt århundrede«, d.v.s. under Madvigs skoleordning (1850) og Halls skolelov (1871) op til skoleloven af 1903, dels at fremlægge en »undersøgelse af forholdet mellem den lærde skole og kirken«. Redegørelsen for anvendt litteratur og kilder konstaterer med rette, at disse temaer er »meget sparsomt behandlet i litteraturen«; forfatteren har måttet foretage omfattende primærundersøgelser i et stort og utrykt materiale: ministerialarkiver, konventsarkiver, stiftsøvrigheds- og bispearkiver, skolearkiver og det københavnske skoledirektionsarkiv. Af trykte kilder har kultusministeriets Meddelelser angående de lærde Skoler været nyttige; det samme gælder de enkelte skolers løbende indbydelsesskrifter til de offentlige afgang- og årsprøver (skoleprogrammer) og en overordentlig stor pjece-litteratur. Desuden er benyttet trykte udvalgsbetænkninger, den gejstlige reskriptsamling, rigsdagstidende, enkelte skolers jubilæumsskrifter, aviser og tidsskrifter, mange skoleerindringer – og i almindelighed den for perioden relevante historiske og kirkehistoriske

litteratur. Kapitel II omhandler den madvigskø skoleordning, 1850'ernes almindelige skoleproblemer, herunder de anvendte lærebøger (oplysningerne er hentet fra skoleprogrammerne), den perennerende »overbebyrdsesdebat«, afskaffelsen af den dogmatiske undervisning og endelig baggrunden for skoleloven af 1871, som fjernede religionsundervisningen i de to øverste klasser, ikke på grund af en »religionsfjendtlig strømning«, men i sammenhæng med »periodens almindeligste holdning til faget«. Kapitel III behandler tilsvarende religionsundervisningen under Halls skolelov, nu med det perspektiv inddraget, som 1870'ernes (brandesianske) kulturradikalisme medførte. Dette tema er i øvrigt særlig uddybet i forfatterens licentiatforelæsnings (Kulturradikalismens indflydelse på debatten om og holdningen til den lærde skoles religionsundervisning i sidste del af det 19. århundrede – Dansk teologisk Tidsskrift, 1978, 193ff.). Hovedsynspunktet er, at nok medvirkede kulturradikalismen i det lange løb til indirekte at afreligionisere skolen som helhed og henvise det »konfessionelle« til religionstimerne, men i de sidste årtier af det 19. århundrede gjaldt det snarere, at »de radikale strømninger styrkede den ortodoks-konfessionelle tendens ... som de netop kæmpede imod«. Således blev efter pression fra de store præstekonventer og Kirkerådet faget genindført i de to øverste klasser; derimod førte den livlige debat i kirkelige kredse om oprettelse af kristne privatskoler ikke til noget. I øvrigt gives der en veldokumenteret skildring af radikalismens voksende indflydelse på lærerkollegierne, og derved at »fritænkeriet« i borgerlige og kirkelige kredse (og hos skolemynighederne) skabte en følelse af, at faget var et bolværk mod de moralsk og socialt »opløsende tendenser« i radika-

lismens spor. Samtidig svækkedes faget ved at isoleres fra de andre skolefag, ved at eksamen bortfaldt, og ved at undervisningen (egentlig mod skolemyndighedernes ønske) i stigende grad blev overdraget præster, som hverken pædagogisk eller m.h.t. hvad de kunne bruge af tid på denne bibeskæftigelse, var på højde med situationen.

Kapitel IV rummer oplysninger om den lærde skoles stab af religionslærere (rekruttering, uddannelse, baggrund og ansættelsesvilkår), illustreret med overskuelige tabeller.

Kapitel V redegør for skolens forhold til kirke og stat; bl.a. belyses ved hjælp af flere enkelttilfælde skolen og religionsfriheden, d.v.s. forholdet til jøder, katolikker og fritænkere, skolens afhængighed af det teologiske fakultet (gennem græsk- og hebraiskundervisningen som direkte forberedelse til teologistudiet) og relationerne mellem skole og kirkestyrelse (eforat og skolekommissioner), som det kom til udtryk gennem skoletilsynet (med understregning af forskellen på statsskoler og privatskoler); desuden omtales problemerne omkring obligatorisk kirke- og altergang og konfirmation. Sidste kapitel er stort set en sammenfatning af resultaterne.

De to hovedtemaer, som udgør undersøgelsens formål, er fastholdt gennem hele afhandlingen og bredt belyst ved de grundige og omfattende kildestudier, ikke mindst den bedrift der ligger i at komme igennem og udnytte de enkelte skolers arkiver (som befinder sig i en højst ujævn forfatning). Til bogens fortjenester hører også billedet af Madvig, der var omtrent enerådende på den lærdes skoles og også dens religionsundervisnings område 1850-71. Hans kristeligt-humanistiske og klassiske dannelse, dybt forankret i ønsket om at undervisningen skulde være personlighedsdannende, træder klart og

nuanceret frem. Vel er dette billede af Madvig ikke nyt, men det har fået en række nye perspektiver. Helt ny er derimod skildringen af den indflydelse, præstekonventerne (som på alle måder var i deres fulde glans i sidste del af århundredet) og de kirkelige myndigheders initiativer fik i 1870'erne og påvisningen af deres opinionsdannende betydning. Den kirkehistoriske forskning har ikke hidtil haft øje for dette emne. Og som eksempel på en udholdende forfølgelse af en enkeltsag, smukt indføjet i sammenhængen, kan nævnes den debat, der fulgte efter skolebestyrer Johannes Helms' artikel i den christianhavnske borgerdydsskoles program (1880), som ville redegøre for, hvorledes skolen stillede sig »overfor den Bevægelse, der gaar igennem en Del af Øjeblikkets Literatur og derfra breder sig til hele Samfundet; den Bevægelse, der direkte og bestemt arbejder paa at nedbryde det religiøse Liv« – forældrene havde jo krav på at vide, om skolen ville og kunne væрге børnene »mod den Smitte, farligere end Mæslinger og Skarlagensfeber«. Man kan også fremhæve undersøgelsen af lærerstaben; den kaster lys over lærernes rekruttering, uddannelse og undervisning som led i en karriere. Værdifuld er også oplysningerne om eforatet (biskop og amtmand), herunder biskop Martensens negative udtalelser, biskop Kierkegaards (Ålborg) rektorindsættelsestale og biskop Clausens (Århus) virksomhed som udøver af eforværdigheden.

Erik Nørr har med megen ære erhvervet den teologiske licentiatgrad, og hans bog er et vigtigt bidrag til dansk kulturhistorie i en periode, hvor den »kristelige« kultursyntese går i opløsning og sekulariseringens pluralisme for alvor tager fart.

P. G. Lindhardt

Jens Michaelsen: *Den unge C. Th. Zahle 1866-1901*. (Odense Universitetsforlag). 151 s., 50 kr.

C. Th. Zahle – regeringschef 1909-10 og 1913-1920, justitsminister 1929-35, landstingets formand 1936-39 – stod for samtiden og står i eftermælet som den smidige forhandlingsleder, der kunne få næsten alt til at glide. Nu er der kommet en lille bog, som viser en ilter og hårdtslående agitator, den unge Zahle. Det har dog ikke været ukendt, at han var sådan som yngre. Svend Thorsen har sagt, at den engagerede Hørup-statue i Kongens Have mere ligner Zahle end Hørup.

Bogen starter med Zahles slægt og miljø og følger derefter hans historie til systemskiftet i 1901, da han stod i en fremskudt position i Venstre. Fire år senere var han blandt stifterne af Det radikale Venstre. Forfatteren har inddraget meget nyt kildemateriale, men ikke noget, der ændrer den vurdering, P. Munch gav i den store levnedsskrivelse i Dansk biografisk Leksikon i 1944. Det, der er vundet, er en fyldigere dokumentation og behandling af Zahles indsats som pressemand og navnlig som energisk arbejdende ung rigsdagsmand. Han hørte i øvrigt til de få, der blev folketingsmænd, før de fik stemmeret (Z. var 29, og loven krævede 30 år for at få valget). Bogen er skrevet jævnt og ligefrem, sådan som Zahle selv gjorde det, her og der lidt vel omstændelig, men absolut værd at læse for den politisk interesserede.

Vagn Dybdahl

Lis Højgaard: *Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870-1900*. Småskrifter fra Københavns Universitet, Institut for Kultursociologi, Hæfte 6 (Universitetsforlaget i København, Akademisk Forlag, 1977). 131 s.

Denne bog er en bearbejdet magisterkonferensafhandling fra Københavns universitets institut for kultursociologi, og det er med god grund, at den er blevet gjort tilgængelig for et større publikum. Det er en velskrevet og letlæst oversigt med en klar præcisering af hovedlinjer og problemer uden vidtløftige digressioner i detailspørgsmål. Indledningsvis forsøges at placere kvindebevægelsens udvikling i sammenhæng med det borgerlig-kapitalistiske samfunds udvikling, dog med en klar erkendelse af, at dette sidste spørgsmål er så ufuldkomment analyseret endnu, at man må indskrænke sig til ret generelle betragtninger. Herefter følger en historisk fremstilling af en grundlæggende periode i dansk kvindebevægelses historie. Analysens hovedemne er de problemer, Dansk Kvindesamfund, Kvindelig Fremskridtsforening og Kvindevalgretsforeningen beskæftigede sig med i perioden og stridighederne imellem dem. Forfatteren har af rimelige afgrænsningssyns givet afkald på at gå nærmere ind på den faglige kvindeorganisering; men det kan ikke undgå at være en mangel, som forfatteren også fremhæver, at det ikke har været muligt at gå nærmere ind på holdningerne i Venstre og Socialdemokratiet, som kvindeorganisationerne havde megen debat og strid med, foruden samarbejdsforsøg.

De behandlede, borgerlige kvindeorganisationers kamp sigtede først og fremmest på en udvidelse af kvindernes borgerlige rettigheder, og Lis Høj-

gaard er indimellem noget utålmodig over deres manglende klasseanalyse og indsigt i den kapitalistiske produktionsmådes udvikling. Men det er vel et spørgsmål, om tiderne realistisk til lod andet, end man forsøgte at gøre, hvis bevægelsen skulle komme ud over sektstadiet, i betragtning af hvor voldsom modstanden var blandt mænd og kvinder i alle samfundslag og politiske partier. — Dette rokker naturligvis ikke ved, at bogen giver en meget nyttig karakteristik af kvindebevægelsens betingelser, formål og de problemer, den kæmpede med.

Dorrit Andersen

Bjørn Erichsen: *Om arbejderbevægelsen*. En introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie (Hans Reitzels Forlag, 1977). 224 s.

Før anden halvdel af 1960'erne var, med en enkelt men vigtig undtagelse, nemlig det store socialhistoriske forskningsprojekt ved Institutet for Historie og Samfundsøkonomi i 1930'erne, beskæftigelsen med den danske arbejderbevægelses historie arbejderorganisationernes egen sag. Disse har til gengæld fra deres tidligste start prioriteret deres egen historieskrivning højt, hvilket alene en optælling af titler på fest- og jubilæumsskrifter om faglige, kooperative og politiske organisationer vil vise. Ydermere er der ofte tale om digre og fornemt udstyrede værker, forfattet af bevægelsens mest fremtrædende topfolk.

De mange organisationshistorier er et konkret vidnesbyrd om den socialistiske arbejderbevægelses sans for det vigtige i at give arbejderklassen en historisk (selv-)bevidsthed og en forståelse af klasseorganiseringens betydning. Men problemet med parti- og fagforeningshistorierne har været, at

de oftest forholdt sig for ukritisk til deres genstand, og at de sjældent nåede uden for den allerede organiserede medlemskreds' rækker.

På universiteterne var der (stadigvæk med Institutet for Historie og Samfundsøkonomi som en fornem, men isoleret undtagelse) ingen, der beskæftigede sig systematisk med emnet, hverken i undervisningen eller forskningen. Det var også forsvindende lidt om arbejderklassens og dens organisationers forhold, der blev inddraget i de brede danmarkshistorier og i skolebøgerne.

I det sidste årti har billedet skiftet totalt. Ved de humanistiske og samfundsvidenskabelige fakulteter forskes og undervises der på livet løs i arbejderklassens økonomiske, sociale, politiske og kulturelle historie. I hundredevis af originale undersøgelser har set dagens lys, og såvel de publicerede som de utrykte bruges flittigt på uddannelsesinstitutionerne, i studiekredse og andre sammenhænge. Også i folkeskolen og gymnasiet, på efterskoler og højskoler er der stærkt voksende interesse, som imidlertid hæmmes af mangel på undervisningsmateriale. For den intense forskning er endnu kun i et meget beskedent omfang blevet fulgt op på dette område.

Behovet for en overskuelig, samlende fremstilling, der kan introducere forudsætningsløse undervisere og studerende til den danske arbejderbevægelses historie er således åbenbart. Arbejderbevægelsens Hvem Hvad Hvor (Politiken 1974) er for kortfattet til at kunne dække det, så man skal helt tilbage til Kjeld Windings lille bog fra 1943 for at finde en egentlig oversigtsfremstilling. Det er derfor et prisværdigt initiativ, som nu foreligger med Bjørn Erichsens »Om arbejderbevægelsen«, og det er med beklagelse, at det må konstateres, at bogen trods

mange positive træk ikke kan dække behovet for en ny grundbog.

Problemet er ikke forfatterens klare marxistiske standpunkt og forankring i den kommunistiske gren af arbejderbevægelsen. Al historisk synteseskrivning indebærer en (bevidst eller ubevidst) politisk stillingtagen, og et klart proklameret politisk standpunkt vil derfor lette tilegnelsen af bogen for såvel tilhængere som modstandere af opfattelsen. Men en bredt anlagt »introduktionsbog til den danske arbejderbevægelses historie« må hvile på en afbalanceret analyse af udviklingen inden for bevægelsen, og her svigter Bjørn Erichsens kritiske sans og hans materialistiske historieopfattelse.

Bogens hovedlinje er det vigtige skel mellem reformistisk og revolutionær socialisme i Danmark, hvilket kunne have været en frugtbar analytisk tilgangsvinkel, hvis den til stadighed var blevet sammenholdt med den danske arbejderklassens faktiske tilslutning til de to retninger. Men dette forsømmes, specielt for det 20. århundredes vedkommende, og derved fortegnes billedet af den faktiske udvikling. Der bliver tale om en begivenhedshistorie, hvor de revolutionære tendenser og manifestationer ofte tillægges en vægt, der gør det uforståeligt, at de ikke fik større konsekvenser i samtiden. Den forklaring, som Erichsen tilbyder, er gennemsyret af arbejderaristokratiet, som primært vil finde årsagen til den danske arbejderklassens stadige accept af Socialdemokratiets og DsF/LO's linje i de borgerliggjorte og klasseforræderiske ledes manipulationer. En lidet materialistisk forklaring, der for anmelderen at se indebærer en grov nedvurdering af den danske arbejderbefolkning. Så primitivt kan man ikke forklare reformismens helt dominerende stilling i Danmark.

Det er forfatterens klare ret at kriti-

sere og beklage den socialdemokratiske dominans, men en bog, der skal tjene som indføring til den danske arbejderbevægelses historie, må indeholde en mere nuanceret redegørelse for og analyse af den retning, der til dato har kunnet fastholde den store majoritet af arbejderklassen både fagligt og politisk.

Når bogen svigter på dette område, må en del af forklaringen dog søges i, at den nye forskning endnu kun i begrænset omfang har beskæftiget sig med reformismen i det 20. århundrede. Bjørn Erichsen har simpelthen manglet kvalificerede undersøgelser som baggrund for store dele af sin fremstilling. På de bedre udforskede områder viser han en mere åben kritisk indstilling til sit stof, bl.a. i vurderingen af DKPs udvikling.

»Om arbejderbevægelsen« er veldisponeret, velskrevet og letlæst. Den danske samfundsudvikling og den internationale sammenhæng tilgodeses konsekvent og relevant, og samspillet mellem den faglige og politiske arbejderbevægelse fremstilles forbilledlig klart. Det er en læseværdig og engagerende bog, som vil kunne bruges i mange sammenhænge, men som grundbog kan den ikke stå alene.

Erik Strange Petersen

Ellen Forchhammer: *Kære Knud. Kredsen omkring den unge Knud Rasmussen.* (Wøldikes Forlag, 1979). 128 s.

Da Ellen (dengang Hallas) læste til læge i begyndelsen af dette århundrede, blev hun bekendt med Knud Rasmussens søskende og dermed ham. De to unges bekendtskab udviklede sig til et varmt venskab. Det afsatte nogle breve dem imellem. De udgør kernen i den lille udgivelse. Inden sin død i 1951

havde forfatterinden skrevet nogle erindringsbilleder i tilknytning til brevene, episoder, fortalt med megen varme og lune, fra samværet med Knud Rasmussen og den anden hovedperson, den svenske flyvepioner, baron Carl Cederstrøm. Det hele blev gemt væk på loftet og er først udkommet her i 100-året for Knud Rasmussens fødsel. Breve og erindringer følger måske ikke meget nyt til vor viden om Knud Rasmussen, men bærer endnu et vidnesbyrd om hans rige personlighed, spændt ud mellem det europæiske (danske) og eskimoiske (grønlandske), som han både ved fødsel og livsgerning var stedt i.

Axel Kjær Sørensen

Johs. Holting: *Grønlands Pionerer, kapitler af Grønlands opdagelseshistorie.* (Chr. Erichsens Forlag, 1978). 175 sider.

Hvis det nogensinde har været tilfældet, at en bog er blevet til ved at læse 12 bøger og skrive den 13., så er denne et fuldgodt eksemplar af slagsen. Forfatteren har i sit otium fra folkeskolen læst de originale ekspeditionsberetninger, trykt i Meddelelser om Grønland, og genfortalt – forkortet – de mest dramatiske episoder fra dem. Sigtet synes at være Grønlandsekspeditionerens Gesta Danorum, de uforfærdede polarforskere i kamp mod sne, is og kulde, fulgt af trofaste grønlandere.

Denne genfortælling kan vel have sin berettigelse som en slags appetitvækker til de forlængst udsolgte beretninger i Meddelelser om Grønland. (Når de af og til udbydes antikvarisk, er det til svimlende summer. Rækken 1878-1974 står nu i 85.000 kr.) De danske Grønlandsekspeditionerens historie er det ikke, men nok en samling historier fra dem.

Axel Kjær Sørensen

Hans Garde & Hans Chr. Bjerg: *Torpedobåde gennem 100 år. Det danske torpedobådsvåben 1879-1979.* (Marinehistorisk Selskab, 1979). 144 s.

»Man ved så lidt om denne helvedsmaskine, at det næsten er synd, at den ikke ganske kan udelades af krigen mellem civiliserede nationer«. Således blev det nye våben, den selvbevægende torpedo, omtalt i Tidsskrift for Søvæsen i 1875; at »helvedsmaskinen« ikke blev lagt på hylden, men tværtimod udviklet til et frygtindgydende våben, vidner Bjergs og Gardes nyudkomne bog om.

I 1879 indgik den første specialbyggede torpedobåd i den danske flåde, og 100-året for denne begivenhed har været en passende anledning til at markere torpedobådsvåbenets betydning i dansk søforsvar. Det er blevet til en velfunderet og ganske velskrevet behandling af våbenets udvikling gennem de 100 år og et godt forsøg på at indplacere det i en mere omfattende teknisk, strategisk, taktisk og – ikke mindst – politisk sammenhæng. Netop herved hæver bogen sig betydeligt over R. Steen Steensens »Vore Torpedobaade gennem 75 Aar« og henvender sig til en væsentligt bredere kreds, end denne gjorde. Det er således for beskedent, når forfatterne i forordet betegner deres bog som et supplement til Steensens stærkt tekniske behandling.

Bogen er stramt kronologisk bygget op, og dette bidrager til at holde beskrivelsen på sporet, når bortses fra enkelte irrelevante afstikkere især under 2. verdenskrig. Perioden opdeles i 4 hovedafsnit: en opbygningstid frem til 1909, en stagnationsperiode frem til 1939, og – efter et 10-års intermezzo – endnu en opbygningsperiode, der foreløbig er kulmineret med den alsidige,

men inderligt uskønne nye Willemoesklasse i 1970'erne.

I et begrænset, men tilstrækkeligt omfang gøres der rede for torpedoens udvikling fra chancevåben til præcisionsvåben, men hovedvægten ligger som nævnt på en indgående behandling af våbenets platform: torpedobåden og ikke mindst på de politiske, strategiske og taktiske overvejelser omkring denne skibstype bl.a. set i relation til den anden centrale torpedo-platform: ubåden.

Selv om behandlingen er sober og kritikken indpakket, lægger forfatterne ikke skjul på skiftende flådeleders og politikeres manglende indsigt og forudseenhed. Trods det, at Danmark som et af de første lande lod torpedobådsvåbenet indgå som en central del af sit søforsvar, bevægede man sig efter 1909 ind i, hvad forfatterne alt for elskværdigt kalder »en blindgyde«. I en tid, hvor man overalt i udlandet byggede torpedobåde *enten* under eller lige omkring 100 ts. (d.v.s. små, hurtige »overraskelsesbåde«) *eller* over 300 ts. (d.v.s. torpedobåde med destroyerfunktion), så byggedes samtlige torpedobåde i Danmark fra 1909 til 1939 med et *deplacement* på *mellem* 100 og 300 ts.

Dette forsøg på at skabe all-roundskibe for små midler resulterede i både, der hverken kunne løse den ene eller den anden af torpedobådens opgaver; eller som det konstateres om Dragen-klassen, søsat fra 1929, »både, der hverken kunne løbe væk eller slås«, og som måtte betegnes som »en anakronisme inden for søkrigsmateriellet«. Forfatternes karakteristik af perioden 1909-39 som en stagnationsperiode må trods det omfattende nybygningsprogram absolut siges at være på sin plads.

Danmark blev da også et af de sidste

lande, der indførte den lille torpedobåd, MTB'en. Udviklingen af motor-torpedobåden, der havde stået på siden begyndelsen af århundredet, blev først sent forstået i København. Bemærkelsesværdig er således kontreadmiral B. H. Andersens kritiske kommentar efter et besøg i England i 1945: »Efter at kommissionen er kommet hjem fra England, og jeg har læst igennem, hvad vi har diskuteret tidligere, viser det sig, at vi har snakket som de blinde om farverne. Der er meget, der ligefrem forekommer én komisk, efter at vi har været i England.«

Netop i spørgsmålet om MTB'en får læseren glæde af, at forfatterne bogen igennem drager udviklingen af torpedobådsvåbenet i udlandet – navnlig i England og Tyskland – med ind i deres behandling.

Når den politiske interesse for torpedobådsvåbenet var så stor gennem hele perioden, skyldtes det naturligvis først og fremmest, at der her var tale om forholdsvis billige skibstyper. Forfatterne redegør på udmærket vis for periodens flådeplaner, forsvarsordninger og forlig – herunder også for skiftende politiske partiers forsøg på at basere søforsvaret helt eller helt overvejende på torpedobåde – og de argumenterer overbevisende for behovet for en afbalanceret flådestyrke sammensat af forskellige skibs- og våbentyper.

Bjerg og Garde har benyttet et ret omfangsrigt materiale og har navnlig inddraget den omfattende debat i Tidsskrift for Søværnen, en debat der perioden igennem giver et godt indtryk af de forskellige opfattelser. Bogen indeholder besynderligt nok ingen egentlig litteraturoversigt, og læseren er derfor henvist til det i øvrigt noget nødtørftige noteapparat, når han vil videre med emnet. Illustrationsmaterialet er derimod omfattende, men af svingende

kvalitet, og det kan undre, at man ikke har draget omsorg for at få alle torpedobådsklasserne repræsenteret.

Det er en velskrevet og vedkommende bog, der søger at behandle sit emne i en bredere samfundsmæssig sammenhæng, end tilfældet normalt er med den slags emner; derfor må det i høj grad undre, at spørgsmålet om personellet, som forfatterne selv karakteriserer som det måske vigtigste, først berøres på bogens sidste side, og da på en helt overfladisk måde: »Udfordringerne til de relativt unge skibschefer har i alle årene været store. Ansvar og rækkevidden af udførelsen af de cheferne påhvillende opgaver er større, end deres erfaringsniveau normalt vil berettigg til. Det har ikke kunnet undgå at give problemer med materiellet, hvis torpedobådsvåbenet skal udnyttes til det maksimale i danske farvande. Det har da også i hele perioden kostet kollisioner, grundstødninger og ødelagte skruer«. Lad grundstødninger og ødelagte skruer være, hvad det være vil, det centrale spørgsmål er: hvilke problemer indebærer det, at en vital del af den danske flåde bemannes med et særdeles ungt officerspersonel?

Bogen afsluttes med nogle grafiske oversigter over bådenes antal, alder, displacement og fart samt en yderst nyttig fortegnelse over samtlige periodens 108 torpedobåde. Fortegnelsen er ikke uden fejl, men mere beklagelig er det, at den intet medtager om skrogkonstruktion, maskineri m.v. (bortset fra HK, fart og at 6 både er turbinedrevet), og oplysninger herom kan naturligvis kun i begrænset omfang opledes i teksten. Et engelsk resumé og et stærkt begrænset register afrunder bogen.

P. C. Willemoes Jørgensen

Birte Broch: *Kvindearbejde og kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890-1914*. (Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie, 1977). 195 s., ill.

I de store fremstillinger af fagbevægelsens historie har kvindernes organisering hidtil været stærkt forsømt; men nu er en omfattende forskning også i gang på dette felt. Birte Brochs bog, der er en bearbejdet specialeafhandling fra Københavns universitet, fører denne forskning et væsentligt skridt videre. Den dækker tiden 1890-1914 og geografisk København, hvor størstedelen af konfektionsindustrien fandtes. Denne branche er særlig kvindehistorisk interessant, fordi kvinderne udgjorde ca. 80% af arbejdskraften, og fordi den repræsenterer et af de mest vellykkede forsøg på en faglig organisering af kvinder, særlig i De kvindelige herreskrædderes Fagforening af 1883. Fra denne fagforening er der også bevaret et meget tilfredsstillende kildemateriale; men også materiale fra andre organisationer er brugt, samt presse- og tidsskriftsstof.

I to fyldige kapitler redegøres for branchens udvikling, arbejdsforholdene i den og baggrunden for de kvindelige arbejders stilling på arbejdsmarkedet, som den kan udledes af det trykte statistiske materiale, der benyttes med megen kritik. Der er mange interessante iagttagelser i disse kapitler, der sætter den faglige organisering i et perspektiv, der ofte savnes i undersøgelser af fagbevægelsens udvikling.

Hovedkapitlet i bogen handler om den faglige organisering af de kvindelige arbejdere inden for herrekonfektion, helt overvejende koncentreret om De kvindelige herreskrædderes fagforening. Der redegøres bl.a. for foreningens medlemsbasis, hovedformålene med dens virke og forholdet til

arbejdsgiverne. Af generel kvindehistorisk interesse vil være de gode afsnit om forholdet til de mandlige skræddere og om foreningens placering inden for kvindebevægelsen, herunder indsatsen i Kvindevalgretsspørgsmålet.

Bogen bringer således forskningsresultater, der er vigtige både for fagbevægelsens og kvindebevægelsens historie, da den dækker et område, der under begge aspekter ikke er blevet tilstrækkeligt udforsket endnu.

Dorrit Andersen

Kirsten Helle Pedersen: *Kampen om Kertemindebanen. En undersøgelse af anlæggelsen af en privatbane i 1890'erne*. (Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift, 1978). 186 s., 90,20 kr.

Der er gennem årene skrevet meget om jernbaner; ikke mindst i den sidste halve snes år er det blevet et yndet emne. I vid udstrækning koncentrerer fremstillingerne sig imidlertid om det anvendte jernbanemateriale, stationsbygningerne og sporføringen. Karakteristisk er det også, at faghistorikere ikke har vist den store interesse for jernbaner. Arkiverne rummer imidlertid et betydeligt materiale, der kan give svaret på den række spørgsmål, en historiker vil stille. Det viser Kirsten Helle Pedersens undersøgelser over Kertemindebanens tilblivelseshistorie klart.

Undersøgelsen, der er et speciale fra Odense Universitet, forsøger at belyse nogle af de politiske og økonomiske forhold, der var af betydning ved anlægget af en dansk privatbane, belyst gennem Kertemindebanens forhistorie. Specielt undersøges, hvilke lokale interessegrupper, der var involveret, og om beslutningerne i forbindelse med anlæggelsen blev truffet lokalt eller på centralt niveau (rigsdag, rege-

ring). Desuden rummer bogen en undersøgelse af den statslige støttepolitik over for privatbaneanlæg fra de første jerbaner frem til århundredskiftet. En sådan redegørelse er ikke tidligere givet, og alene for den vil bogen være en hjælp for kommende jernbanehistorikere. Kirsten Helle Pedersen viser, hvorledes der frem til 1894 rådede flere forskellige principper for statsstøtte, men at der med privatbaneloven af 1894 blev indført et enkelt system, hvorefter staten gav halvdelen af de totale anlægsudgifter. Den støtte, der blev ydet efter denne lov, var væsentlig højere end den hidtidige.

Kirsten Helle Pedersen går imidlertid også nye veje på et andet område, nemlig med hensyn til det arkivmateriale, hun benytter. Ved at anvende dels materiale fra ministeriet for offentlige arbejder (især arkivet fra kommissariatet for anlæg af Odense-Kerteminde-Dalby Jernbane), dels materiale fra det forretningsudvalg, der blev nedsat i 1891 til at arbejde for anlæggelsen af den nævnte bane, er det muligt for hende at vise, hvilke betydelige interesse modsætninger, der gjorde sig gældende. Odense og landmændene på det nordøstlige Fyn, repræsenteret ved henholdsvis Odense byråd og Odense amtsråd, ønskede banen Odense-Kerteminde-Dalby, men det gjorde Kerteminde og dets byråd ikke. Her frygtede man, at denne bane ville betyde en formindskelse af byens opland og gøre Odenses indflydelse endnu større, end den var i forvejen. Derfor ønskede Kerteminde en bane fra byen til et punkt, Ullerslev, på statsbanen mellem Odense og Nyborg. En sådan løsning ville give byen baneforbindelse, men gøre det mindre tillokkende for landboerne på Nordøstfyn at tage til Odense. Kerteminde tabte kampen om banens linieføring; men man kan spørge, om byen ikke forstod at føre kam-

pen langt bedre, end det fremgår af Kirsten Helle Pedersens omtale. Påfaldende er det, at privatbaneloven af 1894 lod spørgsmålet stå åbent, idet den skabte hjemmel for enten en Odense-Kerteminde eller en Kerteminde-Ullerslev bane. Kirsten Helle Pedersen fører intet bevis for sin påstand om, at Kerteminde-Ullerslev banen kun var medtaget i loven som en gestus over for Kerteminde, men at der hverken på centralt eller lokalt plan var nogen tiltro til denne linieføring. Desværre har det ikke været muligt for Kirsten Helle Pedersen at benytte Kerteminde byråds forhandlingsprotokol, fordi den er bortkommet. Selv om hun på forskellig anden måde delvis råder bod på denne mangel, sidder man dog tilbage med en fornemmelse af, at kildematerialet bevirker en skævhed, der får den sejrende linieføring til at fremstå som mere selvfølgelig, end den faktisk var.

Der kan selvfølgelig fremsættes enkelte kritiske bemærkninger om bogen, f.eks. kunne man godt ønske sig, at Kirsten Helle Pedersen flere steder var trængt længere ned i materialet og havde belyst den løbende debat i stedet for at holde sig til de trufne beslutninger. Men bogen må som helhed betegnes som særdeles vellykket og vil i høj grad kunne give ideer og inspiration til fremtidige undersøgelser af danske baneanlæg.

Chr. R. Jansen

Jens Henrik Tiemroth: *Erslev – Arup – Christensen. Et forsøg på strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. århundrede.* (Udg. af Institut for Samtidshistorie. C. A. Reitzels Boghandel A/S, 1978). 122 s.

Der er gang i den historiografiske forskning i landet for øjeblikket, og i

dette foreliggende arbejde, som »i alt væsentligt (er) identisk med« forfatterens specialeopgave ved Københavns Universitet i 1977, præsenteres foruden nogle synspunkter på dansk historievidenskabs udvikling inden for de sidste 100 år også nogle interessante overvejelser omkring selve det at studere historiefagets historie.

Bogen synes i dispositionen nogenlunde at følge forløbet af forfatterens undersøgelse. I et indledende kapitel afgrænses begrebet historiografi, og emnet for en historiografisk undersøgelse defineres som »forholdet mellem det empiriske element og en eller flere forfatters brug heraf« (s. 7). Definitionen forekommer noget snæver i denne formulering, idet hverken teoretiske forudsætninger hos historikeren eller dennes forhold til sine omgivelser i vid forstand og deres indflydelse på den historiske undersøgelse og dens resultater medreflekteres, og forfatteren bestemmer da også kort efter historiografiske studier som »systematiske undersøgelser af en forfatters fremgangsmåde, værdiforestillinger og selvforståelse« (s. 8, jf. s. 60). Efter dernæst i to kapitler at have foretaget forskellige sonderinger i dansk historievidenskab omkring århundredskiftet og i mellemkrigstiden, følger tre kapitler, der dels redegør for tendenser og problemer i nyere historiografisk forskning, og dels kommer med et »forslag til en forskningsstrategi« (kap. 6). Undersøgelsen slutter med et forsøg på en periodisering af dansk historievidenskab fra bruddet med »det nationalliberale paradigme« og frem til i dag.

Bogens centrale del er helt afgjort de historiografisk-metodiske afsnit. Formålet med de konkrete nedslag i dansk historieforskning i kapitlerne 2-3 er da også »at nå frem til nogle principielle overvejelser over historiografiske studier« (s. 12). Lad mig med det

samme sige, at jeg finder en række af de påstande, der fremsættes her, problematiske, men det skal jeg vende tilbage til. Forfatteren lægger især vægt på spørgsmålet om historikerens, »det erkendende subjekts« rolle i forskningsprocessen og opfattelsen af denne i dansk historievidenskab, idet det er en »bærende tanke« hos ham, »at det erkendende subjekt siden det såkaldt kritiske gennembrud i slutningen af forrige århundrede i praksis er blevet opfattet som en modstander i kampen for at nå så tæt som muligt på de begivenheder, som historikerne først og fremmest har set det som deres opgave at skildre, og hertil har den klassiske kildekritik været et højt udviklet redskab, som historikere af ellers vidt forskellig observans har kunnet slutte op om« (s. 72). Efter min opfattelse har forfatteren her fat i et meget væsentligt aspekt af dansk historievidenskab. Man har fokuseret meget på en »objektiv« videnskabelighed, hvis modsætning blev opfattet som en historieskrivning præget af historikerens subjektive synspunkter. Det var en af forudsætningerne for Erslevs opdeling af faget i en videnskabelig historiegranskning og en ikke-videnskabelig historieskrivning, og det har utvivlsomt haft som resultat en udbredt skepsis og tilbageholdenhed over for mere omfattende synteser iblandt professionelle historikere, netop fordi sådanne måtte præges af deres ophavsmand i langt højere grad end den detaljerede kildekritiske analyse, der dermed fik den tvivlsomme ære at være fagets afgørende norm for videnskabelighed.

Tiemroth mener imidlertid ikke, at man kan se bort fra det erkendende subjekt, når man vil forstå den historiske forskningsproces og derfor heller ikke fra historikerens ideologiske forestillinger om verden, mennesket og

samfundet. Her er han i modsætning til den lidt ældre generation af teoretikere (f.eks. Ottar Dahl og H. P. Clausen), der snævert interesserede sig for fagets logisk-metodiske grundlag og helst vil se bort fra historie-filosofiske synspunkter, der opfattedes som subjektive. På baggrund af bl.a. Kuhns paradigmatteori og amerikaneren Gene Wise's teori om forklaringsmåder vil Tiemroth finde en metode eller »forskningsstrategi«, der kan »fastlægge et eller flere paradigmer (dvs. forskningstraditioner) inden for dansk historieforskning i dette århundrede« (s. 73). Han går ud fra en »opfattelse af videnskabelige forandringer, der indebærer, at historieforskningen ikke kan ses som et isoleret foretagende, styret af empiri og formallogiske kriterier«, fordi »historikerne er under indflydelse af modsigelsesfyldte strømninger, der dels kommer fra deres snævert faglige miljø og dels udefra« (smst.). En given videnskabelig tradition opfattes derfor som »et system i ustabil balance«, og overgangen mellem to traditioner foregår i spring. Herefter udmøntes tre *analyseenheder*, som tilsammen forudsættes at udgøre en sådan videnskabelig tradition, idet han taler om *videnskabssynet* (dvs. kriterier for, hvad der er historisk videnskab), *historiesynet* (dvs. de sammenhænge i fortiden, som historikeren arbejder med, altså emner og problemstillinger) og *virkelighedssynet* (dvs. verdensopfattelse, menneskesyn og samfundsopfattelse). I praksis vil det formentlig nok kunne være vanskeligt at holde de tre »syn« skarpt adskilte (hvad Tiemroth er ganske klar over), men da det først og fremmest »opfattes som en ramme, inden for hvilken historiografen kan stille sine spørgsmål, alt efter hvilke former for sammenhæng han eller hun finder mest betydningsfulde« (s. 90), er det næppe så vigtigt.

Der er for mig at se tale om det første (i hvert fald publicerede) mere gennemtænkte håndgribelige instrument for historiografiske analyser herhjemme, der utvivlsomt får fat i de væsentligste elementer i en historievidenskabelig tradition. Det skal blive spændende at se, om det kan stå sin prøve i konkrete undersøgelser – for det er det springende punkt i denne bog, de konkrete analyser i dansk historieforskning virker ikke alt for overbevisende. Det hænger givetvis sammen med flere ting. Dels, som forfatteren selv påpeger, at et videnskabssociologisk aspekt ikke inddrages, dels at det inddragne materiale har en for spredt og tilfældig karakter, og sonderingerne i det forekommer for springende og usystematiske, dels endelig at den videnskabsteoretiske og ideologiske baggrund er for overfladisk behandlet.

Det er Tiemroths opfattelse, at dansk historievidenskab i de sidste 100 år kan inddeles i fire faser: 1) bruddet med »det nationalliberale paradigme« i Erslevs generation, 2) fremskridtsparadigmet, kendetegnet af Arups Danmarkshistorie, 3) bruddet med denne udviklingstanke fra o. 1945 symboliseret af Aksel E. Christensen, 4) muligvis udviklingen af et nyt paradigme i disse år.

Jeg skal opholde mig ved de første to faser. Det har i de seneste år været diskuteret, hvordan forholdet mellem Erslev og Arup skulle vurderes, og Tiemroths faseopdeling synes at indebære en form for modsætning mellem dem. I hvert fald mener han, at det ikke lykkedes Erslev-generationen at etablere et nyt paradigme til erstatning for det nationalliberale, som de ødelagde. Først med Arup skete det. Opfattelsen hænger nøje sammen med det synspunkt, at paradigmer først »fuldbyrdes med en stor »sammenfattende, traditionsfri skildring af vort folks hi-

storie« (s. 96), en syntese med andre ord. Men, er påstanden videre, Erslev og hans generation var ude af stand til at lave synteser (f.eks. s. 42) og blev derfor ikke paradigmeskabere, kun nedbrydere.

Nu er det for det første et spørgsmål, om det er rimeligt at lade dette alene være kriteriet for et gennemført paradigmeskift. For det andet synes det en noget hasarderet påstand, at Erslev ikke kunne lave synteser. Det er selvfølgelig rigtigt, at han aldrig skrev en samlet Danmarkshistorie, men det er næppe rigtigt, at han ikke havde sammenhængende opfattelser vedrørende både dansk og europæisk historie, og i hvert fald havde han en række klare forestillinger om drivkræfter i historien, om samfundet, om mennesket, som er forudsætninger for en syntese. Dertil kommer, at netop ved ensidigt at fokusere på Erslev, tabes en vigtig dimension. Erslev tilhørte en ny positivistisk videnskabsstradition med en radikal (socialliberal) ideologi, som også Fridericia og Rubin. Fridericia var nok en mere habil syntetiker end Erslev, og det er i denne forbindelse centralt, at Arup først og fremmest var elev af Fridericia, som også efter studietiden vedblev at være hans mentor. Efter mit skøn er bruddet med det gamle da gennemført og et nyt paradigme bragt op at stå før Arup. »*Videnskabssynet* er baseret på systematisk kildekritik... Hvad *historiesynet* angår ses den politiske historie og den indre udvikling i organisk sammenhæng. Samfundsudviklingen er det centrale, men kun de forhold er medtaget, som får politisk betydning. På grænsen til *virkelighedssynet* har vi interessen for de store personligheder, og endelig tegner den historiske udvikling et evolutionistisk billede fra lavere til højere former« (s. 96-97) – hedder det om Arups Danmarkshistorie, men

præcis det samme kan hævdes at gælde 1. generation af radikale historikere.

Arup udmøntede dette nye i en Danmarkshistorie, men det er snarere slutstenen, kulminationen på denne radikale forskningstradition end indvarslingen af noget nyt. Tværtom gik synteser, som Tiemroth også antyder, derefter af mode, fordi de blev opfattet som for subjektive af en forskningstradition, hvor den kildekritiske undersøgelse blev normen; formentlig også fordi kildekritikken som *videnskabssyn* var acceptabel for forskellige *virkelighedssyn*, idet man udskilte det sidste af sin forståelse af videnskabelighed.

Med denne påstand om, at der næppe er nogen afgørende forskel på Arup og Erslev-Fridericia, mener jeg samtidig, at det direkte er forkert at karakterisere Erslev som »klart hermeneutisk« (s. 39) og ikke-positivist (s. 34ff), en karakteristik, der skyldes mangelfulde analyser af Erslevs produktion og af det anvendte materiale. Ligeledes forekommer det mig, at Tiemroth gør vold på sin egen analysemodel, når han uden større skruper kobler Erslev og Steenstrup sammen (f.eks. s. 84) og ofte behandler det, Erslev selv kaldte »Vort slægtled«, under ét – til trods for store modsætninger med hensyn til *virkelighedssyn* og muligvis også de andre »syn«.

Det vil føre for vidt at gå yderligere i detaljer. Undertegnede er således yderst skeptisk over for en række af forfatterens påstande om forskellige danske historikere og også over for en række af de præmisser, der bærer hans periodisering af dansk historievidenskabs udvikling. På den anden side har han efter min opfattelse med megen ret peget på problemet om det erkendende subjekt som et centralt problem i dansk historieteori og dermed for hele den danske historievidenskabelige tradition. Jeg er ganske enig i, at ki-

men til en række af dansk historievidenskabs problemer – krisen om man vil – ligger her. Og hans forsøg på at opstille en brugbar historiografisk metode ud fra en helhedsopfattelse af forskningsprocessen er i høj grad spændende og anerkendelsesværdig.

(Tiemroth har i en artikel i *Fortid & Nutid*, XXVIII, 1979 i kortere og strammere form redegjort for sine hovedsynspunkter).

Jens Chr. Manniche

Kristian Jensen: *En jydsk bondedrengs erindringer fra Ribemarsken til den kgl. staldetat som kgl. berider hos kong Christian X.* (Hernov, 1978). 70 s., ill.

Den lille bog bringer nogle charmerende, umiddelbare erindringskitser fra en gammel hædersmand, pligtro royalist og stor hesteven, og kaster lys over to vidt forskellige miljøer, den tilbagestående vestslesvigske grænseegn, og de kongelige stalde og ridehuset på Christiansborg. Det gælder for forfatteren, som for så mange andre, at militærtjenesten blev et vendepunkt i hans liv.

Paul G. Ørberg

Register til Fra Ribe Amt 1903-77. Udarbejdet af Ejner Vilstrup og årbogens redaktion. (*Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt*). 63 s. 32,50 kr.

I 1977 udkom nr. 75 i rækken af årbøger fra Historisk Samfund for Ribe Amt. Dette har samfundet villet markere og har gjort det ved at lade udarbejde et samlet register til årgangene 1903-77. Det foreligger nu, i samme format og udstyr som årbøgerne.

Registret falder i tre dele: 1) Et for-

fatterregister, der er alfabetisk opbygget, dog kronologisk inden for den enkelte forfatter, 2) Et emneregister, opbygget efter de samme kategorier som Dansk historisk Årsbibliografi, tillempet efter de emner, som Ribe amt især repræsenterer, og 3) Et topografisk register, der stort set følger sogneinddelingen i 5. udg. af *Trap Danmark*. Til udgivelsen har samfundet modtaget støtte fra Ribe amts kulturfond. – Et helt uundværligt hjælpemiddel for den, der arbejder med Ribe amts lokalhistorie.

Jens Byrith

Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920.* Bd. III. 256 s. (Institut for Grænseregionsforskning, Åbenrå, 1979).

Med dette bind omhandlende året 1920 har Troels Fink afsluttet sit store værk om Sønderjyllands deling eller, om man vil, Genforeningen. (Bd. I-II er anmeldt i *Historie* 1978 s. 404-407). Nu, da man kan læse det i sin helhed, ses det endnu klarere end før, at der her er skabt et værk, der vil blive stående gennem tiderne. Man mærker, at det er skrevet af en mand, der har tilbragt en væsentlig del af sit liv med at studere og vurdere de begivenheder, hvis ydre forløb han oplevede som barn og utvivlsomt stadig erindrer.

Bind III begynder med en skildring af optakten og forløbet af de to zonevalg den 10. februar og den 14. marts. Under omtalen af stemmeafgivningen i 1. zone kommer Fink også ind på problemet om ændringen i valgretsbestemmelserne, der gav stemmeret til alle, der var fyldt 20 år før ratifikationen af fredstraktaten og født i området. Det hedder herom, at »ændringen fik vidtrækkende konsekvenser«, idet den »i høj grad (var) i tysk favør«. Ud-

talelser i den retning høres ofte om genforeningsvalget, men her er et af de punkter, hvor en ikke-slesviger har svært ved at følge med. Hvorfor tillægges der denne ændring så stor betydning? Det er rigtigt, at den var i tysk favør og gav de tysksindede en propagandamulighed, der blev udnyttet til det yderste, konkretiseret i forslaget om den såkaldte »Tredje-linje«. Men bestemmelsen ændrede jo intet i selve grænsedragningen, og allerede ved rigsdagsvalget i september 1920 begyndte gassen at sive ud af ballonen, hvilket den i øvrigt fortsatte med at gøre under de følgende valg. Selv ved folketingsvalget i april 1939, hvor tyskerne iværksatte et øredøvende propagandabrøl for at bevise tyskhedens styrke, blev resultatet just ikke opmuntrende for grænseflytterne.

En af de væsentlige landvindinger i Finks værk er hans studier i det franske udenrigsministeriums akter. Derved er det for Påskekrisens vedkommende blevet muligt at supplere Kaarsteds oplysninger om den franske gesandt Paul og forsøge at lokke danskerne med løfter om en lidt sydligere grænselinje, der ville indlemme 4 mellemslesvigske sogne. Desuden arbejdede han på at få 2. zone med Flensborg internationaliseret, ja måske ligefrem gjort til en fristad á la Danzig. Det første punkt lykkedes som bekendt. Claudel gjorde, hvad han kunne for at puste til den ild, hvori regeringen Zahle omkom. At han var en af krisens fædre, turde være ubestrideligt. Men de to andre punkter mislykkedes til gengæld for ham. Han formåede overhovedet ikke at anskue problemerne ud fra et nøgternt dansk synspunkt, hvilket i og for sig ikke var så mærkeligt. Men han synes end ikke at have gjort forsøg derpå. Med dyb ironi for ikke at sige sarkasme karakteriserer Fink gesandtens indstilling med ordene: »Fejlen ved danskerne var, at

de ikke tænkte som franske patrioter«. Her rammer forfatteren plet. Det er glimrende sagt. For Claudel som for andre franske patrioter var Sønderjylland blot et af midlerne til at holde Tyskland nede, og de interesserede sig slet ikke for den risiko, Danmark udsatte sig for. »Le Danemark est si peu de chose«, som en anden fransk udsending så venligt udtrykte det 50 år tidligere.

Der var efterhånden en del mennesker i Danmark, der begyndte at indse dette. Det gjaldt også den nye venstregering Niels Neergaard, der dannedes i begyndelsen af maj 1920. Men situationen var ikke let for den, thi den var forpligtet til at indtage en mere positiv holdning over for Flensborgbevægelsen og hvad deraf fulgte. Det lykkedes dog Neergaard og hans udenrigsminister Harald Scavenius at sno sig ud af fælden med stor adræthed.

Fink er en forsigtig mand, der nødigt skriver alt for kategoriske sætninger. Alligevel er hans mening ganske tydelig, når han om statsministerens manøvrer siger: »Neergaards ord var vage og uforpligtende, men han opnåede sin indenrigspolitiske hensigt at berolige Flensborg-retningen, at give opinionen det indtryk, at der var gjort det yderste, så måtte man beklage, at der altså ikke var noget at gøre«. Dermed var alle planerne om en internationalisering eller oprettelse af en fristad Flensborg aflivet, og Danmark undgik at skaffe sig en fremtidig katastrofe på halsen.

Bogen slutter med en fortjent hyldest til H. P. Hanssen, hvis politik var at nå frem til en definitiv løsning af det slesvigske spørgsmål ved »at skabe en grænse, der kunne have varighed, som kunne anerkendes fra alle sider. Det blev den først efter Tysklands nederlag i 1945, men grunden var lagt ved den politik, H. P. Hanssen havde ført 1918-

20. Han forudså i 1920, at Tyskland igen ville blive en international faktor, som man måtte regne med«. Derved viste han sig som en virkelig statsmand, thi en sådan kendes på, »at han går med tiden men mod strømmen«. Det er jo så sandt, som det er skrevet. Måske kunne der være gjort den tilføjelse, at Hanssen ikke havde været ene om at udøve denne fremsynede statsmandsgerning.

Men lad nu dette ligge og lad os i stedet glædes ved, at dette storværk har fundet sin harmoniske afslutning i konstateringen af, at afgørelsen i 1920 var en af de store og kloge handlinger i Danmarks omtumlede historie.

Viggo Sjøqvist

Kai Moltke: *Pengemagten og Kongekuppet i 1920*. (Forlaget Skipper Klement, 1979). 282 s.

Kai Moltkes sidste pjece, udsendt før forfatterens død, er et opkog af de komplot- og sammensværgelsesforestillinger, som han siden 1920'ernes begyndelse nærrede omkring Påskekrisen i 1920, og som han selv opfattede som en marxistisk analyse. Kort fortalt går disse forestillinger ud på, at afskedigelsen af ministeriet Zahle blev iværksat for herved at forpurre en dansk-sovjetisk overenskomst, som udenrigsminister Erik Scavenius stod over for at skulle ratificere, og som ville have bragt Danmark umådelige fordele. I særdeleshed ville denne overenskomst have reddet Transatlantisk Kompagni og dermed Landmandsbanken fra at krakke. Skurken i dramaet, ØKs chef H. N. Andersen, fik kongen til at afsætte den radikale regering for at ramme en besværlig konkurrent, nemlig Transatlantisk Kompagni.

Det er en spændende og dramatisk historie, og mange har da også i tidens

løb ladet sig besnære af den og af det påståede hemmelige materiale, den hviler på. Desværre er historien dog helt uden substans, og den bygger på et sammensurium af forfalskede kilder, en række elementære misforståelser og en solid uvidenhed om helt fundamentale forhold. Tage Kaarsted tilbageviste allerede i sin disputats om Påskekrisen fra 1968 Moltkes konstruktioner, idet han påpegede de mange logiske brist heri. Jeg har selv adskillige gange behandlet historien i dens forskellige versioner (bl.a. i *Historisk Tidsskrift*, 78 (1978), i min disputats Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924 (1979) og i Påskekrise og Ruslandsforhandlinger. Sammenhæng eller sammentræf? Historiske kilder. Red. af Rudi Thomsen (1979)) og skal derfor her nøjes med en kort karakteristik af pjecen.

Skriftet falder i to dele; på de første ca. 145 sider er det især undertegnede, der bliver taget under behandling, mens Kaarsted må holde for på de resterende sider. Der er tale om en underlødige og plat pamflet med Moltke i rollen som historieteoretiker og den historiske videnskabs lære- og tugtemester. Både Kaarsted og undertegnede betegnes som 'systemhistorikere', hvilket jo betyder en påstand om bevidst videnskabelig uhæderlighed. Jeg beskyldes for tilsløringsmanøvrer, fiduser, kneb, undertrykkelse af kildemateriale, fusk, vilkårlig sortering, mirakeltrick og for at udbrede 'fatale dogmer', der spreder forvirring. Samtidig beskyldes jeg dog også for naivitet, ja for at lide af en hjernedefekt. Alt dette karakteriserer jo forfatteren mere end noget andet. Og i det hele taget er det som *kilde* til Moltkes forestillinger om diverse ting, pamfletten kan siges at have interesse. Som *fremstilling* er den uden værdi: et håbløst konglomerat af misforståelser, fordrejede referater og

antydninger af at sidde inde med betydningsfulde og afslørende oplysninger. At tage stilling til alt dette er formålstøst.

Det er forbløffende og tankevækkende, at der stadig er universitetsuddannede historikere, der kan tage disse primitive konstruktioner alvorligt, ja tilmed besmykke dem med etiketter som 'marxistisk' og 'materialistisk' samt give udtryk for, at der er det særlige ved marxistisk teori, at den gør det muligt at operere med teser, som ikke kan bevises ved hjælp af kildemateriale. Men også dette tjener jo især til at karakterisere ophavsmændene og -kvinderne til sådanne udtalelser.

Pjecen har intet register, men er forsynet med nogle udmærkede fotografier af nogle af dramaets hovedpersoner.

Bent Jensen

Margrethe Spies (red.): *Adel og borgere, præster og bønder*. Danske hjem i tyverne og trediverne. (Vinten, 1978). 283 s.

Under redaktion af Margrethe Spies udsender Vintens Forlag i disse år en række erindringsbøger, hvor mere eller mindre kendte danskere fortæller barndomserindringer. Det er løst og fast og ganske ustruktureret og dermed uden megen interesse for historikere, især da privatismen helt tager overhånd. Den litterære værdi veksler med bidragsydernes talent. Den er høj, når Lis Møller ukunstlet, men professionelt giver et menneskeligt dokument; i andre tilfælde er indlæggene langt fra tryksvært værd.

Ib Gejl

Hans Martens: »*Danmarks ja, Norges nej. EF-folkeafstemningerne i 1972*«, Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter nr. 6. (Munksgaard, 1979). 242 s.

Dette er ikke bogen om EF-folkeafstemningerne i Danmark og Norge i 1972, men det er en særdeles anbefalelsesværdig bog om EF-modstandernes organiserede deltagelse i komplicerede beslutningsprocesser, der i Danmark resulterede i et »ja« den 2. oktober, ugen efter det norske »nej«. Bogens erklærede hensigt er ikke at forklare disse afstemningsresultater, »men derimod at klarlægge nogle aspekter ved ad hoc organisationernes deltagelse« dvs. folkebevægelserne mod EF.

Hans Martens fortæller først den spændende historie om, hvorledes og hvorfor det i Danmark og Norge blev besluttet at holde folkeafstemning for at afgøre spørgsmålet om EF-medlemskab. Til trods for megen tilsyneladende lærd juridisk spilfægtning om folkeafstemningernes statsretlige grundlag og virkninger var de politiske beslutningsprocesser gennemskuelige. I begge lande gik EF-spørgsmålet på tværs af det etablerede partipolitiske landskab og splittede de regerende socialdemokratier i tilhængere og modstandere. Folkeafstemning var et velegnet middel til at isolere EF-spørgsmålet fra det kendte konglomerat af politiske »issues«, der formede den partipolitiske magtkonstellation. Martens er klar og grundig i sin analyse heraf, medens han med J. O. Krag som hovedkilde nok gør spillet om datoerne for de to folkeafstemninger mindre fatalt end rigtigt er.

I begge lande organiserede EF-modstanderne sig i folkebevægelser mod EF, danskerne tøvende og indbyrdes stridende, nordmændene resolut og effektivt. I kapitlerne om folkebevægelse-

sernes dannelse, organisation, system og aktiviteter træder forskellene markant og detaljeret frem. Den norske Folkebevægelse mod EF blev stiftet umiddelbart efter medlemsforhandlingernes start i sommeren 1970, blev baseret på individuelt medlemskab, fik en strømlinet organisation med et stort sekretariat, effektiv kommunikation, støtte fra en bred vifte af kendte personligheder og en stor pengesæk fra norsk landbrug.

Den danske folkebevægelse fik først en form for organisatorisk struktur i 1972, blev baseret på indirekte medlemskab via lokalkomiteer, diverse organisationer og politiske partier som DKP, DRf og SF, fik en uigennemsigtig organisation med et diminutivt sekretariat, dårlig kommunikation især uden for København samt en slunken pengesæk, da ingen interesseorganisationer ville støtte.

Det tjener Martens til ære, at han ikke forklarer folkeafstemningernes resultat med folkebevægelsernes forskellige effektivitet og finansielle ressourcer. Han graver derimod et spadestik dybere og forklarer folkebevægelsernes forskel ved at inddrage de uens indenrigs- og udenrigsøkonomiske konstellationer for de to lande.

Dele af norsk erhvervsliv, specielt landbrug og fiskeri, havde en særdeles kontant interesse i at undgå EF-medlemskab. Gennem Folkebevægelsen angreb man medlemsbetingelserne og henviste til en handelsaftale med EF som alternativ. Udsigten til at blive klemt fik formanden for Landbrukets Sentralforbund, Hans Borgen, til at sætte sig i spidsen for den norske folkebevægelse.

Den danske folkebevægelse bekæmpede derimod en idé – nogle vil vel sige en fiks idé – om en stærkt dynamisk europæisk integrationsproces med Europas Forenede Stater som mål. Aldrig

blev de forhandlede betingelser for dansk EF-medlemskab gjort til genstand for kritik, endsiges diskussion. Folkebevægelsens centrale ledelse »havde fælles idébaserede motiver, først og fremmest præget af en fælles baggrund i modstandskampen og et traumatiseret forhold til Tyskland, hvis muligheder i det forventede føderalistisk udviklede Europa man måtte anse for faretruende. Det var også et fællestrek for denne gruppe, at det nordiske samarbejde stod som et alternativ til EF-samarbejdet« (s. 174).

De indledende teoretiske forpostfægtninger kunne bogen have været foruden. Det er ikke smart, når Martens på side 113 konstaterer, at »virkelighedens beslutninger ligger fjernt fra de idealer, teorierne beskæftiger sig med«, og derefter introducerer den såkaldte »carbagecanmodel« dvs. princippet om de forhåndenværende søm. Eksisterende teoretiske synsvinkler på udenrigspolitiske beslutningsprocesser bidrager kun lidt til forståelse af så åbne beslutninger som en folkeafstemning. Derimod har Martens gennem et grundigt studium af folkebevægelsernes rolle ydet et langt større bidrag end diverse sprogligt elegante begreber. Tvetydigheder i dispositionen betyder dog ikke så meget i denne bog, for den er godt skrevet. Selv hvor Martens beskæftiger sig med teoretiske modeller som i note 18 (kapitel 1), der fylder hele to sider, er tankegangen klar og udtryksformen læservenlig. Imponerende er kildematerialets omfang, der originalt er koncentreret om arkiver hos dengang ledende aktører i »Socialdemokrater mod EEC«, »Komiteen mod Fællesmarkedet«, »Frit Norden« og »Folkebevægelsen mod EF« suppleret med en snes »bredt anlagte samtaler« med disse og andre aktører. Argumentationen herfor er, at »det var de oprindelige og delvist selvbe-

staltede ledelser, der blev siddende på det organisatorisk apparat, til afstemningerne var overstået, hvilket også er den egentlige årsag til, at denne bog primært har beskæftiget sig med det, som skete på centralt hold i organisationernes top« (s. 177).

Det er forskningsmæssigt dygtigt set, at dette arkivmateriale suppleret med interviews var værdifuldt og burde udnyttes, medens tid var. De kildekritiske problemer forbundet hermed er ikke overset, og i øvrigt er bogen forsynet med et righoldigt noteapparat. Bogens rigdom på detaljeret information rummer også mange »lækkerbiskner« så som A. P. Møllers motivering for at støtte EF-modstanden i 1961-62.

Forfatteren fortjener en særlig ros, fordi han har taget sig tid til at bearbejde sin specialeopgave som statskundskabsstuderende om samme emne. Alt for ofte skrives specialer om spændende emner, der aldrig når uden for institutbibliotekernes reoler. Martens bog er undtagelsen, der bekræfter reglen, og den demonstrerer tillige, at et revideret og omarbejdet speciale har gode chancer for at ende som en særdeles solid, veldokumenteret og veldisponeret bog for et forhåbentlig bredere publikum. Måtte eksemplet inspirere til efterfølgelse.

Carsten Lehmann Sørensen

Tradition, Oprud og Formidling. Diskussion om historisk metode og teori på Historisk institut 1973-78. Red. af Niels Christensen, Jens Christian Manniche, Uffe Østergård. Særtryk 1 af Den Jyske Historiker (1978). 344 s.

Med »Tradition, Oprud og Formidling« har man fået en blandet, men god landhandel, der i sin spændvidde og uprætentøse fremstillingsform virker

forfriskende, så ikke blot universitets-historikere og studerende, men forhåbentlig mange andre vil få lyst til at stifte bekendtskab med denne bog. Den vækker til opmærksomhed, debat, irritation, samstemmighed og opnår til fulde »at så tvivl i sindet hos tilhængere af såvel den ene som den anden arbejdsplan«.

De fleste af artiklerne i antologien har været optrykt i enten Den Jyske Historiker, Historisk Tidsskrift eller Noter om Historie og Undervisning, men det er godt at have dem samlet – det giver større perspektiv – og i tilgift er visse af bidragene blevet suppleret med kommentarer, der vidner om, at de skarpe ofte polemiske diskussionsfremstød fra begyndelsen af 70'erne nu er blødt noget op blandt andet under indtryk af vanskelighederne med at løse teori-empiri problemet, hvortil hører den kendsgerning, at de oprindelige teoretisk-filosofiske intentioner ikke er blevet omsat til praksis på en bare nogenlunde acceptabel måde.

Bidragene er ordnet i tre temagrupper: teori- og metodeovervejelser, historiografi og didaktik. Defineres didaktik med Uffe Østergård som selve »forbindelsen mellem indhøstningen af historiske resultater og den »historiske bevidsthed« i samfundet«, så forekommer afsnittet noget snævert og en smule letkøbt. Rigtignok peger både Anders Bøgh og Niels Christensen på historieløsheden og det fantasiløse i historieundervisningen og opstiller som redningsplanke »den lange linies«, »syntesens« funktion samt for N. C.'s vedkommende »livssammenhænge«. Set på baggrund af historieundervisningen og værkproduktionen på vore universiteter, er det imidlertid vanskeligt at se, hvorfra inspirationen og den faglige kunnen skal komme; hverken folkeskole-, gymnasie- eller de fleste

universitetslærere er i dag tilstrækkelig faglig og det vil i høj grad sige tværfaglig udrustet til at tackle de mange og vanskelige teori-, metode- og operationaliseringsproblemer, der knytter sig til denne meget vigtige side af historie- og samfundsforskningen. For når der endelig tages hul på disse temaer, ender det som regel i nogle luftige erkendelsesfilosofiske betragtninger på sikker afstand af en virkelig historie- og samfundsvidenskabelig analyse, herunder en afvejning af den historiske materialisme over for andre teoriser på flere niveauer (metateorier og middle-rang teorier) og med inddragelse af fag som politologi, sociologi, økonomi og etnologi/antropologi.

Didaktik-afsnittet går også uden om den lokalhistoriske institution, skønt den indbefatter nok så mange tusinde mennesker og deres »historiske bevidsthed«. Ej heller berøres de mange nye lokalhistoriske eller bedre miljøhistoriske aktiviteter, der for øjeblikket skyder op overalt i Norden, så alt i alt er der grænser for de århusianske historikers udsyn og folkelighed på trods af al snak om en materialistisk engageret historieskrivning.

Jens Chr. Manniche tager sig næsten ene mand af hele det historiografiske afsnit og på en yderst relevant facon. Traditionerne i dansk historieforskning lægges frem på en måde, der sætter fagets »videnskabelighed« ind i en bred samfundsmæssig sammenhæng med reference til begreber som historie- og udviklingsopfattelse, livssyn, politisk anskuelse, videnskabssyn o.l., ligesom der lægges vægt på at forklare ikke blot hvad, men fremfor alt hvorfor historikerne skrev, som de gjorde.

Det er brudfladerne, der præger artiklerne. Ikke uden grund lykkes det derfor Manniche at gøre rede for især den første og anden generation af radikale historikere (Kr. Erslev, J. A. Fridericia samt P. Munch og E. Arup) og ikke mindst de tilgrundliggende (parti)politiske forudsætninger for deres nytænkning og gennemslagskraft.

Det tredje hovedafsnit angående fagets teori og metode er det mest omfangsrige, og når det drejer sig om historiesyn tillige det mest varierende også i kvalitet. Jeg skal nok vare mig for frivilligt, på denne begrænsede plads, at vove mig ned i denne hektiske af ideer, trosretninger, filosofiske og erkendelsesteoretiske tanker /discipliner, men blot påpege, at der her er meget at hente. Dog kunne jeg ønske mig, at al den velmenende diskussion om samfundsudvikling, teorikrav, positivisme, samfundstotalitet, materialisme, syntese m.v. (her undtaget J. P. Noacks godt skårne afsnit) blev fulgt op af eller sat ind i en realhistorisk sammenhæng med kendskab til og anvendelse af et samfundsvidenskabeligt begrebs- og teoriapparat.

Der er vist ikke tvivl om, at der for nuværende er grøde i det internationale historikermiljø, som peger i retning af om ikke en overgang fra et paradigme til et andet så en overgang fra et (fast) paradigme til flere konkurrerende paradigmer. Men hvorvidt disse strømninger i fremtiden vil få nogen dybere indvirkning på det ret så snævre danske forskningsmiljø, giver »Tradition, Opbrud og Formidling« ikke svar på.

Flemming Mikkelsen